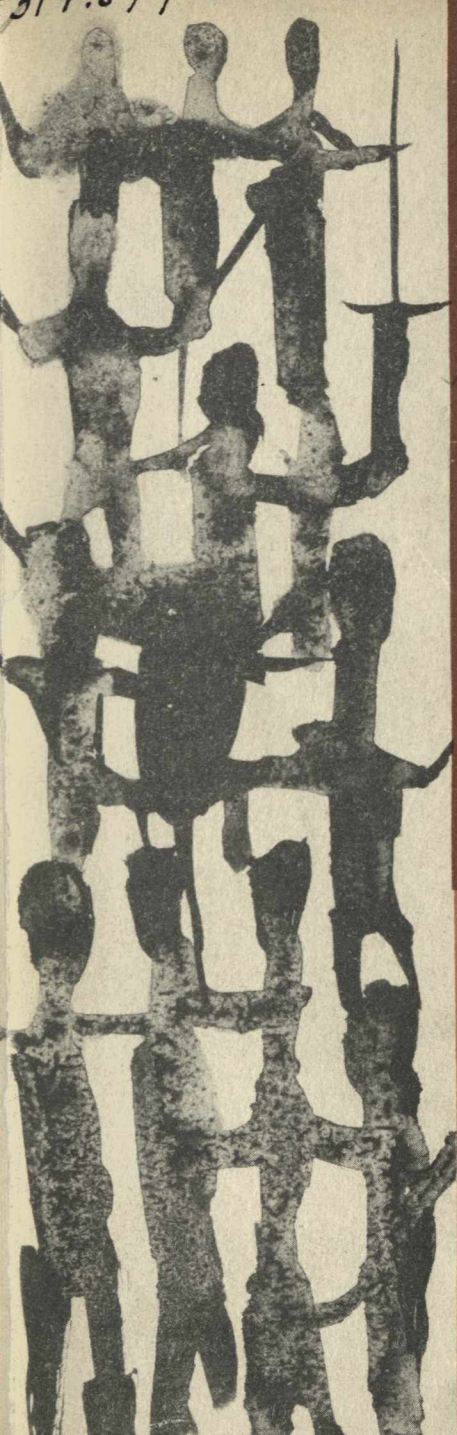

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

XIII

VILÁG TÖRTÉNET

9/10

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Szerkesztőbizottság: Borus József, Csatári Dániel, Dolmányos István, Gonda Imre,

H. Haraszti Éva, Jemnitz János, Kovács Endre, Salgó László

Felelős szerkesztő: Makkai László

Szerkesztőségi titkár: P. Mayer Mária

1966

9-10. szám

T a r t a l o m

A lengyel és cseh városok kialakulásának irodalma. /Fügedi E./	1. old.
A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában. /Niederhauser E./.....	39 "
A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet néhány vonásáról az Oszmán Birodalom balkáni területein. /N.Todorov - Katus L./.	65 "
Az Osztrák Magyar Monarchia felpomlása és a marxista történetírás. /Dolmányos I./...	85 "
A kelet-Európa-kutatás nyugateurópai és USA-beli központjai. /Pogány M./.....	91 "
Kamil Krofta. 1876-1945. /Bevez. és összeáll. Niederhauser E./.....	109 "

SZEMLE

Általános művek

F. Graus: A középkori államok kialakulása Kelet-Európában. /Mályusz E./.....	129 "
Ch. and B. Jelavich: A Balkán átalakulóban: Tanulmányok a Balkán életéről és politikájáról a 18. századtól /H.H.É./.....	131 "
A. Hillgruber: Délkelet-Európa a második világháborúban. Irodalmi tájékoztató és bibliográfia. /Pogány M./.....	132 "

Osztrák-Magyar Monarchia

K. und M. Uhlirz: Ausztria-Magyarország történetének kézikönyve. / -lk- /.....	133 "
--	-------

St. A. Fischer-Galati: Az Oszmán Birodalom és a német protestantizmus, 1521-1555. /Várkonyi Á./.....	134 old.
F. Engel-Janosi: A pápák politikai levélváltásai az osztrák császárokkal. 1804-1918. /Nevelő I./.....	136 "
H. Steiner: Ausztria munkásmozgalma 1867-1889. /H./.....	138 "
F. Höglinger: Gróf Clam-Martinic miniszterelnök. /Somogyi E./.....	140 "
H. Hantsch: Leopold Berchtold gróf. /Hanák P./	142 "
H. Uebersberger: Ausztria, Oroszország és Szerbia között. A délszláv kérdésről és az első világháború keletkezéséről. /Hanák P./	145 "
A.D. Low: A Magyar Tanácsköztársaság és a párisi békekonferencia. /L. Nagy Zs./.....	148 "
A legújabb kutatások az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáról. /H. Batowski/.....	151 "

Bulgária

A. Burmov-P. Petrov: Olvasókönyv Bulgária történetéhez. I. A legrégibb kortól a XVIII. sz. derekáig. /Niederhauser E./.....	163 "
I. Szamuilov: A bolgár szocialisták harca az új Internacionáléért. /Jemnitz J./.....	164 "
P. Nejkow: A nyugtalan Balkán. Egy egykori bolgár diplomata visszaemlékezései. /Pogány M./.....	166 "
L.B. Valev: A bolgár nép harca a fasizmus ellen. /Vida I./.....	167 "
Sz.Sz. Birjuzov: Szovjet katona a Balkánon. /M.M./.....	169 "
Bulgária története. /Niederhauser E./.....	170 "

Csehszlovákia

L. Havlik: Nagymorvaország és a középeurópai szlávok. /Niederhauser E./.....	173 "
Források Nagymorvaország történetéhez. Sajtó alá rendezte P. Ratkoš /Niederhauser E./	175 "
Szlovák tanulmány a Miksa-féle bányarendtartás /1573/ értékeléséről. /Paulinyi O./	176 "
T. Lamoš: A körmöcbányai pénzverők kiváltságai a középkorban. /Paulinyi O./.....	181 "
V. Olivova: Az 1921. évi csehszlovák-osztrák egyezmény történetéhez. /Ádám M./.....	184 "
V. Olivova: A versaillesi rendszert és az 1920. évi válságának jellege. /Ádám M./.....	185 "
A Csehszlovák Kommunista Párt utkeresésének kérdései a harmincas évek első felében. /Boros E./.....	187 "
V. Král: Ut februárhoz. /Ádám M./.....	192 "

L. Olexa: A Horthy-fasizmus válsága a szlovák nemzeti felkelés idején. /Tilkovszky L./	old.
Az 1944. évi szlovák nemzeti felkelés. /Til- kovszky L./.....	193 "
A csehszlovák történetírás legújabb eredményei. /A.Gajanova/.....	195 "
	197 "

Jugoszlávia

J.V. Bromlej: A feudalizmus kialakulása Hor- vátországban. Adalék az osztályok kiala- kulásának folyamatához a szlávoknál. /Niederhauser E./.....	203 "
E. Kardelj-Sperans: A szlovén nemzeti kérdés fejlődése. /Ságvári Á./.....	205 "
dr. J. Mirnic: Munkásmozgalom Bácskában a Ma- gyarországi Szociáldemokrata Párt megalá- kulásáig. /Mucsi F./.....	206 "
A Jugoszláv Kommunista Szövetség rövid törté- nete. /M. Somlyai M./.....	208 "
A megszállási rendszer Jugoszláviában. /Juhász Gy./.....	210 "
J. Marjánovics: A népfelszabadító háború és a népi forradalom Jugoszláviában 1941-45. /M. Somlyai M./.....	211 "
A társadalmi önigazgatás Jugoszláviában. /M. Somlyai M./.....	212 "
E. Kardelj: A szocializmus és a háború. A koegzisztencia politikájának kínai bírál- latáról. /Ságvári Á./.....	214 "
A jugoszláv történettudomány problémái és a legjelentősebb szintézisek. /Kővágó L./.	217 "

Lengyelország

Vita Lengyelország 14. századi népességéről. /Fügedi E./.....	225 "
M. Radwan: Vasércsek, vashámorok és olvasztó- huták Lengyelországban. /Heckenast G./..	229 "
J. Krasuski: Lengyel-német kapcsolatok, 1926- 1932. /H.H.É./.....	230 "
R. Debicki: Lengyelország külpolitikája, 1919- 1939. /H.H.É./.....	230 "
S.P. Steborowski: A Centrolew megalakulása. /M.M./.....	231 "
J. Kozenski: A lengyel külpolitika és Cseh- szlovákia, 1932-1938. /H.H.É./.....	232 "
A népi lengyelország történetének kutatási problémái. /H. Jedruszczak/.....	233 "

Románia

Leckék a Román Munkáspárt történetét tanulmányozók részére. /Csatári D./.....	241 old.
K. Marx feljegyzései a románokról. /-i-l/....	248 "
A.A. Jaz'kova: Románia a második világháboru előestéjén. /Vida I./.....	250 "
H. Kissel: Az 1944-es romániai katasztrófa. /Pogány M./.....	252 "
Románia új és legújabbkori története./Mucsi F., S.Nica - S.Hartia: A mezőgazdaság fejlődése a Román Népköztársaságban. /Orbán S./...	253 "
A felszabadulás utáni román történetírás eredményeiről. /Szász Z./.....	255 "
	257 "

A lengyel és cseh városok kialakulásának irodalma

Kereken öt esztendővel ezelőtt egy az európai város kialakulásával foglalkozó irodalomról írt sorozatban e sorok írója beszámolt a lengyel város keletkezésének irodalmáról.1. A beszámoló a II. világháború után megindult és hihetetlenül gyors ütemben fellendült lengyel kutatásnak azt az első öt évét ölelte fel, amelyet az 1954-ben Varsóban tartott I. régészeti módszertani konferencia zárt le.2. Azóta két 1957-ben és 1959-ben tartott tudományos tanácskozás jelzi a lengyel várostörténet újabb állomásait, de mielőtt ezekre rátérnénk, talán nem lesz felesleges első beszámolóink néhány gondolatát feleleveníteni.

Az 1948-ban bámulatos szervezettséggel és nagy felkészültséggel megindult lengyel kutatás kiindulópontja tulajdonképpen nem is a városok keletkezésének, hanem a lengyel feudális állam kialakulásának kérdése volt. A vizsgálat tárgya az volt, hogy milyen gazdasági és társadalmi fejlődés tette lehetővé a lengyel feudális állam megalakulását? A probléma-felvetésnek az volt az óriási előnye, hogy a városokat nem elszigetelt jelenségként kezelte, hanem az általános fejlődés egyik részleteként, nem feledkezve meg e részlet számtalan természetes kapcsolatáról, más részletekkel való összefüggéséről. Az 1948-ban megindult kutatás marxista felfogásból indult ki, a várost tehát elsősorban gazdasági jelenségnek tekintette, jogi sajátosságait másodlagos kérdésként kezelte. Ezt az elvi célkitűzést gyakorlati szempontok korlátozták. A II. világháború iszonyatos pusztításai nagyarányú régészeti feltárást tettek lehetővé, s így a várostörténet művelésében a régészek s a történészek egyenrangú társként léphettek fel. A munka megszervezőinek érdeme volt, hogy a régészek és történészek között gyümölcsöző együttműködésre, szinte azt mondhatnánk concerto-ra került sor. Mig kezdetben a történészek vitték a szót, összefoglalva azt az ismeretanyagot, amit írott forrásokból, és már rendelkezésre álló régészeti anyagból merítettek, addig később a régészek vették át a szót vezetését. A szólam kíséretét azok a forrásfeltárási, gazdaság- és társadalom- történeti munkák szolgáltatták, amelyek a lengyel állam kialakulásával kapcsolatban jöttek létre.

A lengyel tudomány erőfeszítései azokban az években érték el csúcspontjukat, amikor a város kialakulásának kérdése H. Planitz és E. Ennen munkájával kapcsolatban ismét előtérbe került. Ezekben az években a lengyel történészek és régészek célja annak a tételnek elismertetése volt, hogy Lengyelországban már a német kolonizáció előtt is voltak városnak tekinthető telepek, s hogy a német jog szerinti locatio nem a városi élet kezdete, hanem egy hosszú fejlődés

dési folyamat egyik fázisa. Ezeket a tételeket ugyan a lengyel történészek már a két világháború közötti időszakban bebizonyították, eredményeiket azonban - néhány elszigetelt kivételtől eltekintve - nem fogadták el. 1948-1954 között a két háború közötti kutatási eredmények kézzelfogható bizonyítékai kerültek felszínre, ennek tudomásulvétele előtt már nem lehetett elzárkózni. A helyzet most már visszajára fordult, a kérdés már nem az volt, hogy voltak-e városok a német kolonizáció előtt, hanem az, hogy a lengyel eredmények milyen módon illeszthetők bele abba a képbe, amelyet az európai történetírás a városok kialakulásáról megrajzolt. Ez teszi érthetővé azt az érdeklődést, amely 1954 óta a lengyel várostörténet eredményei iránt megnyilvánult.

A régészeti módszer alkalmazásának természetesen hátrányai is voltak. A nagyarányú feltárás nemcsak hosszadalmas és költséges, de szerencsére a lengyel városoknak csupán egy része pusztult el olyan mértékben, hogy a nagyarányú feltárást lehetővé tette /itt elsősorban Gdańskot kell kiemelni, ha eltekintünk az elhagyott és így feltárható Opole és Wolin városoktól/, a többiben csak kisebb területen végezhettek ásatást akár tervszerűen, akár leletmentés keretében. A rendszeres munkába vett 30 város és vár /grod/ azonban még így is csak 1 %-át teszi ki az ismert grodoknak, s ezekből is csak 12 helyen voltak következtetések levonhatók.3.

A régészet eredményeit a már említett I. régészeti módszertani konferencián K. Jazdzewski foglalta össze, megállapítva, hogy a IX. század első felében, sőt már a VIII. században is fellépett néhány olyan központ, amelyben a városi fejlődés kezdeti és viszonylag gyors előrehaladását figyelhetjük meg. A városokat ebben a korban az jellemzi, hogy az ipar csak gyengén van képviselve bennük, bár ezzel kapcsolatban azt sem hallgatja el a szerző, hogy Lengyelországban még nem sikerült az egyes városok ipari termékeinek jellemzőit úgy kidolgozni, mint a Szovjetunióban, aminek következtében a helyi piac kiterjedése és kialakulása még mindig teljesen nyílt kérdés. Általánosságban még az is megállapítható, hogy a városok a mellettük álló várakkal egyidőben, vagy már a létező várak mellett alakultak ki, ami a német irodalomból már ismert civitas - suburbium viszonynak felel meg.

A városok külső megjelenését elemezve Jazdzewski rámutat arra, hogy mind Gdańskban, mind Opolében már a X. század végén rendszeresen kiépített utcákkal és terekkel találkozunk. Egyébként általában igen alacsony terepeken álltak ezek a városok, ami annál feltűnőbb, mert a feudális ur székhelyét jelentő várak - különösen a váraljához viszonyítva - magas hegyeken, vagy kiemelkedő pontokon keletkeztek /pl. a Wawel/. A feudális vár és a városmagot alkotó váralja sokszor egymással közvetlen szomszédságban éltek, és - a korabeli orosz viszonyokhoz hasonlóan - a kézműiparosok egy része a vár erődítményén belül élt. A korai szláv várak és

váralják belső elrendezése a szerző szerint nem állapítható meg a fennmaradt későközépkori városalaprajz alapján. Az ásatások nem egy esetben bebizonyították, hogy a locatio után olyan nagyarányú átépítésre és átrendezésre került sor, hogy az a régi szláv viszonyoknak még a nyomát is eltörölte.

A társadalmi viszonyok ismertetését a lakosság élelmezésére vonatkozó megfigyelésekkel kezdi el Jażdżewski, s a halászok, iparosok, kereskedők anyagi viszonyai után kiemeli azokat a tényezőket, amelyek a feudális várban a feltárt luxuscikkekre és a feudális urak életszínvonalára mutatnak. Az ipart mintegy husz iparág képviseli ebben a korszakban. A kereskedelem nyomait azonban csupán Opole szláv "belvárosában" talált mérlegsúlyok bizonyítják.

A városiasodás magas színvonalát bizonyítják azok a monumentális építkezések, amelyek a pogány szentély /Wolin/ és az erődítés eseteiben feltárhatók voltak. A korai román stílus meghonosodása előtti kis kőtemplomok méretei arra mutatnak, hogy ezeket elsősorban a feudális urak és kisserű kiséretük részére építették. A nyugat- vagy dél-európai származásra valló építkezési formák azonban nem jutottak el a Visztulától keletre, mint ahogyan a magas színvonalú orosz építkezés hatása sem mutatható ki.

Az utolsó tíz év kutatásai a középkori lengyel városok számszerű nagyságát is megvilágították. A számítások szerint egy hektár területre kb. 200 ház és kb. 1000 lakos jutott, ami lényegesen magasabb népsűrűségre mutat, mint amilyen a későközépkori volt.

Összehasonlítva a koraközépkori lengyel városokat más európai városokkal, Jażdżewski megállapítja, hogy nem voltak sem olyan nagyok, sem olyan népeseek, mint a nyugatnémet városok, vagy Kijev, az iparosok száma sem volt olyan nagy, s néhány tengeri kikötőt kivéve nem is voltak jelentős kereskedelmi empóriumok, de gazdasági, társadalmi, kulturális szempontból olyan központok voltak, amelyek aktívan elősegítették a lengyel feudális állam kialakulását és bázisul szolgálhattak annak a XIII-XIV. századi változásnak, amely a német jog formájában haladóbb jogi formákkal látta el a lengyel városokat. Többet ezekről a központokról akkor fog tudni mondani a lengyel régész, ha felkutatja a városok körül fekvő falusi településeket, megállapítja a kétféle település egymáshoz való viszonyát, a gdańskéhoz hasonló módon feltárja a vezető városok egész területét, felássa temetőit, nagy gondot fordít a kincsleletekre és végül felfedi a locatio utáni telepek viszonyait, hogy összehasonlíthassa őket azokkal a locatio előtti szláv városokkal, amelyekből kialakultak.

Jażdżewski referátumát követő vitában kiváló történészek /H.Łowmiański, L.Leciejewicz, A.Gieysztor, K.Tymieniecki/ vázolták fel azokat a megoldásra váró kérdéseket, ame-

lyek a lengyel város keletkezésének kutatása során felmerültek. Gazdasági téren a városi ipar kialakulásának kérdése a legnehezebb. Hogyan fejlődött ki a városi ipar a már korábban létező falusi iparból, hogy jött létre a kézművesek koncentrációja, ezek milyen és mekkora szerepet játszottak a városok létrejöttében? Nem sokkal egyszerűbb és nem kevésbé fontos a kereskedelem kérdése. A korai külkereskedelmi kapcsolatok ugyan főbb vonásaikban már tisztázottak, de a városfejlődésre gyakorolt hatásukat Jazdzewski és Małowist akkor még teljesen ellentétesen ítélték meg. Még bonyolultabb a belső piac kérdése. A lengyel kutatók ezen a téren a szovjet kutatókat követve a régészeti leletekből kívánják egy-egy város kereskedelmi körzetét kidolgozni. Ez a probléma annál is nehezebb, mert míg Oroszországban szinte "mikroszkopikus" helyi piacokat találunk, addig a nyugat-európai viszonyok között az iparosok nagy távolságra kiterjedő belső piacokat hoztak létre a kereskedők közreműködése nélkül.

Az 1948-1954 közötti munka főbb eredményeit összefoglalva elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy a kutatás azóta is töretlen lendülettel folyt tovább. Újabb ásatásokon kívül itt elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy a nagyszabású ásatások egy részének részletes feldolgozása is megindult. Gdańsk és Poznań régészeti anyagának külön kiadványt szenteltek⁴ az ásatások eredményei lengyel folyóiratokon⁵ és monográfiákon kívül ma már idegennyelvű kiadványokban is megjelennek. Elkészült a lengyel éremleletek korpuszának egy része is.⁷ Időközben megérték azok a hatalmas munkák, amelyek a lengyel állam milleniumára a korai források új, kritikai kiadását célozták⁸, s megjelent olyan okmánytár is, amely kislengyelországi városprivilegiumokat tartalmaz.⁹ A régi városi térképek gyűjtését korábban megjelent utasítás alapján¹⁰ tovább folytatták, az erre vonatkozó cikkek részben lelőhelyenként,¹¹ mások városonként csoportosítják¹² anyagukat. A feldolgozások tekintélyes része a nagyszámú és rendszeresen megjelenő vidéki folyóiratokban lát napvilágot, s ezért több város is rendszeresen közli saját multjára vonatkozó bibliográfiáját,¹³ ami a nagy késéssel megjelenő általános lengyel történeti bibliográfiát valamennyire pótolja.

A lengyel városok kialakulásának általános képét a már említett két tudományos konferencia kiadványaiból rajzolhatjuk meg a leghivebben. 1957 tavaszán a párisi Ecole Pratique des Hautes Etudes, VIe section: Sciences Economiques et Sociales/adott lehetőséget arra, hogy a lengyel várostörténet eredményeit Európa legkiválóbb francia, belga, és német várostörténészei megismerhessék. A konferenciáról kiadott francianyelvű kötet¹⁴ néhány, az általános fejlődéssel foglalkozó cikket, valamint kilenc lengyel várost tárgyaló tanulmányt és a konferencia vitájának szövegét tartalmazza. A "kérdésfeltevést" A.Gieysztor fogalmazta meg, K.Dziewoński a városalaprajzok fejlődését, G.Labuda a lengyel jogu városokat mutatta be. K.Jazdzewski megismétel-

te az I. régészeti módszertani konferencián tartott előadását. A városok közül Z.Rajewski Biskupin területéről,¹⁵ G.Mikolajczyk, Lednica váráról,¹⁶ K.Zurowski Gnédza kialakulásáról,¹⁷ A.Zaki a locatio előtti Krakkóról,¹⁸ A.Nadolski Łęczycza,¹⁹ J.Żak Poznań,²⁰ J.Gassowski Płock kialakulásáról,²¹ M.Młynarska és T.Uzdowska-Szałowska Kaliszről,²² M. Morelowski pedig Boroszló kialakulásáról²³ közölt bibliográfiát is tartalmazó cikket.

A magyar olvasó számára G.Gieysztor tanulmánya a legérdekesebb, mert az foglalja össze és állítja nagyobb keretbe a lengyel város keletkezésének régészeti és történeti eredményeit. Abból kiindulva, hogy a várost mint gazdasági faktumot a mezőgazdaság és az ipar, ill. kereskedelem közötti munkamegosztás hívja életre, bár a városi lakosság egy része változatlanul mezőgazdasággal foglalkozik /a kisvárosokban még a XVII. és XVIII. században is/, három kérdést tart a legfontosabbnak: 1. a munkamegosztást, 2. az árucserét és 3. a város földrajzi formáinak kérdését. A munkamegosztás a mezőgazdasági termelés fejlődésének volt következménye, s ez lengyel területen a X. század dereka óta kétségtelen /az őszibuzs, új növényfajták termesztésének bevezetése, a termésátlag emelkedése/. A munkamegosztás következtében a már régebben /VI-VII. században/ kialakult várak mellett kis telepek keletkeztek, amelyeknek legfontosabb feladata a várur igényeinek kielégítése volt, s létrejött a csoportipar, azaz az egy területen koncentrált iparúzők települési formája. Ezenkívül a várak mellett kialakultak a kereskedőtelepek is, amelyek többnyire idegen nemzetiségű, főnyüzési cikkekkel kereskedő elemeket foglaltak magukban. A kereskedelem fokozódó szükségleteit jelzi a pénz /előbb az importált idegen, főleg arab, majd a X. század derekától a lengyel pénz/ és a pénzmérlegek megjelenése. Ha ezek a jelenségek világosak is, fogasabb kérdés, hogyan alakult ki a váraljak piackörzete. A XII. században a fejlődés üteme gyorsult, s a vár alatt új telepek keletkeztek, melyeket locus-nak /lengyelül miasto=város/ neveztek. Idrisi már virágzó városként ismeri Krakkót, Plockot és Poznańt, s egy fél évszázaddal később Stettin, Wolin, Poznań és Gnédza lakossága egyenként 5.000 főre tehető, ami igen sűrű /800 fő/ha/ települést feltételez.

Dziewoński a városalaprajzok három fejlődésbeli típusát különbözteti meg. Az elsőben a vár /grod/ volt a központ, amely előszeretettel használja ki a szigetek, Sziléziában és Dél-Lengyelországban a dombok és a folyómenti teraszok nyújtotta védelmi lehetőségeket, s amely a feudális ur vagy helyettesének székhelye, de amely a jól megerősített belső váron kívül egy kevésbé megerősített telepet is magában foglal. A grod súlypontja a belső vár volt, a telepen a lakosság katonákból és iparosokból állt. A fejlődés második fázisában két új elem csatlakozik az együtteshez: az eredeti kisméretű templom /később az annak helyén felépülő nagy székesegyház/ körül a papok házából álló vicus ecclesiasticus és a forum vagy villa forensis, amely eredet-

tileg erődítetlen, határozott körvonallal /circuitio vagy okól/ rendelkező piactér körül alakul ki, s amelynek helyét a piac védelme és felügyelete határozta meg. A harmadik periódus a szabályozás kora, amikor a régi telekbeosztás helyén új alakul ki /ezt a faházak általános volta is megkönnyítette/.

G.Labuda tanulmányában nemcsak a lengyel jog létezését mutatta ki, hanem azt is, hogy egyes - főként kisebb és mezővárosok - még később is lengyel joggal éltek, sőt néha a német jog által rájuk rótt terheket nem tudva viselni, inkább visszatértek a lengyel jog használatára.

A konferencia vitája mindenekelőtt teljes elismerését fejezte ki a lengyel tudomány eredményeivel szemben, s a konferencia első sikereként ezt a tényt kell elkönyvelnünk. A siker és az elismerés természetesen következményekkel járt. Nem volt már szükség arra, hogy a lengyel város létét bizonyítsák, most már az a kérdés merült fel, hogyan alakult ki a város, milyen társadalmi, gazdasági és nem utolsósorban földrajzi tényezők hozták létre. A vita ezekből a kérdésekből kettőt ragadott ki: a kereskedelem és a környező agrártelepülések kérdését. M.Dembinska a vita során azt hangsúlyozta, hogy a távolsági kereskedelem önmagában csak emporiumot /átmeneti ideig fennálló kereskedőtelepet/ hozhat létre, ha nem járul ehhez megfelelő agrárháttér. Tételeinek alátámasztására Wolin és Stettin példájára hivatkozott. Wolin ugyan teljes mértékben bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe, de a mocsaras vidéken az agrártermelés hiányzott, Stettin azért tudta szerepét átvenni, mert virágzó agrárterület központjában fekdűt. G.Duby /Aix-en-Provence/ ezzel szemben nem tartotta elhanyagolhatónak a távolsági kereskedelem szerepét, mert mindkét város esetében tulajdonképpen ugyanaz a távolsági kereskedelmi utvonál /Odera völgye/ volt a döntő. Az alapvető kérdést azonban ő is úgy látta, hogy a várost az agrártermelés feleslegének egy pont felé irányulása hozza létre. J.Dhondt /Gand/ szerint az agrárháttér csupán a város kezdeti szakaszában lényeges, a kialakult város már távolfekvő élelmiszerbázist is biztosíthat magának. J.Schneider /Nancy/ a Wolin-Stettin kérdést földrajzi szempontból, a város fekvése és területe közti különbség alapján ítélte meg, de ő is elismerte az agrárfelesleg és ezzel együtt az élelmiszeri ipar döntő szerepét.

A párisi konferencia és a lengyel várostörténet iránt megnyilvánuló nemzetközi érdeklődés szülte a következő, 1959-ös Lengyelországban megrendezett konferenciát. Nem szabályos ülésszokról volt szó ebben az esetben, hanem egy Varóban tartott bevezető előadássorozat után 10 napig tartó körutáról, amelyen a nagyobb középkori multra visszatekintő lengyel városokat mutatták be a megjelent 26 külföldi vendégnek. Utóbbiak között a várostörténet olyan nemzetközi szaktekintélyei szerepeltek mint H.Ammann, J.Dhondt, E. Ennen, M.Lombard, R.S.Lopez és F. Vercauteren. Az ut során

minden egyes várost bemutatnak, s a konferencia anyagát az Ergon 1962. évi számában adják közre.

A bevezető előadást ezúttal is A.Gieysztor tartotta,²⁴ a többi lengyel előadó részben az általa megrajzolt képet egészítette ki, részben egyes városok kialakulásával foglalkozott. Így külön részletkutatásokat találunk Płockról, 25 Gdansk-ról,²⁶ Kalisz-ról és más lengyel városokról.²⁷

A lengyel város kialakulásának általános képe lényegében a párizsi konferencia óta nem változott, csak gazdagodott, finomodott és természetesen az új kérdések hosszú sora vetődött fel. A város kialakulása előtti időben a legfontosabb szerepet a politikai és katonai központ, a vár töltötte be. A castrum politikai szervezetének következményeként itt halmozódtak fel a környék agrártermelésének feleslegei, a csoportipar beszolgáltatott cikkei. Az árufelcsesleg – amelynek elsőrendű célja természetesen a várur és a vár nyújtotta védelem, vonzotta ide a kereskedőket. A kereskedelem azonban csak ott tudott várost létrehozni, ahol működése a környék gazdasági erőivel, az agrártermeléssel és a kézművességgel szoros kapcsolatba került. Gieysztor hangsúlyozza, hogy a középkori város létrejötte kérdésének megoldását ebben az irányban kell keresni, s tekintetbe kell venni azt a tényezőt is, amikor két különböző struktúrájú, de egymással összekapcsolódó gazdasági területről van szó.

Gieysztor vázlatát K.Modzelewski a csoportipar szempontjából egészítette ki.²⁸ Ez Lengyelországban csak a fejedelmi birtokon található meg. Eddig 700 olyan falut ismer a lengyel történet, amelynek lakói ipari termékkel szolgáltak /közülük 150 iparosnevet visel/. A grodok körül elhelyezkedő csoportipar azokban az esetekben a legnagyobb, amikor a grod mellett már váralja is található.

M.Dembinska a grodok fogyasztását²⁹ és pedig élelmiszerfogyasztását elemzi, megismételve fentebb már ismertett, Párisban elmondott alapgondolatát. Sajnálatos, hogy részletes kutatását elsősorban írott forrásokra alapozta, s régészeti eredményeket csak kismértékben vett figyelembe, holott azok – mint arra már korábban rámutattunk³⁰ – igen jelentősek. Az állati és növényi maradványok rendszeres feldolgozását a lengyel régészet azóta is fáradszatóan buzgalommal folytatja. Elég itt a poznańi régészeti anyagot közlő kiadványra³¹ vagy a stettini muzeum vaskos évkönyvében megjelenő feldolgozásokra utalni.³² Az aligha lehet ugyan kétséges, hogy a fejedelem vagy a várnagy és kísérete, később a papság jelentős fogyasztórég volt, a fontos inkább annak megállapítása lenne, hogy a váralja lakói milyen mértékben termeltek élelmiszert. Ilyen irányú számításokat a sziléziai Opole-val kapcsolatban az azóta elhunyt W.Holubowicz végzett. A X-XIII. századi Opoleban a lakosság a felszínre került emlékekből ítélve nem foglalkozott mezőgazdasági termeléssel, s a feltehető lélekszám és fogyaszt-

tás alapján Holubovicz arra akövetkeztetésre jutott, hogy kb. 60 agrártelepre volt szükség Opolé ellátásához /egy-egy telepen 10-10 háztartás 10-15%-os feleslegét számítva/.³³ Ha Holubovicz számítása tárgyilag ma még nem is látszik elfogadhatónak, elgondolása módszertani szempontból és főképpen azért példamutató, mert a számok révén objektív eredményekre törekedett.

Az élelmiszerfogyasztás és kereskedelem egy különleges fajtáját, a taberna-t I. Rabęcka mutatja be.³⁴ A X-XI. században a vásártereken, folyóátkelőknél és vámszedőhelyeken feltűnő taberna nem egyszerű kocsmá, hanem a fejedelmi pénzügyigazgatásnak és a kereskedelemnek aktív részese. Ilyen minőségben említik adószedőhelyként, szerepel a taberna pénzváltója, sólerakata, ill. az ott eladásra kerülő egyéb áru. A XII. század folyamán ugyan a kincstári funkciók megszűnnek, de az intézmény - most már csak mint kocsmá és bolt - nagymértékben terjed el az agrárközpontokban is. A falvakban, mint egy-egy falu legnagyobb épülete nemcsak kocsmá és bolt, hanem sokszor a falusi iparosok műhelye, esküvőket és uriszéket tartanak benne.

A castrum és a várszervezet fejlődése a X. század derekán általában létrehozza a váralját s abban a kereszténység bevezetése után az egyházi intézmények, ill. az iparosok /Gieysztor ezuttal a szakácsokat, pékeket, vargákat emeli ki/ és a kereskedők néha egymástól távolabb fekvő kis telepeit. A XI. század derekán a váralján nagyarányú változások mennek végbe. A fejedelmi hatalom nyomása enged, s ennek következtében - amint azt Modzelewski is hangsúlyozza - megindul a csoportipar bomlása, s a váraljai kézművesek is fejlettebb technikát alkalmaznak.

A váralják kérdésével függ össze a városok keletkezésének egyik legnehezebb kérdése, a belső piacörzetek kialakulása. A kutatók ugyan már régebben rámutattak arra, hogy Lengyelországban már a locatio előtt is voltak vásárok, de ezeket az évi /országos/ vásárokkal kapcsolták össze. Most H. Ziółkowska részben arra figyelmeztet,³⁵ hogy a X-XII. század során tartott vásárok hetipiacok voltak, cikkeik közül elsősorban mezőgazdasági termékeket sorolnak fel a források, másrészt arra utal, hogy a legnagyobb várak mellett kialakult piacokon kívül más helyeken is tartottak hetipiacot, s hogy még a német kolonizáció előtt kialakult a vásárral kapcsolatos jogrendszer, a vásárbíró, a vásárvám, s nem utolsósorban a nálunk is ismert *forum liberum* intézménye. Az érem másik oldalát T. Lalik világította meg,³⁶ aki H. Rutkowskival együtt a lengyel várszervezetet tanulmányozva arra a megállapításra jutott, hogy a XII. század folyamán minden vár mellett tartottak vásárt, de a XII. században ezenkívül egy-egy várkerületben már más helyeken is. Átlagosan a vásárhálózat olyan sűrű, hogy minden 1000 km²-re jut egy vásáros hely, azaz a köztük lévő különbség kb. 40 km, az ország déli részén lényegesen kisebb, az északi felén viszont nagyobb. T. Wąsowicza a fenti két előadást egy Lengyelország kereskedelmi uthálózatáról készített

térképpel egészítette ki, régebbi munkái³⁷ alapján. A felsorolt tanulmányok ugyancsak a XII. századi adatokból tudják rekonstruálni a piacokat, de általában a X. századi állapotokat azonosnak, vagy közel azonosnak tartják. A piac-körzetek kialakulásának kérdésében a numizmaták közt is vita alakult ki, s ennek eredményei a kronológia szempontjából sem közömbösek. R.Kiersnowski a fém pénzről írt munkájában³⁸ azt állította, hogy a X. század derekától kezdve minden pénzlelet /akár kincslelet, akár csak szóróvív/ a belső piac forgalmának bizonyítéka. Vele szemben St.Tabaczynski egy francia nyelvű dolgozatában³⁹ hangsúlyozza, hogy a belső piac és a távolsági kereskedelmi pénzforgalom nem minden esetben választható el, az átmeneti formáknak nagy jelentősége van. A lelet típusa és a leletben található éremfajták között statisztikai módszerrel keres összefüggést és négy lelettypust határoz meg: 1./kincslelet, 2./ egyes érmék /elvesztett pénzek/, 3./ a temetkezéseknél használt obulus és 4./ a fogadalomból visszamaradt pénzek. A belső piac forgalmát ezek közül a 2. és 3. típus jellemzi a legélesebben, a temetkezési obulus még azt is meghatározza, hogy a falusi lakosság milyen mértékben kapcsolódott be a pénzforgalomba. A Lengyelországban olyan nagyszámu /225 lelet, 26.000 drb/ arab dirhem-leletek közül csupán 8 töredék került elő suburbium területén, amiből Tabaczynski arra következtet, hogy a dirhemek sem elterjedésük fénykorában /X-XI. század/, sem hanyatlásuk /XII.sz./ idején nem szolgáltak a belső piac forgalmának lebonyolítására. A suburbiumokban a X.sz. végétől, a XI.sz. elejétől nyugati /német és angol/ pénzek voltak forgalomban. A pénzleletekben az obulusok, a XI.sz. derekán kezdenek feltűnni. Mindebből Tabaczynski arra következtet, hogy a lengyel városi fejlődés megelőzte a fém pénz elterjedését, a forgalmat csere után, vagy más, a pénz szerepét játszó eszközzel bonyolították le, mint ahogyan Ibrahim Jakub Prágáról /965-ben/ feljegyezte, hogy az igen nagy vásárló erővel rendelkező fém pénzén kívül igen finom vászondarabokat is pénzként fogadnak el. A város és a falu közötti forgalomban Lengyelországban még később, a XII. században került sor a fém pénz tulajdonom használatára. Tabaczynski érvelése végső fokon ugyanarra az időpontra mutat, amelynek jelentőségét már Modzelewski a csoporttiparral kapcsolatban hangsúlyozta. Gieysztor ugyanerre az időpontra teszi a locatio-előtti lengyel városfejlődés harmadik és befejező szakaszát: a forumoknak, kisebb kereskedelmi centrumoknak és a ius forinak kialakulását.

A lengyel várostörténet eredményeinek megvitatása során a külföldi résztvevők - az eredmények és látottak feletti teljes elismerés mellett - több ponton fejezték ki kétségeiket.⁴⁰ Rámutattak a castrumok között fennálló nagy különbségekre: vannak köztük több váraljai településsel körülvett hatalmas várak, s vannak egészen apró kis váracs-kák, amelyek később sem váltak városmaggá./Higounet, Bordeaux/, még a nagyobb váraljával rendelkező grodok esetében is /ez különben a Rajnától keletre eső fejlődés általánosan

jellemző képlete/ a főkérdés az, hogy mikor alakult át a vár és váralja valódi várossá, nagyság, munkamegosztás és társadalmi differenciáltság szempontjából. /H. Ammann/ A kérdés annál fogasabb, mert a falu és város közt nincs olyan különbség, mint az "ember és a kutya" között /R.S.Lopez/, hanem átmenet is van, s a város éppen az átmeneti területeken alakul ki, viszont a falut ma még kevésbé ismerjük. A városalkotó tényezők közül a kereskedelem szerepe volt a legvitatottabb. Míg J.Dhondt és D.Schwarz /Zürich/ a belső forgalom mellett fontos szerepet tulajdonít a távolsági kereskedelemnek, főképpen a XI-XII. századi nagytömegű idegen pénzlelet miatt, addig Lopez a távolsági kereskedelem városfejlesztő hatását inkább csak kivételnek tekintí. A lengyel kutatók népességszámait általában túlságosan magasnak tartották, mert ez a becslés feltételezi, hogy a váralják egész területe egyformán sűrűn volt beépítve, hogy valamennyi ház lakható és lakott állapotban volt és mindegyikben legalább öt fő lakott, a kor egészségügyi viszonyai ellenére.

A vita során J.Dhondt javasolta, hogy a régészet el-lensúlyozásaképpen a kartográfiai módszert alkalmazzák. Itt kell megemlitenünk a konferencia második előadását, amelyet W.Hensel tartott a régészeti módszerek várostörténeti alkalmazásáról, s amely azóta bővebb kiadásban önálló kötetként is megjelent.⁴¹ Bevezetőül a leleteket mint történeti forrásokat jellemezve elmondotta, hogy azok a legjobban az anyagi kultúra /termelési technika, a kereskedelem/ megismerésére használhatók fel, kisebb mértékben adnak felvilágosítást társadalmi kérdésekre /pl. a termelés szervezetére/. A kifejlődött középkori várost három jellemzővel határozta meg: a gazdasági /ipar és kereskedelem/, a jogi /városi autonomia/ és a földrajzi /sűrűn lakott település/ jellemzőjével, de miután ezek nem alakulhattak ki egyszerre, a középkor végi értelemben vett városnak két fázisát különböztette meg: 1. a várost megelőző központot, és 2. az autochton jogu városokat. A várost megelőző központok legfőbb jellemzője a város gazdasági funkcióinak megléte, de az iparosok és kereskedők mellett ekkor még jelentős az agrártermelés szerepe is. Virágkoruk Lengyelországban a VIII-X. század. Gazdaságilag ezek a központok még igen gyengék, nagyrészt még szezonszerűen üzik iparosaik az ipart /itt megint felmerült az a történések által felvetett tétel, hogy a feudális ur kíséretét alkotó harcosok részben iparral is foglalkoztak/, mind az iparosok /főképpen az ötvösök/, mind a kereskedők között sok az idegen, idegen a pénz-mérték és a pénz is. Tisztán lengyel jellegű azonban az építkezés és az erődítés. Összefoglalva: Hensel Szt. Bonifácnak a VII. században Erfurtra alkalmazott meghatározását ismétli: "urbs paganorum rusticorum". Az autochton jogu városban a régészet segítségével már a foglalkozás szerinti település állapítható meg, a telepek egy része /főképpen az erődített suburbiumok/ igen sűrűn lakott, másik része /a nyílt vásárhelyek/ kevésbé. Az ipar fejlődését a legjobban az szemlélteti, hogy ebben a korban husz mesterség állapít-

ható meg a leletekből. A régészeti megfigyelések még egy fontos eredménnyel dicsekedhetnek: az egyes korszakokon belül a gazdasági prosperitás és hanyatlás időszakát és egy-egy városrész anyagi helyzetét meg tudják állapítani.

Az ipar fejlődéséről a lengyel irodalomban ma már igen szép régészeti tanulmányok találhatók. A régészeti leletek alapján J.Kamińska és A.Nahlik a gdański textilipart,⁴² Z.Holowinska az ötvösséget,⁴³ Z.Hilczerówna a szarutárgyak készítését,⁴⁴ H.Wiklek a cipészipart,⁴⁵ rekonstruálta. Ide sorolhatjuk J.Kmiecińskinek a gdański halászokra⁴⁶ és E.Byrska-nak a házépítésre vonatkozó⁴⁷ tanulmányát. Két fiatal Hensel-tanítvány Wł.Losinski és E.Tabaczynska a kołobrzegi koraközépkori fémipart⁴⁸ dolgozta fel /hasonló munkát a gdanski kohászatról J.Piaskowski irt⁴⁹/. Az üvegipar kutatásának nemcsak lengyel, hanem általában szláv irodalomban található eredményeit J.Olczak foglalta össze⁵⁰.

Az itt ismertetett általános irodalmon kívül az elmúlt években két olyan monográfia is megszületett, amely egy-egy nagyobb terület városfejlődését dolgozza fel. L.Leciejewicz a pomerániai tengerpart,⁵¹ St. Pazyra pedig Mazóvia városainak⁵² kialakulásáról irt. Pazyra a mazóviai városokról már 1939-ben közölt egy tanulmányt, s most terjedelmes könyvében e városok keletkezésének kérdését vette vizsgálat alá. A városok locatio előtti kialakulását ugyan azoknak az okoknak tulajdonítja, mint az általános lengyel várostörténet, legfeljebb újabb részletmegfigyelésekkel gazdagítja az általános képet. Jellemző pl., hogy a kereken 32 ezer km² nagyságú területen a régészeti kutatás 74 grodot tart nyilván, tehát 432 km²-ként egyet-egyet, s még jellemzőbb, hogy számuk a grod szóval képzett helyneveket /pl.Grodzisko/ is figyelembe véve még magasabb lehetett. Ugyanilyen jellemző, hogy a feudális társadalmi rend kialakulása során a grodok tekintélyes része hanyatlásnak indult, s nem lett sohasem várossá. A városfejlesztő tényezők közül Pazyra kiemeli az utak szerepét, s azokat három csoportra osztva /lokális, belkereskedelmi és távolsági kereskedelmi/ külön-külön tárgyalja. Részletesen foglalkozik a várkerületek beosztásával és a forumok kérdésével, megállapítva, hogy adminisztratív központok, folyóátkelők és különböző gazdasági strukturáju területek határvonala segítette elő a vásárhelyek kialakulását.

Leciejewicz, a tengerparti városokról szóló monográfia szerzője történész és régész egy személyben, utóbbi minőségben nemcsak Kołobrzeg-ben vezetett ásatásokat, hanem a svédországi kereskedőtelep /Birka/ tanulmányozására is módja nyílt.⁵³ Felkészültsége lehetővé tette, hogy a kitűnő monográfiában az irott forrásokat és tárgyi emlékeket egyformán szakszerűen szólaltassa meg. A két első település /Wolin és Kołobrzeg/ a IX. században a tengerbe ömlő folyók átkelőhelyein jött létre, s a IX. század második felében és a X. század első felében kezdenek iparos és kereskedőtelepé lenni. A nagyobb agrárháttérrel rendelkező Kołobrzegben

a szaru- és borostyánipar, Wolinban a borostyániparon kívül talán az üveg- vagy fémipar emlékei találhatók meg. Ugyanakkor a Baltikum élénk kereskedelme Wolint erősen fellendítte, városállammá lesz. Kolobrzeg ezzel szemben a Piast állam egyik tartományi központjává válik, ahol a várat megerősítették és a XI. század elején püspökséget alapítottak. A XI. század derekától a XII. század derekéig tartó időszakban a távolsági kereskedelem hanyatlásnak indul, az ipar jelentősége fokozódik, ez jut kifejezésre abban is, hogy Wolin helyére a X. század elején kialakuló Stettin lép. A felvázolt általános fejlődés egyik jellemző vonása a távolsági kereskedelem városfejlesztő vonása. Leciejewicz ezzel kapcsolatban mutat rá arra, hogy a távolsági kereskedelem a lengyel feudális uralkodó osztály fokozódó igényeinek köszönhetően fellendülését, másrészt a tengerparti városok voltak a Lengyelország és a Baltikum közötti kereskedelmi kapcsolatok legfontosabb láncszemei. A távolsági /pontosabban: tengeri/ kereskedelem városfejlesztő szerepe egyébként csak lengyel szempontból jelent különlegességet, a balti városok kialakulásánál ez teljesen általános vonás. A távolsági kereskedelem természetesen nem az egyetlen városfejlesztő elem, emellett mindenütt megtalálható az ipar és az őstermelés is. Kolobrzeg távoli területeket látott el sóval. Amikor pedig a távolsági kereskedelem hanyatlásnak indul, előtérbe lép a helyi piac szerepköre, ez indokolja a Wolin-Stettin áttelepitést. A forrásokból és emlékekből a XI-XII. századi társadalmi kép egészen világos. A városok élén olygarchikus kereskedőréteg áll, mellettük az iparosok és halászok széles tömege, majd a "laza" alsóbb réteg, végül a rabszolgák. Kezdetben azonban nincs alá- és fölérendeltségi viszony a kereskedő és iparos között. A vezetőréteg a távolsági kereskedelem hanyatlása miatt kereskedőből lassan birtokossá alakul át, s összeolvad a feudális világi birtokosokkal és az egyháziakkal. Az olygarchikus kereskedőréteg jellemzője az önállóságra törekvés, a központi hatalommal szembeni ellenállás, ez alakítja Wolint városállammá. A fejedelemmel folytatott harcban végül mindenképpen a város győz, még akkor is, ha területe a herceg birtokába kerül, mert a locatio teljes önállóságot biztosít a város vezetőrétege számára.

A városok kialakulásának általános vizsgálatából a lengyel jogtörténet is kivette részét. Z. Kaczmarszky tanulmányában⁵⁴ az általános európai és a lengyel irodalom eredményeinek áttekintése és a régi értelemben vett jogi városfogalom elvetése után a lengyel városfejlődés négy szakaszát különbözteti meg: 1. X. század derekától a XI. század végéig a váralja-jellegű városok, 2. a XIII. század elejéig a váralja és forum jellegű városok korszakát, 3. a XIII. század első felét, mely átmenet a lengyel jogu városoktól a német jogu városok felé, s végül 4. a XIII. század derekától a XV. század elejéig tartó korszakot, amelyben a német jog győzelme a városokban teljessé válik. Az első fejlődési szakasznak csupán néhány olyan jel-

lemzőjét ismerjük, amely a jogtörténeti kutatás számára irányt szabhat. Tudjuk, hogy a váraljakban a fejedelemtől vagy annak várnagyától függő lakosság élt, s vezetőrétegüket a kereskedők alkották. Kaczmarczyk ezzel kapcsolatban figyelmeztet arra, hogy a tengerparti városokban más viszonyokat találunk, mint a szárazföldiekben, de ez utóbbiak között is voltak olyan nagy utvonalak mellett fekvők, amelyekben a kereskedőké volt a nagyobb szerep. A második szakasz /XII. század elejétől a XIII. századig/ jellemzői közül elsősorban azt kell kiemelni, hogy ez a korszak egybeesik a központi hatalom gyengülésének időszakával, ami pl. abban is megnyilvánul, hogy a vásártartás megszűnik regale lenni. A zárt és sűrűn települt váraljak erődítésén kívül kialakulnak a vásáros helyek, amelyek a ius fori különleges jogállását, forum liberum-nak nevezett immunitást élveznek, s vitás ügyekben a iudex fori dönt. A vásárhelyek különleges jogállása a lengyel városfejlődésnek jelentős állomása volt, a lengyel városjog kialakulásának első lépése, s egyben a gazdasági szempontból városnak tekinthető telepek modernizálása. A XIII. század első fele az átmenet korszaka. A nyugateurópai fejlődéssel szemben egyik jellemzője, hogy a városi vezetőréteg és az uralkodó között nem merül fel ellentét, miután a fejedelem a városi fejlődés leghatalmasabb támogatója, természetes kincstári céloktól vezettetve. Ebben a korszakban további lengyel jogu városok alakulnak ki, de már megjelenik a német jog is. Kaczmarczyk feltételezi, hogy másfajta próbálkozások is voltak ebben a korban, s Płock esetére hivatkozik, ahol a város lakóit 1237-ben a mazóviai lovagok jogával ruházta fel a privilégium.

Az a hatalmas változás, amely az autochton lengyel városi fejlődés megítélésében egész Európa szakköreiben végement, túlnyomórészt a tervszerű és módszerében élenjáró lengyel régészet győzelmét jelenti. S bármennyire is fejlődtek és finomodtak a régészeti módszerek, a diszciplína alapvető adottságait nem változtathatták meg. A régészet - amint azt Hensel is hangsúlyozta - elsősorban az anyagi kulturáról, a gazdasági életről ad képet, s az autochton lengyel városról is gazdasági és topográfiai szempontból tudunk a legtöbbet. Sehol írott források nem adnak ilyen részletes felvilágosítást az iparosokról, az általuk alkalmazott technikáról mint Lengyelországban a régészet, sehol nem ismerjük /Skandináviát kivéve/ ilyen részletesen a kereskedelem áruit és szállítási módját mint Lengyelországban. De társadalmi szempontból már legfeljebb annyit tudunk meg, hogy a népesség egy része gazdagabb volt, a másik szegényebb, s hogy bizonyos iparokat /a halászatot is ide kell sorolnunk/ közösen üzték. Jogi szempontból pedig még ennyit sem sikerült megállapítani a leletekből. Ráadásul a régészet eredményei az új problémák egész sorát vetik fel. A legnehezebbek közülük változatlanul a helyi piac, a falu és a város kapcsolata látszik; a falusi és városi iparos közötti különbség még mindig nem világos. Az általános kép megrajzolására irányuló törekvés nem veszi mindig figyelembe a különböző /gazdasági, földrajzi/ tényezők változó sze-

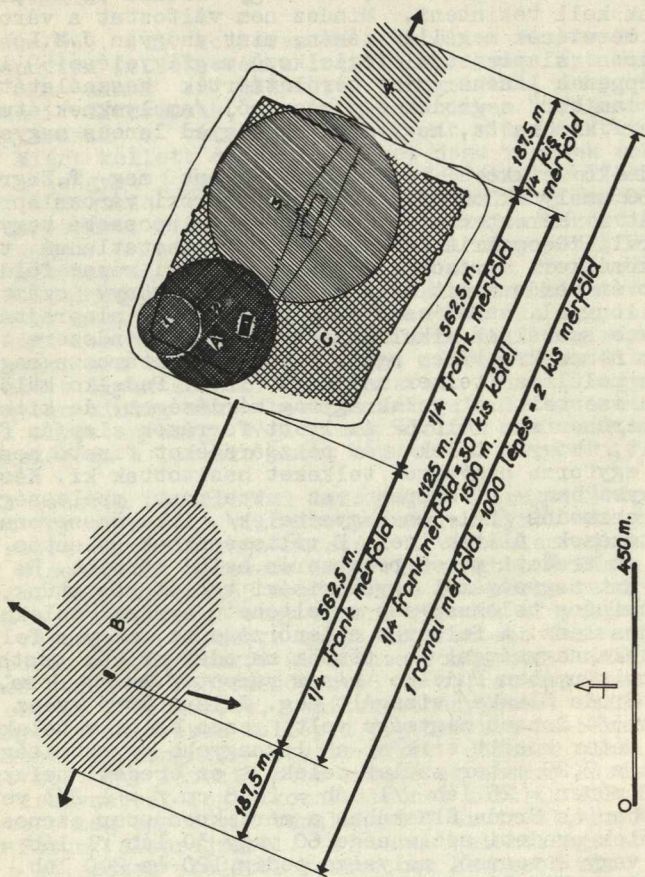
repét. A kisebb területi egységekkel vagy egy-egy várossal foglalkozó monográfiák éppen ezen a téren vannak előnyben. S végül paradoxonként hangzik, de úgy igaz: az autochton lengyel városi fejlődés megalapozott, részletes rajza élesebb fénybe állította a locatio, a német jog kérdését, mint eddig valaha.

Az 1959. évi konferencia külföldi résztvevői szinte valamennyien felvetették a locatio kérdését. Azt kérdezték, mi az oka annak az alapvető topográfiai, demográfiai és gazdasági változásnak, amely a locatióban kifejezésre jut, mi magyarázza a városfejlődésnek ezt a lendületét /Higounet/? Miért kellett áttérni a német jogú városok rendszerére, ha a lengyel jogú városok olyan fejlettek voltak /Amman/? Dhondt a francia villesneuves-vel hasonlítva össze a locatiós városokat, rámutatott a két városfajta között fennálló különbségre: a locatiós városok sokkal nagyobbak, fejlődésük ugyan később, de sokkal rövidebb idő alatt következett be. A svéd F.Lindberg skandináviai tapasztalatokra hivatkozva alapította meg, hogy a németjogu locatiók oka nem lehetett a távolsági kereskedelem hiánya. Itt arra kell még rámutatnunk, hogy senki sem vetette fel a német történetírás által a háború előtt olyan sokszor hangoztatott elvet, hogy a német jog egyben mindig német bevándorlók jelenlétét is bizonyítja. Ezt az elvet ugyanúgy végleg megcáfolták mint azt, hogy Lengyelországban a locatio előtt nem voltak városok.

A locatio topográfiai lefolyását a lengyel várostörténetnek egy olyan ága világította meg, amelyről eddig még nem volt szó: a városalaprajz-kutatás. A városalaprajzok elemzésének klasszikus módszere Lengyelországban H.Müncch nevéhez fűződik. Nagy művének⁵⁵ megjelenése óta sorra-rendre mutatták ki a középkorvégi vagy ujkori városok alaprajzában a régebbi városmagok nyomát, s amint azt fentebb Dzięwoński cikke kapcsán elmondottuk, általános vonásokat is feltártak a városok területi fejlődésében.⁵⁶ Az új, az izgalmas azonban csak ezután következett, amikor néhány évvel ezelőtt a hagyományos módszereken túllépve a geometria és-bármily hihetetlenül is hangzik - statisztikai módszer alkalmazására került sor. Ugy látszik, több kutató egyszerre kezdett ezzel az új irányzattal foglalkozni, elsőnek közülük J.Pudełko jelentetett meg egy rövid tanulmányt⁵⁷ Sroda Śląska /Neumarkt Novum Forum/ alaprajzáról. A város jelentősége abban áll, hogy a 13.század elejétől kezdve nem kevesebb mint 500 helység kapta meg jogát /ius noviforense/. Régi térképei alapján nemcsak alaprajza, hanem középkori fallal övezett belterületének nagysága is megállapítható volt: egy 470 x 423 méteres négyszöget alkotott, s ez 10x9 kötél nagyságnak felel meg /1 kötél = 10 vessző = kb. 47 méter/, ami területmértékben egy flamand laneusnak felel meg. Ha Sroda Śląska leányvárosai nem is követték anyavárosuk területi elrendezését, ugyanez a méret megtalálható Zabkowiec és Legnica esetében is. Pudełko tanulmányával kapcsolatban T.Kozaczewski ugyan rámutatott arra,⁵⁸ hogy a régészeti és művészettörténeti adatok szerint /amelyeket Pudełko nem vett figyelembe/ Sroda

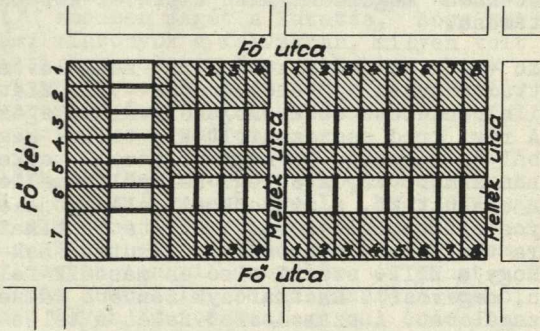
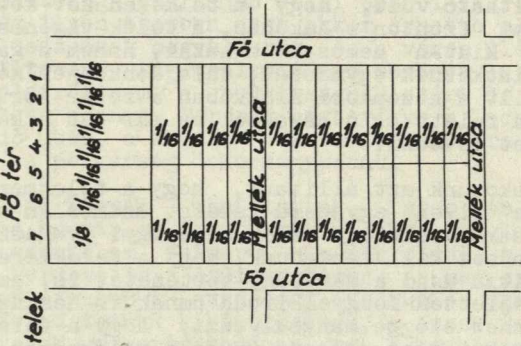
hogyan alakult ki kis X-XI.századi telepből a XII. században városhellyé, majd 1201-1203 között locatios várossá, melynek északnyugati részén 1250 körül várat építettek, s az így elvett területet a város keleti felén pótolták, ahol a ferences kolostor épült fel, s hogy Srodát az agrárváros típusának kell tekinteni. Mindez nem változtat a város területe méretének megállapításán, mint ahogyan J.M.Lobocki-nak a város alaprajzával foglalkozó megfigyelései⁵⁹ is tulajdonképpen a laneus mint területmérték használatát igazolták, amikor a grodok egy részéről /amelyeknek átmérője 225 méter/ kimutatta, hogy azok egynegyed laneus nagyságúak.

Pudełko cikkével egyidőben jelent meg T.Zagrodzki könyve,⁶⁰ amelynek célja, hogy a középkori városalaprajzok kutatását a mérés technika ismeretével alaposabbá tegye. Az 1400 körüli "Geometria Culmensis" vitathatatlanra tette, hogy a középkori városok kimérésénél a régi római földmérés eszközeit és rendszereit alkalmazták. A könyv számtalan, nemcsak lengyel, hanem cseh és nyugati város alaprajzán mutatja be a szabályok alkalmazását. A mérés rendszere természetesen nemcsak a város egész területét határozza meg, hanem ezen belül a telkek nagyságát is.⁶¹ Pudełko külön tanulmányt szentelt a teleknagyság kérdésének, de kiindulópontja merőben más volt.⁶² Az írott források alapján feltehető volt, hogy a telek után pénzjáradékot fizető hospesek részére egyforma nagyságú telkeket hasítottak ki. Később a teleknagyságban - főképpen az utcafront szélességben - részben osztódás /fél- és negyedtelek/, ill. összevonás miatt változások álltak be. E változásoknak jelentős része azonban az eredeti méret rendszerén belül történt. Ha tehát a telek mai nagyságáról gyakorisági táblát készítünk, akkor a domináns teleknagyság a feltehető eredeti telekmérettel azonos lesz. A feltevés ellenőrzése az, hogy a feltételezett teleknagysággal a tömbök maradék nélkül oszthatók. Első tanulmányában Pudełko három várost /Jelena Góra, Wrocław és Sroda Slaska/ vizsgált meg. Jelena Góra egész belső területe $\frac{3}{4}$ laneus nagyságú volt, ezen belül a telekméretek 7-8 méter között érik el a legnagyobb gyakoriságot, a domináns a 7,25 méter széles telek, s az eredeti teleknagyság 7,20 méter = 25 láb /1 láb = 28,8 cm./ = $1\frac{2}{3}$ vessző. Boroszlóban és Sroda Slaskában a mértékrendszer azonos volt, s egy telek eredeti szélessége 60 vagy 30 láb /1 láb = 31,3 cm./ = 4 vagy 2 vessző, mélysége pedig 120 és 240 láb. A teleknagyság tehát 30 lábas alapon keletkezett, s aligha lehet véletlen, hogy a 15 láb = 1 vessző mérték Magdeburgban is megtalálható. Az eredmények Pudełkot további vizsgálatra buzdították, ezuttal 30 sziléziai város méreteinek felderítése engedett újabb bepillantást a locatio technikájába.⁶³ Az 1242 előtt alapított városokban a telkek mindenütt 60 láb szélességűek és 120 vagy 240 láb mélyek, 1 láb = 31,3 cm. 1242 után egyre sűrűbben fordulnak elő az 50 x 100-200 lábas telkek, s a láb mérete 28,8 cm-re csökken. A blokkok a század elején nagyok /5-8 telekből áll egy-egy/ a század második felében kisebbek /3-4 telek/. Meg kell jegyeznünk, hogy ezen a téren a művészettörténet is segítséget nyújtott.

Środa Śląska. A település alaprajzának szkémája. A= grod, B= az ispotályos templom körüli telep, C= a váralja a plébánia templommal, 3= a vásároshely, 4=a fehér timárok faluja. Mérték: 1:10.000 /Pudelko után, KaiU VIII/1963.278/.

A krakkói főtér egy blokkjának telekviszonyai a XIII/XIV. században /Jamroz után. Ochrana Zabytków VIII/1955/.

A krakkói főtér blokkjának beépítése a XIV. században /Jamroz után, uo./

Pudełko maga is hivatkozik Boroszló esetében egy olyan konkrét példára, amikor a pince méretei őrizték meg az eredeti állapotot, a felettük álló házak lényegesen eltolódtak. A pincevizsgálat Krakkóban is jelentős eredményekre vezetett. 64 A középkori pincék méreteinek vizsgálata a főtér körül elhelyezkedő blokkok egész rendszerét feltárta. Nemcsak az derült ki, hogy a főtér vonalában eső házak 1/16 teleknagyságot képviselnek, a főtér sarkán állók pedig ennek dupláját 1/8 nagyságot. Tizenhatodos telkekre volt osztva a blokkoknak mellékutcákra néző teleksora is. Ezen felül még az is megállapítható volt, hogy a telkeken két-két épület állt. Az utcai fronton a lakóház, a telek végén a műhely vagy a raktár. Miután nemcsak a házak, hanem a gazdasági épületek is érintkeznek egymással, tulajdonképpen két folyamatos házsor állt a középkori Krakkóban a főtér körüli blokkokban. A föld felett álló házakból ma már ezt a következtetést nem lehet levonni.

Nem szándékozunk azt állítani, hogy a telekméret és a telek beépítése ilyen egyszerű kérdés. Számtalan probléma merül fel nemcsak területi, hanem mérésügyi vonatkozásban is. De valószínűnek kell tartanunk, hogy a telekméretek kutatása előmozdítja majd a mérésügyi történetét is, ami a miénknél jóval fejlettebb lengyel irodalomnak is hasznára lesz. Másrészt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a felszín felett álló házak kutatása sohasem tudja a telekméret kérdését olyan mértékben megoldani mint a pincék korának és méreteinek feltárása.

A locatio - ezt a következtetést kell levonni a lengyel történettudománynak a telekméretetek vizsgálatából - a város térbeli elrendezése szempontjából valami egészen újat jelentett. A régi grod összezsúfolt kis telkei megszűntek, helyükbe szabályos nagyságu és nagyobb méretű telkek léptek vagy az ujonnan kimért város a régi település melletti szabad területen alakult ki, s mindenkor jellemzője a nagyméretű, szabályos alaku piactér volt. A statisztikai és mértani alapokra helyezett városalaprajzkutatásnak az az eredménye, hogy a XIII. század első és második fele között különbség van, megerősíti Kaczmarczyk fentebb idézett⁶⁵ jogtörténeti vizsgálatát. A század első felét a teljesen átmeneti viszonyok uralma jellemzi. Több helyen került ugyan sor locatiora, német jog adományozására /főképpen Sziléziában/, de a locatio még nem vonatkozik a város egész területére, hanem csak a német hospesekre, s így olyan egymás mellett élő városi képződmények alakultak ki mint nálunk Magyarországon /Boroszlóban pl. a civitas teutonicalis német és a civitas cathedralis lengyel jog szerint élt/. A "német" jog közelebbi meghatározása is bizonytalan volt még. A már említett Sroda Śląska pl. magdeburgi jogot kapott, de a flamand joggal kiegészítve, s ez a keverék lett a később olyan sokszor adományozott ius Noviforense. A kereszteslovagok locatioja, Chełmno-ban a magdeburgi jog egy másik lengyel ágának, a chełmnoi jognak /ius Culmense/ kialakulását vonta maga után.

A század derekán/pontosabban a tatárjárás után/ meginduló tömeges locatióban a magdeburgi jog lett a győztes, ez szorította ki a nyugatpomerániai városokban és Gdańskban bevezetett lübecki és Sziléziában/Teschénben és Nysaban/feltűnő flamand jogot a XIV. század folyamán. A magdeburgi jog a cseh és morva városokban ugyancsak gyorsan elterjedt, s a morva és a felszőlézi városok, ill. Boroszló és Krakkó között teremtett kapcsolatokat. A német jog azonban még nem jelentette a városok teljes önkormányzatát. Az esetek egy jelentős részében a várost a soltész/fojt/kormányozta, aki az uralkodó hűbérese, hivatalnok is volt, s akinek méltósága családján belül apáról-fiúra öröklődött. A polgárság ilyen esetben csak akkor érhetette el önállóságát, ha a soltészséget megváltotta és a város élére saját tanácsát állította. Az uralkodó nem mondott le egykönnyen haszonvételeiről sem, a polgárságnak ezért is anyagi áldozatot kellett hoznia. Mindent egybevetve a locatio csak hosszabb idő után, a XIV/XV század fordulójára hozta meg gyümölcsét, a polgárság önkormányzatát.

A jogi formák - mint láttuk - lassu és fokozatos átváltozása csupán az érem egyik oldala, s a lengyel városfejlődés ismeretében felmerül a másik oldal, a gazdasági átalakulás kérdése is. A.Gieysztornak a magyar olvasók előtt is ismert cikke⁶⁶ a gazdasági átalakulás okát a város gazdasági feladatainak kibővülésében, s annak is két ágában, a helyi piacok megerősödésében és a távolsági kereskedelem fellendülésében keresi. És itt megint csak azzal a kérdéssel találja szemben magát a kutatás, hogy milyenek voltak a termelési viszonyok a falvakban, milyen volt a város és a falu közötti kapcsolat. Nem véletlen, hogy az 1965. őszén Varsóban tartott kongresszuson már nem a szláv város, hanem a szláv város és falu kialakulásának és korai fejlődésének kérdését tűzték napirendre.

Mielőtt még az újabb cseh várostörténeti kutatásokra rátérnénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a lengyel mértékkel sehol sem szabad a teljesítményeket mérni. Sehol ilyen nagyarányu várostörténeti célzatu ásatásokat nem végeztek, sehol nem áldoztak ennyi energiát és pénzt a feltárások és leletek ilyen sokoldalú feldolgozására, sehol sem tudták a kutatásokat ilyen mértékben egy cél érdekében összpontosítani. A lengyel régészet a szó szoros értelmében a keleteurópai régészet élén jár, büszkén tekinthet vissza az elmúlt két évtized teljesítményére. Ha van egyáltalán mód arra, hogy a régészeti megfigyeléseket és leleteket társadalomtörténeti szempontból értékeljük, akkor a lengyel régészetnek van leginkább lehetősége ennek a lépésnek a megtételére, s ettől várható annak a ma még megoldatlan két kérdésnek előbbrevitele, amely égető és sürgető a lengyel városok kialakulása szempontjából is, hogy ti. az autochton városok társadalmi jellegét és fejlődését, ill. a locatio során bekövetkező változásokat a mainál élesebb fénnel világítsák meg.

A cseh régészet és történettudomány utolsó két évtizede alatti fejlődése sem mérhető a lengyel eredményekkel. A kitűnő, és módszerében magas nivóju cseh régészet és cseh történettudomány lényegében ugyanolyan nehézségekkel állt szemben, mint a lengyel. Az általános felfogás itt is az volt, hogy a csehek nem voltak képesek magasabb társadalmi és gazdasági színvonalat elérni a németek segítségével, s még fokozottabban állt ez a megállapítás a városokra, amelyeket egytől-egyig németnek tekintettek, akár a XIII. századi nagy német kolonizáció során nyerték el vásárprivilegiumaikat, akár már korábban /Prága/. A cseh régészet a náci megszállás alól felszabadulva éppen ezért elsősorban azt törekedett kézzelfoghatóan bebizonyítani, hogy Cseh- és Morvaországban a kolonizáció előtt valóban szlávok éltek, s hogy az első szláv állam a Nagymorva birodalom az autochton gazdasági és társadalmi fejlődés eredményeként jött létre. Ebből a célkitűzésből kiindulva a nagyszabású ásatások súlypontja Morvaországra tolódott át, annak is déli részére /Staré Město, Mikulčice/, a tulajdonképpeni cseh területen csak Kouřimban voltak olyan ásatások, amelyek a városok keletkezésével kapcsolatban némi felvilágosítást nyújtottak. A cseh feudális állam létével kapcsolatosan a prágai Várban immár évtizedek óta folyó ásatások és az éremleletek nagyszabású korpuszának első kötete is.⁶⁷ Meg kell még jegyeznünk, hogy a cseh városok multjának felderítésében nagy szerepet játszik a mintaszerű műemlékvédelem és a vele kapcsolatos, talán még mintaszerűbb feltérési és feldolgozási munka. Összefoglalóan talán úgy jellemezhetnénk a helyzetet, hogy a cseh várostörténetnek régészeti része ugyanolyan esélyekkel rendelkezik, mint a lengyel, miután azonban a régészet célja itt inkább a politikai történet alátámasztása, még hiányoznak azok a nagyvonalú összefoglalások, amelyekről fentebb A.Gieysztor és W.Hensel tanulmányaival kapcsolatban szoltunk. Ennek részben az is az oka, hogy a történészek és a régészek közötti együttműködés nem érte el azt a fokot, amit Lengyelországban. A magyarázatot a cseh történetírás fejlődésében kell keresnünk. A cseh történettudomány még a Monarchia fennállása alatt felvértezte magát a bécsi iskola fegyvereivel, hatalmas munkát végzett a források feltérása és kritikai elemzése terén, s ezt a munkát még ma is lankadatlan buzgalommal folytatják. Itt nemcsak az európai hírű Sebánek professzornak és körének várostörténeti szempontból jelentős oklevél-kiadói és oklevélkritikai munkásságára kell felhivnunk a figyelmet, hanem olyan alapvető forráskiadványok folytatására, amelyen a városprivilegiumok korpusza.⁶⁸ Ennek a fejlődésnek páratlan előnye, hogy a cseh történettudomány a locatioról és az azt közvetlenül megelőző időszakról lényegesen többet tud mondani, mint a lengyel, hátránya viszont az, hogy a felszabadulást követően csupán írott forrásokra támaszkodva aligha mondhatott volna valami újat a régészeknek. Igen jellemzőnek kell tartanunk ebből a szempontból azt a románkori Prágáról 1948-ban megjelent munkát,⁶⁹ amelynek történeti fejezetét V. Chaloupecký, művészettörténeti részét pedig V. Mancl és J. Květ írta. Ennek a munkának a törté-

neti részében a cseh állam fővárosa áll előtérben, a prágai városokról semmi újat sem tudunk meg, új megállapítások csak a Mencl által írt építészettörténetben találhatók. Amikor 1848 után a marxista felfogás vált uralkodóvá a cseh történettudományban, a várostörténet helyzete annyiban javult, hogy a város kialakulásáról addig vallott nézetek helyébe marxista elvek léptek. Az első évtizedekben azonban az általános fejlődés megrajzolása, s az új- és legújabbkori elhanyagolt időszak kötötte le a történészek figyelmét és energiáját. Csak így érthető meg, hogy 1961-ben Linzben a középeurópai városok kialakulásáról tartott konferencián F. Kavka prágai főiskolai tanár még úgy nyilatkozott⁷⁰, hogy bár a nagymorva telepek között városi jellegűeket is feltártak, ezek és a későbbi városfejlődés egymással nem függenek össze. Kavkának annyiban igaza volt, hogy a morva területen fekvő városok a Nagymorva birodalommal együtt elpusztultak, de a koui ásatásokból úgy látszik, hogy a cseh városok - nem beszélve a morva városokról - mégis ebből a hajtásokból eredtek. A kezdetet itt is, mint a nyugati szláv és orosz területen általában - a várrendszer és a feudális társadalmi rend kiépülése jelzi. A törzsi várak kiépülését a korai elbeszélő források és a Přemyslidáknak Csehország egyesítéséért folytatott harcai egyformán megyőző erővel bizonyították már régebben is, a polgári történetírás azonban az állam kialakulására összpontosította vizsgálódását, a várak társadalmi és gazdasági funkcióival kevesebbet törődött, még kevésbé érdekelte a társadalmi rend kérdése. A feudalizmussal kapcsolatban most F. Graus azt az álláspontot képviselte⁷¹, hogy az csak a X. században /a Přemyslidák központosító törekvéseivel és a kereszténység felvételével együtt/ alakult ki. A régészek más álláspontra helyezkedtek. J. Böhm a morva ásatások alapján⁷² a VIII-IX. századra helyezte a feudalizmus kezdetét, s azóta Mikulčice ásatója, J. Poulik és Koui ásatója, M. Šolle is beleszólt a vitába. Poulik bevezetesként rámutatott arra⁷³, hogy az írott források, főképpen Cyrill ugynevezett Pannóniai legendája és Metód életrajza alapján osztálytársadalom létezését kell feltételezni. Nem fogadta el viszont a régészek egy részének azt az indokolását, hogy a fegyverrel /kard, lándzsa, kés/ eltemetett egyéneket szabadnak kell tekinteni, mert egyrészt a mikulčicei ásatások során olyan sirt is talált, amelyben sarkantyú volt ugyan, de fegyver nem, másrészt késsel az urnatemetkezések idején is találkozunk a mellékletek között, holott akkor /a VI. században/ még nem lehet feudalizmusról beszélni. Az osztálytársadalom bizonyítékát Poulik más régészeti jelenségekben látja. Szerinte a templomok belsejében és közvetlen környékén kőszirban fegyverrel eltemetett egyének a fejedelem kíséretének voltak tagjai. Mikulčicében a zárt településen kívül is sok kis templomot találtak, ezeket Poulik úgy tekint, mint a hűbértartokokon felépített Eigenkirchét. A templomok kora egyébként azt is bizonyítja, hogy a kereszténység a morva területen már Cyrill és Metód megjelenése előtt elterjedt, s így valószínű, hogy a Nagymorva birodalomban már a IX. században megvoltak a feudális társadalmi

rend elemei. Poulik utal még a földművelés nagyarányu fellendülésére, s ha nem is vonhatjuk kétségbe azt, amit az asszimetrikus ekevas előkerüléséről írt, semmiképpen sem látszik elfogadhatónak az a megállapítás, hogy a VIII. sz. végén háromnyomásos rendszerben gazdálkodtak. Az agrár-fejlődéssel foglalkozó M. Beranová⁷⁴ is csak a kolonizáció idejére teszi ennek megjelenését, a mikulčicei paleobotanikus vizsgálatok⁷⁵ pedig egyelőre még csak a fa-fajták meghatározásánál tartanak.

M. Solle a kourími ásatások során⁷⁶ egy, a korai forrásokban szereplő fejedelmi család székhelyét és temetőjét tárta fel 1948-1962 között. A korai forrásokban ui. Vencel hercegnek a kourími Radoszlávval folytatott harcát írják le, aki a zličan törzs főnöke volt. A kourími temetőben hihetetlenül gazdag sírokat is találtak /összesen 400 sírt/, s egy igen nagyméretű /40 ha területű/ várat, amelynek kiterjedése valóban nagyobb terület lakosságát befogadni képes menedék volt, erősítései ugyancsak nagyszámu munkás alkalmazását tették szükségessé. Ezzel kapcsolatban be kell mutatnunk azt a számítást, amellyel Solle a várhoz tartozó környék lakosságát kiszámítja. Abból indul ki, hogy a vár 1300 méter hosszú palánkjának elkészítéséhez 10 méterenként 390, ill. 240 m³ földet kellett kiemelni. Feltételezi, hogy egy munkás napi 10 órát dolgozva 2 m³-t termelt ki. Ha tehát a vár egy év alatt /ami gyakorlatilag 30 hetet tesz ki/ épült fel, akkor a 117.000 munkaórához 5-600 munkásra volt szükség, ami 1500-1800 lakosnak felel meg családtagokkal együtt. A szűkszávu előzetes jelentésből azonban nem tudjuk meg, hogy miért kellett ezt a munkát egy év alatt elvégezni, de azt sem, hogy /ha ilyen sürgős volt/ miért csak 1-1 fő vett részt a munkában? Sajnos nem látszik sokkal megbízhatóbbnak Solle másik számítása sem, amely szerint a 400 sír /feltételezve, hogy a temetőt 100-150 évig használták/ 150-200 főnek felel meg. Az ilyen számítások Achilles-sarka az antropológiailag megállapított átlagos élettartam, amelyről a jelentésben nincs szó. A vár gazdasági fejlettségét részben az iparosok /specializált kovácsok, gerencserek és egy ötvösműhely/ jelenléte, részben egy 90 méter hosszú csarnok maradványai bizonyítják. A temetkezések leletei azt is elárulják, hogy a kereszténység a X. század elején terjedt el, s hogy a különböző tárgyakon dél felől a Duna völgyéből és Nagymorvaországból jövő hatások állapíthatók meg.

A várak kutatása egyébként másutt is nagy lendülettel folyik. I. Borkovský két évtizede kutatja a prágai Várat, s több kisebb tanulmányban⁷⁷ közölte eddigi észrevételeit, amelyek alapján megállapítható, hogy a várnak már a XI. században volt mésszel kötött falakból álló erősítése. Eddig ui. feltételezték, hogy ilyen csak a XII. század folyamán építettek, s Ibrahim ibn Jakubnak azt a megjegyzését, hogy Prága mésszel és kőből épült, a várjai telepekre vonatkoztatták. J. Kavan a szláv várépítési technika korai /IX-X. századi/ fejlődését vizsgálta meg statikai és műszaki alapon.⁷⁸

Mindezek az ásatások - és főképpen a kourími - alig hagynak kétséget a régebbi cseh történetírásnak azzal a megállapításával szemben, hogy a törzsi várak mint igazgatási, katonai és politikai központok a cseh és morva területen is fennálltak. Solle egy másik cikkében⁷⁹ feltételezi, hogy ezek ugyanolyan funkciókat töltöttek be mint a lengyel castumok. Felfogása azonban némiképpen eltér a lengyelektől. A kerámiai formák elterjedése alapján törzsi területek kiterjedését kereste, holott - amint azt Ribakov munkája és a lengyel kutatás mutatja - a különböző formák elterjedése a belső piac fejlődésére vethet élesebb fényt. Még egy lényeges különbségre kell felhívnunk a figyelmet. Kétségtelen, hogy a várak ugyanolyan központi szerepet játszottak a későbbi városfejlődés tekintetében, mint Lengyelországban, de cseh területen sorsuk jobban figyelemmel kísérhető. Amint azt A.Hejna kimutatta⁸⁰, a várak egy tekintélyes része áldozatul esett a Premyslidák központosító törekvésének. Megszűntek mindazok a várak, amelyeknek nem volt kedvező földrajzi fekvése és megfelelő háttere.

A cseh váraknak a lengyelekkel szemben van eltérő vonása, s ez nagy kiterjedésük. Csak így volt lehetséges, hogy a XIII. században nem egy helyen /Mělník, Chrudim, Jaroměř, Hradec Králové/ a középkori locatios város elfért a régi vár erődítményein belül. A cseh régészet felderítette, a váraikon és váraljakon belüli építményeket is és V.Hruby arra a figyelemreméltó eredményre jutott⁸¹, hogy a szláv házak /akár földbe sülyesztett, akár földfeletti formában épültek /általában négyszögletesek, ezzen szemben a "városi" /az idézőjel Hrubytól származik/ házak hosszukás alaprajzuak, rövidebb oldalukkal szabályos utcasort alkotva. Anyaguk általában döngölt föld, s jellegzetességük, hogy elhelyezkedésük figyelembe veszi az uralkodó szélirányt.

Kevesebb adattal rendelkezünk a váraljakról a X. századtól megelőző korszakból. Nem vitás ugyan, hogy ilyenek voltak, mert a város-alaprajzok vizsgálata ezeket több helyen kimutatta⁸², szerepüket azonban ma még nem ismerjük. A.Hejna fentebb idézett megállapítása, hogy ti. egyes helyeken a menedékvárak elég nagyok voltak ahhoz, hogy a locatio városokat befogadják, arra figyelmeztet, hogy nem kell minden esetben külön váralját feltételeznünk, s hogy talán szerepük sem volt olyan jelentős ebben a korai korszakban, mint Lengyelországban. A X. századtól kezdve azonban már bizonyos, hogy a vár-váralja kettősség Cseh-és Morvaországban is kifejlődött. Erre a későbbi székvárosok, Prága, Brünn és Olmütz szolgáltatják a legjobb bizonyítékot.

V. Richter művészettörténész, aki a két világháború között Brünn kialakulásáról írt tanulmányt,⁸³ most Olmütz kialakulását vette vizsgálat alá, a város építészeti emlékei alapján.⁸⁴ Bevezetőben a város földrajzi fekvését /a Morva folyón fontos, Lengyelország felé vezető átkelőhely, amely több gazdaságilag eltérő struktúrájú terület határán fekszik/, majd a morva társadalom fejlődését elemezve mutat

rá a várak fontosságára, s a legkorábbi kolostor "Hradištv" nevéből kiindulva feltételezi, hogy Olmützben a Morva bal partján a későbbi várral szemben fekvő hegyen is ilyen törzsi vár állott, s benne egy István első vértanu tiszteletére szentelt templom. A nagymorva várakról Richter megállapítja, hogy azok átmeneti típusuak lehettek a régi törzsi központok /"városok" - az idézőjel Richteről származik/ és a Morvaországban később, a XI. században létrejött székhelyek között. Ehhez csupán még azt kell hozzáfűznünk, hogy egy, a monográfiát néhány évvel követő, régészeti kutatás teljes mértékben igazolta Richter felfogását, megállapítva, hogy a "Hradištv" kolostor helyén valóban korai szláv vár állott.⁸⁵

A nagymorva várat a birodalomnak a X.sz. elején bekövetkezett összeomlása után nem említik többé, de 1018-ban Oldrich cseh herceg a lengyelektől megszerezte Morvaországot és utódai a XI.sz. második negyedében Olmützben újabb várat építettek, ezuttal a Morva jobb partján fekvő domb csúcán. Ez a vár már két részből állt, a belső és külső várból, ezeknek topográfiáját Richter a városalaprajzon kívül elsősorban építéstartó történeti adatokból rekonstruálta. A belső várban a herceg palotáján kívül egy 1131-ben felszentelt Vencel templom és egy Mária Magdolna templom állt. Jellemző, hogy az eredeti vár- és plébániatemplom a külső várban lévő Szt. Péter templom volt, ez lett az 1062-ben alapított püspökség székhelye is. A vár erősítéséről Richter feltételezi, hogy palánk volt, mert az ásások során semmilyen nyomára nem akadtak. A XII. században a külső váron kívül még biztosan két, de valószínűleg három település létezése mutatható ki a későbbi gótikus város területén. A vár alatt, az utak találkozásánál, a Szt. Balázs templom körül alakult ki a vásárhely/burgus ecclesie s. Blasii/, tőle északnyugatra egy cseh falu feküdt, melynek neve már megállapíthatatlan, de amelynek Szt. Móríc temploma később a gótikus város főplébániájává lett, s amelynek nyoma a későbbi utcánévben /"Cseh-utca"/ is kiolvasható. A harmadik településnek, a zsidók telepének korai létezése mellett szól, hogy a közlekedési szempontból legfontosabb utvonalon, a vásárhelyről a külső vár egyetlen kapujához vezető utvonalon feküdt. A XIII. század folyamán előbb a belső várat építik át egy 1204. évi tűzvész után, majd alig egy fél századdal később megtörtént a locatio is. Ez nagyobb terület lecsapolását és a már fennálló telepek egy várossá történő összekapcsolását, valamint a piacnak a Szt. Móríc templomhoz való áthelyezését jelentette. Így alakult ki a gótikus város, a maga szabálytalan alaprajzával és nyugat-keleti irányú főutvonalaival.

Művészettörténeti és építészeti alapokból indult ki V. Mencl is, aki a korábban ismert, a XII. századból a prágai váralján fennmaradt polgári házak /Olmützben ilyen nincs/ sajátosságait foglalta össze.⁸⁶ A kis négyzetes vagy téglalap alaku alaprajzu, általában több helyiségből álló házak /kerekén 30 maradt fenn belőlük/ a XII. század hetve-

nes éveiben a Várban felépített palota építkezési stílusát követték. 1948 óta Prágában is, de más cseh városokban is kerültek elő újabb román stílusú lakóházak⁸⁷, a legérdekesebb két, a 13. század elején felépített lakótorony /egy Prágában, egy Kolinban/.

A kolonizáció előtti városok tehát - ugyanugy mint Lengyelországban - a jelentősebb várak mellett /és itt talán azokon belül is/ keletkeztek, kisebb telepekből tevődtek össze, amelyek közül a forrásokból inkább az egyházi intézmények körül fekvő és a kereskedőtelepek életét ismerjük.

A XIII. század Kavka szerint a cseh városfejlődésben is két szakaszra bontható. A század első két évtizedében a régi városokban nagyarányú változások mentek végbe, ekkor épülnek át, s ekkor jön létre első erőrendszerek, ekkor kezdik meg harcukat a városjogért és az önkormányzatért. Az első sikert Brünn könyvelhette el ezen a téren, a bécsire támaszkodó városjogával. A XIII. század elejének egyik legfontosabb gazdasági jelensége, a cseh ezüstlelőhelyek felfedezése új típusú, tisztán ipari jellegű telepeket, bányavárosokat hozott létre. Az első közülük Stribro biztosan 1243 előtt keletkezett, de a legnagyobb szerepet Jihlava /Iglau/ játszotta.

Jihlava szerepének jelentősége abban áll, hogy egyrészt a Zycha által 1249-re datált városprivilegium a jihlavai bányajogot is tartalmazza, másrészt abban, hogy egyike a legkorábbi cseh városprivilegiumoknak. Zycha bányajogi kutatásai alapján hitelesnek tartotta a privilegiumot, J. Sebánek azonban kétségbevonta hitelességét⁸⁸, s tanítványa J. Mezník hosszabb diplomatikai tanulmányt szentelt a privilegiumnak.⁸⁹ Részben paleográfiai, részben a város- és bányajog előírásainak vizsgálata alapján Mezník arra az eredményre jutott, hogy a jihlavai privilegium nem sokkal 1251 után keletkezett hamisítvány. Ennek a diplomatikai eredménynek birtokában veszi szemügyre a város keletkezését, s a tišnévi kolostor oklevelei alapján megállapítja, hogy Jihlava 1234-ben még cseh falu volt, a németek 1240 előtt jellemték meg ott. A környék ritka települése miatt indokolatlan lett volna ezen a területen város alapítása, így az uralkodó egyetlen indoka az ezüstérc előfordulása lehetett. A nemesérc nemcsak a város igen rövid időn belüli megalapítását és felépítését, hanem igen gyors fejlődését is megmagyarázza /Mezník nemcsak magas technikai színvonalat, hanem munkabéreket is feltételez/. A gazdag bányaváros kialakulása visszahatott a környék agrártermelésének fellendülésére, s ezzel a település kiépítésére is.

A XIII. század második fele a német kolonizáció és egyben a német /magdeburgi/ jog szerinti városalapítás fénykorára. A translatio civitatis Európa szerte ismert formulájával és a régebbi mezővárosok felemelésével keletkeznek a nemzetiségileg kevert, gazdaságilag privilegizált és nagy politikai sullyal rendelkező városok. A régebbi cseh

történetírás Palackytól kezdve különleges szerepet tulajdonított II. Ottokárnak; a cseh és morva városok atyját látta benne. M.Rejmus most részletesen megvizsgálta Ottokár királynak a királyi városokkal kapcsolatos tevékenységét.⁸⁹ Ezeket a városokat nem gazdasági funkciójuk, hanem jogi helyzetük különböztette meg a földesuri városoktól, jogi helyzetük pedig annak következménye volt, hogy a király a feudális urakkal szemben a városi polgárságra kívánt támaszkodni. A királyi városokkal szemben folytatott politika fényében Ottokár érdemei változatlanul nagyok maradtak ugyan, de kisebbek mint amilyeneknek azokat régebben feltüntették. Ottokar nem atyja a cseh városoknak, hanem nagykonceptiójú továbbfejlesztője. Míg trónralépésekor Észak- és Délcsehországban nagykiterjedésű területek voltak városok nélkül, uralma végén tervszerű privilégium adományozásai nyomán egyenletes városhálózat borította be Csehországot. Az új városok esetében Ottokár tekintetbe vette a piacörkzettek lehetőségét, vagy - ha úgy tetszik - saját anyagi érdekeit, mert csak olyan területen hozott létre várost, ahol az prosperálhatott, polgársága teherbíró volt. Várospolitikájának másik jellemző vonása, hogy a városokat politikai támaszként hozta létre. Ezt nemcsak České Budejovice bizonyítja, /ez az egyetlen eset, amikor a semmiből hívott életre új várost, legnagyobb vazallusának birtoka közepén egy erdőségekben/, hanem az a tény is, hogy az ország igazgatásának átszervezésekor a régi várak helyett a városokat tette meg a kerületek székhelyeül. Végso fokon természetesen az általa királyi városi rangra emelt telepek közül csak azok tudtak igazi városi fejlődés részesei lenni, ahol ezt a társadalmi és gazdasági fejlődés elősegítette.

Végére érve a cseh és morva város kialakulásával foglalkozó és számunkra elérhető irodalom ismertetésének, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy a városfejlődés-mai ismereteink szerint - ezekben a tartományokban is a lengyelhez hasonló utat járt meg. A város kezdete itt is a feudális társadalmi rend kialakulásához, topográfiailag a törzsi /?/ várakhoz kapcsolódott. Más szempontból itt is a mezőgazdasági termelés nagyfoku fellendülése, s vele együtt a társadalmi munkamegosztás előrehaladása ez. Nem egészen világos a suburbiumok szerepe, /eltekintve a fővárosok, Prága, Olmütz, Brünn ilyen telepítőit/, de úgy látszik, hogy az idegen telepéseknek itt nagyobb szerepe volt mint Lengyelországban. Az általános fejlődést tekintve itt még egy szempontra kell felhívunk a figyelmet, s ez a földrajzi viszonyok szerepe. Morvaország már a nagymorva birodalom előtt is Észak és a Dunavölgy között összekötő szerepet játszott, s a délről jövő hatásokat nemcsak a cseh régészet, hanem a jogtörténet /Brünn jogának bécsi elemei/ is teljes mértékben elismeri. A legősibb cseh terület ezzel szemben egy mindenfelől jól elhatárolt medence. Ezért kell különbséget tenni a gyorsabban fejlődő morva és a - Prága kivételével - lassabban fejlődő cseh terület között. Nem lehet véletlen, hogy a feudalizmus elemei Morvaországban korábban

állapíthatók meg mint Csehországban, hogy a kereszténység ott régebbi keletű, mint ahogyan az sem lehet véletlen, hogy II. Ottokár trónraléptekor Morvaországban kétszer anynyi várost találunk, mint Csehországban. Tegyük még ehhez hozzá, hogy Kouřim temetője és vára Duna-menti és morva hatásokat tükröz, s akkor a fejlődés egyik, délről észak felé mutató tényezője világosan áll előttünk.

A lengyel eredményekkel szemben a cseh- és morvaországi városok locatiójának folyamata, a gyors elterjedést elősegítő tényezők /ismét csak az agrárfejlődés, de ezuttal az a mértéke, hogy lehetővé teszi a pénzjáradékra való áttérést, a nemesérc előfordulások felfedezése, az uralkodó politikája/ következtében sokkal kézzelfoghatóbb. A locatio pontosabb ismeretét nemcsak a források nagyobb bősége, hanem a cseh történeti segédtudományok magas színvonala is biztosítja, amely nélkül nincs középkori történetkutatás.

Két egymással szomszédos nép történetkutatásának egy kis területére vonatkozó részletét ismertettük a fentiekben. Két olyan nyugati szláv népről van szó, amelynek tagjai nem küzdenek nyelvi nehézségekkel, ha egymás irodalmát olvassák, két olyan népről, amelynek történettudománya a marxizmus alapján áll. Nem állíthatjuk, hogy városfejlődésük azonos, de bizvást állíthatjuk, hogy sok vonásban igen hasonló. Mindennek ellenére a két tudomány között ma még igen kevés a valóban gyümölcsöző együttműködés. A régészek talán nagyobb, a történészek kisebb mértékben vesznek tudomást egymás munkájáról, bár a folyóiratok ismertetési rovatai ellen ezen a téren nem merülhet fel kifogás. De ha valamilyen rendezvényre kerül sor, akkor mégis mindegyik fél a maga eredményeinek ismertetésére szorítkozik. Szerény véleményünk szerint nem a nagyvonalú fejlődés áttekintése mozdítaná elő az együttműködést, hanem a konkrét kérdések /pl. várak szerepe/ felvetése. S ez nemcsak a lengyel, nemcsak a csehszlovák, hanem az európai várostörténetnek is nagy hasznára válna. Ez az ismertetés szerény bizonyítéka annak, hogy ma már elérkezett a konkrét együttműködés kora - magyar viszonylatban is.

Fügedi Erik

J E G Y Z E T E K:

- 1./
Fügedi E.: A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel irodalomban. Tanulmányok Budapest multjából XIII/1959. 570-607.
- 2./
 Pierwsza sesja archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. /A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történeti Intézetének első régészeti konferenciája/ Warszawa-Wrocław 1957.
- 3./
G.Labuda: Die Anfänge des polnischen Städtewesens, Ergon III/1962. 230.
- 4./
 Gdańsk wczesnośredniowieczny I-IV. Gdańsk 1959-1961, Poznań we wczesnym średniowieczu /Red.W.Hensel/ I-III. 1959-1961.
- 5./
 Az ismert történetieken kívül itt a régészetiakat kell megemlíteni: Archeologia Polski, Sprawozdanie archeologiczne, Wiadomości archeologiczne, Archeologia Polona /idegennyelvű/, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej /a továbbiakban: KHKM/, Sobótka. A városalaprajz kérdéseivel a Kwartalnik Architektury i Urbanistyki /a továbbiakban: KAiU/ foglalkozik.
- 6./
 Pl. L.Leciejewicz: Ujście we wczesnym średniowieczu /Ujście a korai Középkorban/ Wrocław-Kraków-Warszawa 1961. 137 p.
- 7./
J.Slaski-S.Tabaczynski: Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski /Nagy-lengyelország ezüst kincsleletei/ Warszawa-Wrocław 1959. - T. és R.Kiersnowscy: Wczesnośredniowieczne skarby z Pomorza /Pomeránia koraközépkori kincsleletei/ Warszawa-Wrocław 1959.
- 8./
G.Labuda: Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski /Források, sagák és legendák a legrégebbi lengyel történelem köréből/ Warszawa 1960. 345 p. Lewicki T.: Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny I. /Arab források a szlávok történetéről/ Wrocław-Kraków 1956. 383 p.

- 9./
Kuras S.: Zbiór dokumentów malopolskich I. /Kislengyelországi dokumentumgyűjtemény/ 1257-1420. Wrocław 1962.
- 10./
Instrukcji o sposobie rejestrowania źródeł kartograficznych /Utasítás a kartográfiai források lajstromozására/ Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 1955.
- 11./
A.Tomczak: Zasób kartograficzny Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Łodzi /A łodzi állami vajdasági levéltár térképgyűjteménye/ KHKM VI/1958. 404-414., S.Trawkowski: Katalog planów miast w zbiorach Archiwum Państwowego w Radomiu /A radomi állami levéltár térképgyűjteményeinek városalaprajzai/ KAIU/1957/.
- 12./
A.Tomczak: Katalog planów miasta Łęczycy. Illustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich z. VII. /Łęczycza város térképeinek katalógusa. Illusztrált katalógusok a lengyel városépítés történetének kartográfiai forrásairól./ Warszawa 1962. 34. p. 13 T. T-H.Orlińska: Materiały kartograficzne Starego Szczecina /A régi Stettin kartográfiai anyaga/ Szczecin /folyóirat!/ 1965/6-7.sz. 123-133.
- 13./
Rendszeresen közli bibliográfiáját Poznań a Kronika miasta Poznania c. kiadványban, a Sobótka sziléziai várostörténetre vonatkozólag ad bibliográfiát. Az általános lengyel történeti bibliográfia /Bibliografia historii Polski za rok 1961/ utolsó kötete 1961 termését tartalmazza.
- 14./
Les origines des villes polonaises, La Haye 1960.
- 15./
Le territoire de Biskupin au Haut Moyen Age Uo. 107-130.
- 16./
Un "grod" de Piasts dans l'île de Łednica, uo. 121-126.
- 17./
Les origines de Gniezno après les sources archéologiques, u.o. 127-136.
- 18./
Nouvelles études sur le Cracovie pré-communal, uo. 137-148.
- 19./
Les origines de l'agglomération urbaine de Łeczyca, uo. 149-156.

- 20./
Les origines de la ville de Poznan, uo. 157-170.
- 21./
Le Plock de Haut Moyen Age à la lumière des fouilles, uo. 171-177.
- 22./
Kalisz pré-médiéval et médiéval, uo. 179-190.
- 23./
L'évolution de l'urbanisme de Wrocław, uo. 191-215.
- 24./
La ville slave du Haut Moyen Age centre de production artisanal et de rayonnement commercial, Ergon II/1962. 287-297.
- 25./
Szafranski W: Les origines de la ville Plock a la lumière des plus récentes recherches archéologiques. Uo. 401-405.
S. Trawkowski: Zur Sozialtopographie der Stadt Plock im 12. Jahrhundert, uo. 406-409.
- 26./
K. Jażdżewski: La genese de la ville de Gdańsk, son développement et son artisanat au Haut Moyen Age. uo. 410-417.
A. Zbierski: The Early-Mediaeval Gdańsk in the Light of Recent Researches, uo. 418-434.
- 27./
A. Cofta-Broniewska: Die Entwicklung der Stadt Kruszwica im frühen Mittelalter, uo. 442-455. - K. Górski: Recherches historiques sur Kruszwica u.o. 456-458. - J. Loboeki: Świecie-on-Vistula, uo. 435-438. Z. Rajewski: Early Mediaeval Settlement at Biskupin and its Environs, uo. 439-441. - W. Hensel: Les origines de la ville de Poznań uo. 459-464. - Z. Kaczmarczyk: Die Entwicklung der Stadt Poznań bis Ende des 13. Jahrhunderts, uo. 465-468. - J. Zak: L'établissement sur la rive gauche de la Warta, dans la région de St. Gothard à Poznań au haut Moyen Age uo. 469-471. P. Skubiszewski: Remarques sur l'architecture de la cathédrale médiévale de Poznań, uo. 472-475. - K. Dziewoński: Przebnica and its ujazd /circuitio/, uo. 476. - W. Kočka: The suburbium of Wrocław in Ostrów Tumski in Early Middle Ages, uo. 477-486. - K. Dabrowski: The More Significant Results of Archeological Research in Kalisz and its Neighbourhood, uo. 487-493. J. Kamińska: L'habitat urbain médiéval à Siedradz, uo. 487-493. - R. Rosin: Die Anfänge der Städte in Bezirk Łódź, uo. 499-501. - A. Nadolski: Die Entstehung der Stadt Łeczyca, uo. 502-509.
- 28./
K. Modzelewski: The Service Handicraft and Towncreating Processes in Poland, uo. 376-377. Az eredeti lengyel nyelvű tanulmány Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczes-

nofeudalne /A korafeudális Lengyelország szolgáltatási rendszere/ KHKM IX/1960. 703-741.

29./

Early Mediaeval Town as a Centre of Foodstuff Consumption, Ergon II/1962. 378-380.

30./

Tanulmányok Budapest multjából XIII/1959. 607. 1. 17.sz. jegyzet.

31./

L. fentebb 4.sz. jegyzet.

32./

Materiały zachodno-pomorskie c. évkönyv.

33./

Wczesnośredniowieczne Opole w świetle badań archeologicznych /A koraközépkori Opole a régészeti kutatások fényénél/ Szkice z dziejów Śląska /Vázlatok Szilázia történetéből/ Wrocław, 1955.

34./

The Early Mediaeval Tavern in Poland, Ergon II/1962. 372-375. A bővebb lengyel tanulmány: Taberna wczesnośredniowieczne na ziemiach polskich /A koraközépkori taberna Lengyelországban/ Studia wczesnośredniowieczne IV/1958. 158-222. jelent meg. Lásd még: St. Trawkowski: Taberny płockie na przełomie XI i XII w. /A plocki tabernák a XI/XII.század fordulóján/ Przegląd Historyczny 53:1962. 731-744.

35./

The Market before the Borough Charter Granting /from the 10th to the middle of the 13th century/ Ergon II/1962. 360-363.

36./

Märkte des 12. Jahrhunderts in Polen, uo. 364-367.

37./

Research on the Mediaeval Road System in Poland, Archeologia Polona II/1959. Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej /X-XIII w./ /Kalisz a koraközépkori úthálózat alapján /X-XIII. század/.

38./

Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej /A fém-pénz a koraközépkori Lengyelországban/ Warszawa 1960.

39./

Quelques aspects principaux de la circulation monétaire dans les villes Polonaises de Haut Moyen Age. Archeologia Polona VII/1964. 165-179.

- 40./
Vita az Ergon II/1962. 511-527.
- 41./
Méthode archéologique appliqué à l'étude des villes, u.o. 299-316. - Archologia a początkach miat ślowiańskich, Warszawa, 1963.
- 42./
Włókiennictwo gdańskie w X-XIII.w. /A gdański textilipar a X-XIII. században/ Łódź 1958. 261 p.
- 43./
Wczesnośredniowieczne rzemiosło złotnicze w Gdańsku /Koraközépkori ötvösség Gdańskban/ Gdańsk wczesnośredniowieczny I/1959. 55-106.
- 44./
Rogownictwo gdańskie w X-XII.w. /A gdanski szaruipar a X-XIII. században/ Uo. IV/1961. 41-144.
- 45./
Obuwie gdańskie w X-XIII. wieku /A gdański cipők a X-XIII. században/ Uo. III/1961. 7-104.
- 46./
Sprzet rybacki i organizacja rybolówestwa w Gdańsku w XII i XIII wieku /A gdański halászhok felszerelése és szervezete a XII. és XIII. században/ Studia wczesnośredniowieczne III/1955. 212-216.
- 47./
Budownictwo w gdańskiej dzielnicy rybackiej w XII i XIII wieku /A gdański halászhnegyed építkezése a XII. és XIII. században/ Uo. III/1955. 233-237.
- 48./
Z badań nad rzemiosłem we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu. /Kutatások a kołobrzegi koraközépkori ipar köréből/ Poznańskie Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Archeologicznej Tom. IV.z. 1/1-2. 1959. 119.p.
- 49./
Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X-XIV. wieku na podstawie badań metaloznawczych /A gdański kohászati és kovácmesterség technikája a X-XIII. században fémvizsgálati kutatások alapján/ Gdańsk wczesnośredniowieczny II/1960. 1-112.

50./

Stan badań nad szklarstwem wczesnośredniowiecznej Słowańszczyzny /A koraközépkori szláv üvegipar kutatásának kérdése/ Slavica Antiqua XI/1964. 301-349. - A gdański üveggyöngyök valószínűleg exportból származnak, v.ö. A. Chmielowska: Wyroby szklarskie z X-XIII wieku na stanowisku 1 w Gdańsku /Üvegtermékek a X-XIII. századból a gdański ásatás 1.sz.lelőhelyéről / Gdańsk wczesnośredniowieczny IV/1960. 105-158.

51./

Początki nadmorskich miast na Pomorzu zachodnim /A nyugat-pomerániai városok kezdete tengerparti/ Warszawa 1962. 362 p.

52./

Geneza i rozwój miast mazowieckich /A mazóviai városok keletkezése és fejlődése/ Warszawa 1959 446 p.

53./

Badania archeologiczne w Kołobrzegu w w. 1956 /Régészeti kutatás Kołobrzegben 1956-ban/ Sprawozdanie archeologiczne V/ . 133-143. - Cmentarzysko w Birce /a birkai temető/ Archeologia VI/1956. 414-159. - O położeniu słowńskiego grodu w Kameniu /A kamien-i szláv grod fekvése/ Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza V/1959.335-341.

54./

Początki miast polskich. Zagadnienia prawne /A lengyel városok kezdete. Jogi kérdések./ Czasopismo prawno-histeryczne XIII/1961. 9-45.

55./

H.Münc: Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII - XIV wieku /A nagylengyelországi városalaprajzok kialakulása a XIII-XIV.században/ Prace Komisji atlasu historycznego IV. Kraków 1946. 244.p.68 tábla.

56./

Dziewonski K.: L'évolution des plans et de l'ordonnance des villes du Haut Moyen Age en Pologne. Ergon II/1962.27-51. - A kisebb városalaprajz-elemzések közül itt csak példaképpen soroljuk fel a következőket: M.Witwicki: Bytom Odrzański. Szkic urbanistyczno-histeryczny /Az Ódera melletti Bytom. Urbanisztikai-történeti vázlat/ Ochrona zabytków XI/1958. 1-18. - W.Sierzputkowski: Układ przestrzenny Elbląga w świetle historii /Elbląg városmagja a történelem fényénél/ Uo.VIII/1955. 109-115. - Cz.Gawdzik: Rozwój urbanistyczny Starego Lublina /Ólublin urbanisztikai fejlődése/ Uo.VII/1954. 143-160.

57./

Niektóre zagadnienia rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Srody Śląskiej /A középkori városalaprajzok néhány kérdése Sroda Śląska városmagja vizsgálatának fényében/ KAIU VII/1962. 71-78.

58./
Z zagadnień urbanistycznych Srodi Śląskiej. /Sroda Śląska urbanisztikai kérdéseiről/ Uo.VII/1962. 331-349.

59./
Sroda Śląska. Przyczynek do dyskusji problemowej. Sroda Śląska. Adalék a kérdés vitájához./ Uo. VIII/1963.273-286.

60./
Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza /A középkori város rendezési terve és a mérésügy/ Studia Wczesnośredniowieczne Tom.V./1. Wrocław-Warszawa Kraków 1962. 101 p.

61./
Zagrodzki könyvével S.Golachowski és J.Pudełko foglalkozott részletesen O analizie metrologiczno-geometricznej planów osiedli średniowiecznych /A középkori települések terveinek mérésügyi és mértani elemzése/ KAIU VIII/1963. 287-298.

62./
Proba pomiarowej badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki /Kísérlet néhány középkori várossalaprajz méreteinek tanulmányozására a telek alapján/ Uo. IX/1964. 3-27.

63./
Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast slaskich XIII wieku /A locatios telek a 13.századi sziléziai városok alaprajzában/ Uo. IX/1964.115-137.

64./
J.St.Jamroz: Gotycka kamienica krakowska. /A krakkói gótikus polgárház/ Ochrona zabytków VIII/1955. 221-236.

65./
Lásd fentebb 54.sz. jegyzetben.

66./
A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban.Történeti Szemle VII/1964. 255-263.

67./
Nálezny minci v Čechách, na Moravě a ve Slezsku /Éremleletek Cseh-, Morvaországban és Sziléziában/ I. Praha 1955. 316 p. + 6 T.

68./
J.Sebáněk - S.Duřková: Kritický komentář k moravskému diplomatari /Zpracování látky z III. svazku Bočkova moravského kodexu /Kritikai kommentár a morva okmánytárhoz /Boček morva codex III. kötetében lévő anyag feldolgozása/ Praha 1952. - A Čelakovský által régebben megjelentetett királyi városi városprivilegiumok után most A.Haas: Privile-

gia nekrálovských mest českých z let 1453-1500 /A nem királyi városok privilégiuma 1453-1500/ Praha 1960. 407 p.

69./

Praha románská. /A románkori Prága/ Praha 1948.

70./

F.Kavka: Die Städte Böhmens und Mährens zur Zeit des Přemysliiden-Staates. Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert /Red.v.W.Rausch/ Linz 1963. 137-153.

71./

O poměr mezi archeologií a historií. K výkladu nožů na slovanských pohřebištích /A régészeti és a történet viszonya. A szláv temetőken talált kések magyarázatához/ Archeologické Rzhledy /a továbbiakban AR/IX/1957.

72./

K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích./A feudalizmus keletkezésének kérdéséhez a cseh tartományokban/ Český lid VI/1951. 162-180.

73./

K otázce počátků feudalismu na Moravě. /A feudalizmus keletkezésének kérdése Morvaországban/ Památky archeologické 52/1962. 498-505.

74./

Zemědělství v Čechách na počátku feudalismu /A földművelés Csehországban a feudalizmus kezdetén/ AR XV/1963. 471-483.

75./

E.Opravit: Paleobotanický výzkum slovanského hradiska na Valech u Mikulčic /A Mikulčice melletti Vály szláv várán folyó paleobotanikai vizsgálat/ AR.XIV/1962. 475-484.

76./

Výzkum v Kouřime v počátcích českého státu /Kutatások Kourimban a cseh állam kezdetének korából/ Památky archeologické 54/1963. 67-86.

77./

Rekonstrukce pražského hradu na sklonku desátého století /A prágai Vár rekonstrukciója a X. század fordulójáról/AR. VIII/1956. 32-52. - Opis pražského hradu /Opis, a prágai vár keleti része/ Památky archeologické 53/1962. 381-454. - Zděné opevnění Břetislava I. na pražském hradě /I.Břetislav erődítménye a prágai várban/ AR. XII/1960. 79 - 81. - Hrady Premysla Otakara II. na pražském Hradě /Premysl II. Ottokár erődítménye a prágai várban/ AR. XII/1960. 82-86.

- 78./
Některé zvláštnosti v konstrukci valů slovanských hradíšť v IX a X století. /A IX-X. századi szláv várak palánkjainak néhány szerkezeti sajátága/ AR. XII/1960. 181-203.
- 79./
Hradisko jako doklad pokročilé společenské organizace v době hradíšní /A vár mint a fejlett társadalmi szervezet bizonyítéka a vár-korszakban/ Památky archeologické 51/1961. 522-531.
- 80./
Slovanská hradíště a počátky měst v Čechách /A szláv várak és a városok kezdete Csehországban/ Uo. 563-572.
- 81./
Příspěvek k poznání velkomoravského obydlí /Adalék a nagy-morva lakás ismeretéhez/ Uo. 52/1962. 488-497.
- 82./
J.Sokol: Vznik a vývoj Chebského planu /Eger alaprajzának keletkezése és fejlődése/ Zprávy památkové péce 25/1965 105-113. - K.Tihelka: Středověké opevnění Bučovic /Bučovice középkori erődítése/ Sborník Matice Moravské 83/1964. - 251-259.
- 83./
Z počátků města Brna /Brünn város kezdetei/ Časopis Matice Moravské 60/1936.
- 84./
Raně středověká Olomouc /A középkori Olmütz/ Praha, 1959.
- 85./
B.Novotný: K otázce osídlení olomouckého kopce a kláštera-hradiška ve střední a pozdní době hradíšní. /Az olmützi domb és Hradíště-kolostor településének kérdéséhez a középső és késői várkorban/ Památky archeologické 55/1964. 392-415.
- 86./
V.ö. 69. jegyzet.
- 87./
V.Piša: Nové poznatky o domě čp.16 na Starém Městě Pražském /Új adatok a prágai óvárosi 16.hrsz. házról/ Památková péce 23/1963. 205-209. - Uő: Neznámý románský dům pražský /Ismeretlen románkori prágai ház/ Zprávy památkové péce 13/1953. 296-297. V.Mencl:Dva příspěvky k vyvojovym počátkum mestanského domu /Két adalék a polgárházak kezdeti fejlődéséhez/ Uo. 19/1959. 24-29.

88./

A 68. jegyzetben id. művében.

89./

Jihlavské privilegium a počátky města Jihlavy /A jihlavi
privilegium és Jihlava város kezdetei/ Sborník arhivních
práci IV/1954. 3-28.

A polgári átalakulás problémái kelet- és délkelet-Európában.

A kelet- és délkelet-európai országok fejlődésének, a polgári átalakulás különböző formáinak a vizsgálatával eddig már jelentős irodalom foglalkozott, általában egyes országok szempontjából vizsgálva meg a problémát, esetleg tekintetbe véve a szomszédos országok hasonló kérdéseire is, anélkül azonban, hogy a fejlődés egészét vették volna vizsgálat alá. Az alábbiakban megkíséreljük ennek a problémának az egész kelet- és délkelet-európai területet egységesen tekintő megvizsgálását, az eddig országonként felkutatott anyag alapján, s megkísérlünk néhány általános jellemvonást felmutatni, amelyek talán a további elmélyült részkutatásokhoz is újabb szempontokat szolgáltathatnak. A lábjegyzetekben pedig utalunk az egyes problémák legfontosabb, első-sorban újabb irodalmára.

Minthogy a polgári átalakulás problémáját kívánjuk vizsgálni, az időbeli keretet nagyjából a XIX. században állapíthatjuk meg, hiszen az egyes országok viszonylatában ma már általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy a polgári átalakulás, akár egy bizonyos dátumhoz kötjük, akár hosszabb folyamatnak tekintjük, valamikor ennek a századnak a során zajlott le itt. Területileg talán az első pillanatra teljesen világos a címben feltüntetett elnevezés: kelet- és délkelet-Európa. Itt azonban a továbbiak megértése érdekében néhány előzetes megjegyzést kell tennünk. A kettős megjelöléssel azt kívánjuk jelezni, hogy itt a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából két nagyobb történeti tájegységről van szó, amelyek külön-külön sok egyező vonást mutatnak fel, az egész tájegységre vonatkozóan, de a kettő között mégis nagy különbségek is találhatók. Azonban bizonyos hasonlóságok és tényleges kapcsolatok is állnak fenn, amelyek mindkettőt megkülönböztetik a nyugat-európai országok fejlődésétől, s így talán indokoltnak látszik majd fejlődésük együttes összehasonlító tárgyalása.

Az egyik terület tehát kelet-Európa, s ez mint történeti táj ebben a korszakban az Elbán-túli Németországot, vagyis az eredeti porosz területeket és Mecklenburgot, a Habsburg-birodalmat és Oroszországot jelenti /ennek az utóbbinak persze európai területeit, beleértve ebbe az un. Lengyel Királyságot is/. Tehát azokat a területeket, amelyek kialakult az un. második jobbágyság, a majorsági gazdálkodás, s amelyekben a polgári átalakulás után a mezőgazdaság kapitalista fejlődése az un. porosz uton folyt. A másik terület pedig a Balkán, azok az országok, amelyek a tö-

rök birodalom fennhatósága alá kerültek, ahol a feudalizmus török formájában honosodott meg, s ennek megfelelően a jobbagyság helyzete lényegesen más volt, mint az előbb említett kelet-európai területen.

A két terület között vannak tartományok, országrészek, vagy akár egész országok, amelyek bizonyos átmenetet képviselnek a két típus között, ilyen a két román fejedelemség, vagy Dalmácia, vagy Bosznia-Hercegovina. Az országonkénti, és országrészenkénti vizsgálódás természetesen számos helyi sajátosságot, az átmenetnek számos változatát tudja felmutatni /s nemcsak ezekben az imént átmenetieknek jelzett országokban, hanem egyebütt is, s nemcsak a két típus között, amelyet itt tárgyalni kívánunk, hanem az európai társadalomfejlődés egyéb típusai felé is/. Ezeket a sajátosságokat azonban természetesen nem fejthetjük ki itt részletesen. Hiszen egész dolgozatunk csak vázlat. Vázlat abban az értelemben is, hogy részletes bizonyítóanyag helyett csak tételket sorol fel, nem meggyőző, hanem deklarál. S vázlat abban az értelemben is, hogy csak a nagy vonások megragadására törekszik. Bárhol is próbáljuk közelebből és részletesebben megvizsgálni azt a fejlődést, amelyet itt vázolni próbálunk, számtalan ellentmondó, kirívó, a felállított tételbe ütköző, annak ellentmondó adatot találhatunk. De éppen a kellő távlatból tekintve ebből a sok egymást keresztező vonalból alakul ki az összkép. S számunkra most pillanatnyilag ez a fontos. Éppen ebből a szempontból szeretnénk most a kelet- és délkelet-európai fejlődésnek néhány vonását kiragadni, s ezek révén a polgári átalakulás néhány problémájára rámutatni.

Az első és vitathatatlan közös sajátosság: ennek az egész területnek az agrárjellege, a mezőgazdasági termelés túlsúlya a gazdasági élet egyéb ágai felett, ami olyannyira közismert, hogy nem szükséges talán különösebben igazolnunk. A mezőgazdasági termelés a korabeli európai színvonalhoz képest elmaradott, a háromnyomásos gazdálkodás uralmát általánosan tekinthetjük /a kivételek ettől sokkal inkább primitívebb gazdálkodási formák felé utalnak, mint ennél fejlettebb formák jelenlétére/. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik azokra a területekre, amelyeken majorsági gazdálkodást folytató nagybirtok található, s azokra, amelyeken a nagybirtok valójában paraszti parcellákból áll, vagy legfeljebb kezdetben jelentkezik az öngazdálkodást folytató nagybirtok /gondolunk itt a török birodalmi területre és az un. csiftlik-birtok megjelenésére/.

A második jellemvonás: az ipari fejlődés gyengesége. A középkori eredetű és nagyrészt még a középkori formák között folytatott kézművesipar mindenütt jelentős /s az elmaradottabb területeken egyenesen uralkodó/, mellette a manufaktúra /a XVIII. századi fejlődés eredményeként/ a tulajdonképpeni kelet-európai területeken már nagyobb szerepet játszik /ami jelentős részben a felvilágosodott abszolútiz-

mus gazdaságpolitikájának eredménye/, s jelentkezik már a gyáripar is. Csakhogy a manufaktúra jelentős részben még feudális jellegű is /hiszen nagybirtokosok kezében van, s jobbágyok robotmunkáját használja fel/. A kereskedelem még jelentős mértékben közvetítő és távolsági kereskedelem, s éppen ebben a korszakban kezd el lassan átengedni a helyét az egyes országokon vagy tartományokon belül a nemzeti piac kialakulásában pozitív szerepet játszó belső kereskedelemnek. A kelet-európai területen a hazai kereskedő tőke jelentős szerepet játszik a későbbi ipari fejlődésben is, míg a Balkánon a görög kereskedő tőke nem tud nemzeti piacot kialakítani. A tőkés hitelszervezet csak egyes területeken jelentkezik, s akkor is inkább már csak a század dereka felé közeledve.1/

A régi feudális gazdálkodás mindenütt bomlóban van, az árutermelés már régen áttörte az autarchikusan gazdálkodó nagybirtok vagy a város és körzete által létrehozott gazdasági táj kereteit. A feudális társadalmi rendszer által a gazdasági fejlődés útjába állított akadályok mind erősebben érződnek, s nemcsak objektíve jelentkeznak, a mezőgazdasági termelés nehézségeiben is /a fejlettebb agronómiai módszerek átvételének lehetetlensége a termelésben nem érdekelt jobbágyág ellenállása miatt/, nem is beszélve az ipari termelést gátló középkori kötöttségekről, hanem a kortársak tudatában is, hiszen annak a felismerése, hogy a fennálló gazdasági viszonyok mellett a termelés nehezen halad előre, nem is csak ennek a korszaknak, hanem már az előző század felvilágosodott abszolutizmusának az eredménye. A század első felében már a balkáni országokban is felvetődik a probléma. A paraszti mezőgazdasági árutermelés, vagy a manufaktúrák és gyárak ipari termelése feszgeti a meglévő kereteket, keresi a kiutat ebből a helyzetből.

Igaz, Oroszországban a feudalizmus ellen működő erők az adott pillanatban gyengébbek, mint a Habsburg-birodalomban, különösen annak nyugati területein. S szinte alig észrevehetőek ezek az erők a török birodalmi területen a görög törzsterület kivételével. Valahogy az a benyomás alakul ki a szemlélődő előtt, hogy a feudális rendszer bomlása és az új, tőkés viszonyok jelentkezése között, intenzitásukat tekintve, nincs teljes összhang: a bomlás, a feudális termelési viszonyok csődje nyilvánvalóbb, mint a tőkés elemek jelentkezése, a régi gyorsabb ütemben bomlik, mint ahogy az új jelentkezik.

Világosabbá válik ez a feltevés, ha megvizsgáljuk az osztályviszonyokat. Megint egy közhelyre kell utalnunk: a burzsoázia gyengeségére. Ezen a téren is számottevőek persze a különbségek. Hiszen a Habsburg-birodalomban az osztályok vagy a cseh burzsoázia már bizonyos erőt képvisel, sokkal fejlettebb és öntudatosabb, mint az orosz birodalomban kifejlődő új burzsoázia. Csakhogy részben még az ausztriai is, és még inkább az oroszországi, a feudális államhatalom-

mal szemben nem foglal el ellenzéki álláspontot, sőt éppen-
séggel szoros kapcsolatban áll vele, tőle reméli, s nemis-
ok nélkül, bizonyos gazdasági igényeinek kielégítését, az
államtól várja a védelmet a fejlettebb nyugati ipari orszá-
gok konkurrenciájával szemben. Az eljövendő tőkés társada-
lom egyik alapvető osztálya tehát bizonyos mértékig érde-
kelt a feudális államhatalom fenntartásában. Bizonyos mér-
tékig persze csupán, mert az elmondottakon túlmenően, a
soknemzetiségű birodalomban a polgári átalakulástól esetleg
hegemón szerepét kell féltenie. A nemzetiségi burzsoáziát
persze ilyen meggondolások nem kötik, de ez a nemzetiségi
burzsoázia mindenütt igen gyenge, 1848 előtt csak a cseh
burzsoázia számottevő erő. S a másik alapvető osztály? Mun-
kásosztályról, proletáriátusról legfeljebb a Habsburg-biro-
dalom nyugati tartományaiban beszélhetünk, vagyis itt van
már valóban számszerűen is jelentős munkásosztály, esetleg
még az un. Lengyel Királyságban, vagyis az Oroszországhoz
tartozó lengyel területen. Egyébként azonban itt, és még
inkább a török területen, legfeljebb városi plebejus réte-
geket találunk, amelyek egy polgári forradalom harcosait
szolgáltathatják/és szolgáltatják is 1848-ban vagy egyes
területeken később/, de ezeknek a száma is meglehetősen
korlátozott még Ausztriában is.

Igaz, van egy másik tényezője is a társadalomnak: a
paraszság, mindenütt az egész társadalom számszerűen leg-
nagyobb rétege, amely a legközvetlenebbül érzi, nap mint
nap, a feudális rendszer hátrányait, s amely ennek megfele-
lően potenciálisan a polgári átalakulásért vívott harc nagy
rezervoárja. Vonatkozik ez mind a kelet-európai területekre,
mind a Balkánra. Azzal a különbséggel, hogy a Balkánon
/Montenegróban vagy Albániában/ a paraszság körében még az
ősközösségi rendszer maradványaival is találkozunk, törzsi
és nemzeti szervezettel. S ettől függetlenül is a balká-
ni paraszság, a török feudalizmus sajátosságai következté-
ben is, különösen azokon a területeken, ahol megtörtént
vagy legalább is megkezdődött a szpáhi-rendszer felszámolá-
sa, sokkal közvetlenebbül az államhatalommal áll szemben,
mint a kelet-európai területeken, ahol a nagybirtokosban
látja a jobbágy közvetlen ellenségét, s a messzi császárhoz
nem egyszer komoly erőt jelentő, bár alaptalan illúziók fű-
zik.

S mellette van a társadalomnak még egy rétege, amely
ugyancsak érzi a fennálló rendszer gazdasági hátrányait, s
ez paradox módon éppen a feudális rendszer uralkodó osztá-
lya, a nemesség. Persze azokon a területeken, ahol a bomlás
előrehaladottabb stádiumban van, ahol a mezőgazdaságban
élesen megmutatkoznak a rendszer hibái, visszasságai, tehát
a Habsburg-birodalomban és - a nemességnek csak csekély ki-
sebbségére érvényesen - Oroszországban. Még sokkal cseké-
lyebb az a réteg, amely valamiféle átalakulás híve, a két
román fejedelemségben. Ebből is látható, hogy ennek a két
országnak a fejlődése már átmenetet jelent a balkáni terü-

let felé. Itt a feudális uralkodó osztály, a helybeli, éppenséggel ellene szegül még a feudális rendszeren belül maradó reformoknak is, messzebbre menő, polgári reformok gondolatával pedig a központi török kormányzat sem foglalkozik, hiszen nem balkáni, hanem összbirodalmi méretekben nézve a feudális rendszer bomlása nem is jutott még odáig, hogy ez a kérdés felvetődjék.

A tulajdonképpeni kelet-európai területen viszont a polgári átalakulás, tehát a feudális rendszer felszámolása terén a feudalizmus alapvető osztályai részéről nagyobb az igény, mint a kapitalista rendszer egyik alapvető osztálya, a burzsoázia részéről. A munkásosztály /ahol egyáltalán van/ és a városi plebejus rétegek természetesen szintén a polgári átalakulás mellett foglalnak állást /objektíve persze, ez a feladat tudatosan csak igen kevés számú képviselőjükben vetődik fel/, csak hogy gyenge voltuknál fogva ez az állásfoglalás nem döntő. Vagyis társadalmi vetületben így mutatkozik meg az, amit az előbb gazdasági viszonylatban így fogalmaztunk meg, hogy a bomlás erősebb az új elemek jelentkezésénél.

Természetesen ezek a tényezők az alapvetőek a polgári átalakulás szempontjából. Csak hogy ezt a fekete-fehér, az osztályviszonyokat figyelembe vevő képet rendkívül bonyolult formában színezi kelet-Európának egy másik, hosszú évszázados fejlődésének eredményeképpen kialakult jellemvonása: soknemzetiségű összetétele, s ezen belül továbbá az a tény, hogy az egyes nemzetiségek között pontos etnikai határvonalakat húzni igen nehéz, sok esetben egyenesen lehetetlen, másrészt az a tény, hogy az egyes nemzetiségek társadalmi struktúrája eléggé változó, vannak nemzetiségek, amelyeknek saját feudális uralkodó osztályuk van /a lengyelek, a magyarok, a horvátok/, s vannak olyanok, amelyeknél a burzsoáziának is csak kezdeteivel találkozunk /hogy jellemző példaként csak az ukránokra, a szlovénekre vagy a bolgárookra hivatkozunk/. A kelet-európai nemzetiségek túlnyomó többsége ebben a korszakban nem saját államában él, hanem egy soknemzetiségű birodalom kereteibe beleszorítva, annak alávetve. S ezen keveset változtatnak azok a különbségek, hogy a Habsburg-birodalom forma szerint /rendi, tehát a multba visszanyúló feudális keretek között/ tudomásul veszi ezeknek a nemzetiségeknek, vagy legalább is a feudális uralkodó osztállyal is rendelkezőeknek, a létét, vagy egyáltalában nem is hajlandó ezt figyelembe venni /mint Oroszország esetében, kivéve - legalább is a század első harmadának a végéig - a lengyeleket, vagy Törökország esetében/. Mint látható az idézett példákban, ebből a szempontból a kelet-európai terület és a Balkán között igen erős a hasonlóság, véleményünk szerint ez az egyik fő oka annak, hogy összehasonlító módon együtt lehet és érdemes tárgyalni ezt a két területet. S hogy a kérdés bonyolult voltát még inkább hangsúlyozzuk, csak utalunk arra, hogy akár az egyik, akár a másik területen a nemzetiségek száma,

egymástól való elhatárolódása is bizonytalan, hiszen gazdasági és társadalmi fejlettségük változó fokának megfelelően nemzeti öntudatosodásuk foka is változó: a macedónok ebben a korban még maguk sem számítják magukat külön nemzetiségnek, hanem bolgárnak, hogy csak az egyik közismert példára hivatkozzunk.

Ezeknek a nemzetiségeknek a fejlődése igen különböző, gazdasági és társadalmi viszonyaik között kétségtelenül sok eltérést tapasztalhatunk. Egy tendencia azonban mindenütt felismerhető, amely hol korábban, hol később, hol erősebben, hol halványabban jelentkezik: a nemzeti burzsoázia kialakulása, ill. - az esetek kisebb részében - egy olyan nemzeti uralkodó osztály megléte, amely a nemzeti burzsoázia bizonyos feladatait hajlandó vállalni, természetesen eléggé szűk keretek között.

A nemzetiségek belső fejlődése tehát ugyancsak a polgári átalakulás irányába mutat. Ezt a belső fejlődést, amelyet külön-külön az egyes nemzetiségek vonatkozásában már eléggé felderítették, többnyire a nemzeti megújulás folyamatának szokták nevezni.^{2/} Sajátosságai, fejlődési szakaszai közismertek, a nyelvi, majd szélesebb értelemben vett kulturális igényektől kezdve bizonyos politikai követelések jelentkezéséig, amelyek esetleg megmaradnak egyfajta autonómia követelésének a fokán, a soknemzetiségű birodalom fenntartása mellett, vagy eljutnak a mozgalom logikus végpontjáig, az önálló polgári nemzetállam követeléséig, s az ennek érdekében vállalt harcig. /Külön vizsgálatot érdemelne annak a kiderítése, vajon ez a feltételeken minden kelet- és délkelet-európai nemzetiségre kiterjesztett fogalom, a nemzeti megújulás, csak a soknemzetiségű birodalmak elnyomott nemzetiségeinél található-e meg, vagy pedig az uralkodó nemzetek fejlődésében is megfigyelhető jelenségről van-e szó/.

Csakhogy itt közben szinte észrevétlenül egy igen alapvető kérdéshez érkeztünk el, mert a polgári nemzetállamról beszéltünk, amibe bele kell értenünk már a nemzeti függetlenséget is /vagy legalább is egy széleskörű autonómia formájában ennek a nemzeti függetlenségnek számos attributumát/, s ezzel felcseréltünk bizonyos alapvető összefüggést /s ez a felcserélés voltaképpen éppen ezekben a megújulási mozgalmakban mindenütt megtörtént/: kiinduló pontunk a polgári átalakulás volt. Azt tekintettük át, milyen gazdasági és társadalmi előfeltételei voltak ennek a polgári átalakulásnak, milyen erőket lehetett számbavenni, amelyek a polgári átalakulás mellett hajlandók fellépni. Nem vizsgáltuk meg azonban, mi is ennek a polgári átalakulásnak a lényege. Persze nem is kell ezt részletesebben fejtegetni; a kapitalizmus uralomrajutását, a feudális viszonyok felszámolását, a burzsoá tulajdonviszonyok megszüldését értjük ezen. Amikor a kelet- és délkelet-európai elnyomott nemzetiségek eljutottak ebbe a szakaszba, a

polgári átalakulás vagyis a nemzeti megújulás vagyis a burzsoáz nemzettéválás szakaszában. Nyugat-Európában ezek a folyamatok már hosszabb-rövidebb ideje lezárt folyamatok voltak, itt már polgári nemzetek álltak fenn, s ezek - legalább is kelet-Európából kitekintve úgy látszott - polgári nemzetállami keretek között fejlődtek. Tehát a polgári nemzetállam látszott a fejlődés végső céljának már csak azért is, mert nyugat-Európában ez volt a helyzet, a Nyugat, pontosabban Franciaország volt a mintakép és a mérce. Ki sejtette azt kelet-Európában, akár a múlt század derekán is, hogy Franciaországban is létezhet nemzeti kérdés? A polgári átalakulás tehát összefonódott a nemzeti függetlenséggel, a polgári nemzetállam egyszerre jelentette a polgári átalakulás igényét és az állami önállóságot. Az alapvető természetesen az előbbi, hiszen a polgári nemzetállam követelése maga is polgári követelés, a polgári átalakulás egyik részlet-problémája.

Ez a viszony azonban, amelynek az értelmében a polgári átalakulás egyik megoldandó feladata a polgári nemzetállam megteremtése, ahol tehát a polgári nemzetállam az egész polgári átalakulásnak egyik alárendelt kategóriája, a kelet-európai nemzetiségi mozgalmakban felcserélődött: a polgári nemzetállam /s ezen belül a hangsúlyt a nemzetre, s nem a polgárra helyezve/ lett a fő kategória, a fő feladat, s ennek egyik részkérdésévé vált maga a polgári átalakulás. Egészen nyilvánvaló ez azokban az esetekben, ahol a megújulási mozgalom élén a feudális uralkodó osztály vagy legalább annak jelentős része állt. De még azokban az esetekben is, ahol a mozgalom élén csakugyan a nemzetiségi burzsoázia állt, s ahol a mozgalom lényege /ahogy azt ma már országonként folytatott kutatásokból világosan látjuk/ a burzsoáziának az a törekvése, hogy a maga területén kialakítandó vagy kialakulóban lévő nemzeti piac ura legyen, a mozgalom a nemzeti függetlenségért vívott harc formáját öltötte magára /harcon itt persze nemcsak a fegyveres felkelést értve/. S ezek a nemzeti mozgalmak, a területek összekevert nemzetiségi megoszlása következtében, óhatatlanul egymás ellen is irányultak, ugyanarra a területre legalább két, de inkább több igénylő is akadt.

Azt jelenti ez tehát, hogy a polgári átalakulásért vívott harc kelet-Európában csak vagy elsősorban csak a nemzeti függetlenségért vívott harcokat jelentett? Ugy látszik, hogy erre a kérdésre igennel kell válaszolnunk. Az előbb már utaltunk arra, hogy a polgári átalakulásért vívott harc egyik potenciális eleme, sőt számszerűen a legjelentősebb eleme a parasztság volt. Az egész korszakon keresztül találkozunk is mindenütt parasztmozgalmakkal, néhol jelentősebb arányokban is /hogy csak az 1830-31-ben a kolerajárvánnyal kapcsolatban Oroszországban és a Habsburg-birodalom egyes országaiban kitört nagy felkelésre utaljunk, vagy a török birodalmi területen az 1850-es évek parasztmozgalmára/. Csakhogy olyan arányu parasztháborút, mint amilyen a

feudális korszakban nem egyszer egész országokat megrázott, ebben a korszakban nem találunk. Hogy ennek mi volt az oka, vajon az elnyomó államapparátus megnövekedett ereje tette eleve reménytelenné az ilyen arányú küzdelmet, vagy a parasztság belső fejlődése, differenciálódása tette lehetővé az összefogást, az az adott vonatkozásban nem is lényeges. A tény a fontos, ilyen országos jellegű, a feudalizmust megrázó vagy netalán megdőntő parasztháború hiánya.

Persze nem mondhatjuk azt, hogy a parasztság általában passzívan viselkedett volna, hiszen a különböző forradalmi mozgalmakban, függetlenségi harcokban /persze első sorban a Balkánon/ a parasztság lényeges szerepet játszott, mint ezeknek a mozgalmaknak a derékhada, vagy más esetekben a forradalmat radikálisabb irányba átlendíteni törekvő elem. Csakhogy ezekben az esetekben a parasztmozgalom csupán egy része volt az általános forradalmi megújulásnak, amely a nemzeti függetlenséget irta zászlajára, s csak ezen belül volt hajlandó a polgári átalakulás feladatainak a megvalósítására.

Mert amit egyébként kelet-Európában ebben a korszakban látunk, az voltaképpen ilyen nemzeti függetlenségi harcoknak a sorozata. Igaz, hogy a Habsburg-birodalomban az 1848-as forradalomban már tudatosan is lényeges szerepet játszottak a társadalmi kérdések, csakhogy itt is, még a birodalom német ajkú lakossága esetében is a nemzeti függetlenség kérdése volt a sorrendben az első, itt persze sajátosan megváltozott formában, úgy ti., hogy a német egységes állam megteremtése formájában vetődött fel ez a kérdés.

Egyébként, akár az 1830/31-es és 1846-os lengyel felkelést tekintjük, akár 1848 kelet-Európa nagy részére kiterjedő forradalmait, akár az 1863-as lengyel felkelést, mindenütt azzal a ténnyel találkozunk, hogy ezek nemzeti függetlenségi mozgalmak. Ez az alapvető és voltaképpen egyetlen azonos sajátosságuk. Mert ezen belül az egyes mozgalmak polgári tartalma meglehetősen változó, vagyis meglehetősen változó az, milyen messzire kívánnak elmenni a polgári átalakulás feladatainak a megoldásában. A nemesség vezetése alatt vívott felkelések esetleg nem is vetették fel a polgári átalakulás kérdéseit /mint az 1830-as novemberi lengyel felkelés, ahol ebből a szempontból nem számít az, hogy egyesek meglátták, hogy a nemzeti függetlenség visszaszerzésén kívül egyéb teendők is vannak; a mozgalom egészében mégis csak "konzervatív forradalom" volt, ahogy Engels meghatározta/. Többnyire persze ezek is felvetették, hiszen a paraszti tömegek megmozdítása érdekében nem is zárkozhattak el a probléma előtt /nem utolsó sorban éppen az 1830/31-es lengyel tapasztalat hatása alatt/, csakhogy a szándékolt polgári átalakulás mérve eléggé korlátozott volt, a feudális uralkodó osztály további hatalmának a megőrzése sokkal lényegesebb szempont volt, mint a polgári átalakulás következetes keresztülvitele. A legkésőbb, viszonylag a legfej-

lettebb viszonyok között kirobbanó 1863-as lengyel felkelés ment el a legmesszebbre a polgári átalakulás kelet-Európában legjelentősebb társadalmi problémájában, a parasztkérdésben, de még ez sem törölte el a nagybirtokot, ez sem adta az egész földet a parasztok kezére.

Csakhogy ezek a függetlenségi harcot a polgári átalakulással, a társadalmi forradalommal egybeötvöző felkelések általában elbuktak, a reakció /használjuk talán az általánosság kedvéért ezt a meglehetősen semleges kifejezést, amelybe sok mindent bele lehet és kell érteni/ felülkerekedett. Arról volt szó, hogy a feudális uralkodó osztály vezetése alatt kirobbanó mozgalmak belső ellentmondása: a függetlenségi harc, amely feudális vezetés alatt folyik a polgári átalakulásért, lehetetlenné tette a harc győztes kimenetelét. Ahhoz, hogy a mozgalom a parasztságot, mint tömeget érdekeltté tegye a harcban, radikális polgári átalakulásra, a feudalizmus gyökeres kiirtására, vagyis a nagybirtok teljes felszámolására lett volna szükség. Erre a vezető nemesség természetesen nem szánta rá magát, ezért előbb vagy utóbb elvesztette tömegeit /ha egyáltalában voltak kezdetétől fogva/, s a megoldás csak felemás lehetett: a nemzeti függetlenséget nem sikerült egészében megszerezni, hanem, maximális esetben, bizonyos részfüggetlenséget /amelyet a magyarok az 1867-es kiegyezésben nyertek/, a polgári átalakulás terén pedig ugyancsak felemás maradt a megoldás, a nagybirtok fennmaradásával, sőt állami istápolásával. Ez a helyzet a Habsburg-birodalom 1848-as megmozdulásaival, s az 1863-as lengyel felkeléssel. Igaz, a Habsburg-birodalomnak voltak olyan nemzetiségei is, amelyeknek nem volt feudális uralkodó osztályuk, amelyeknek a függetlenségi harcát ez a teherétel nem akadályozta /elsősorban a magyarországi nemzetiségekre kell itt gondolni, meg a galíciai ukránokra, mindegyiküknél a függetlenségi harc éle egy másik nemzet nemesség vezette harca ellen irányult/. Ezek a nemzetiségek azonban számszerűen, s gazdasági és társadalmi fejlettségüket tekintve olyan gyengék voltak, hogy harcukban előbb vagy utóbb szövetségest kellett keresniök, s ez a birodalmi reakció, a Habsburg-hatalom volt.

Természetesen más jellegűek voltak a balkáni népek szabadságharcai, akár az 1804-ben megindult /s igen hosszan elhúzódó/ szerb felkelésre, akár az 1876-ben kitört, de hamarosan levert bolgár felkelésre gondolunk. Ezekben a harcokban nem vett részt hazai feudális uralkodó osztály, még csak a feudális államhatalommal valamelyes kapcsolatot fenntartó, kialakulóban lévő burzsoázia sem, hanem ezek parasztmozgalmak voltak, amelyekben az antifeudális harc egybeesett a függetlenségért vívott küzdelemmel, a törökök elűzése egyuttal a feudalizmus kisöprését is jelentette. Itt tehát a polgári átalakulás jóval radikálisabb lehetett, felszámolhatta a feudális nagybirtokot. Görögországban nagyjában hasonló módon zajlott le ez a harc, bár a feudális földbirtok felszámolása terén nem olyan következe-

sen. És nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a felkelés győzelmében, a nemzeti szabadságharc formájában lezajlott polgári átalakulás sikerében szerepet játszott a külső beavatkozás, Oroszország, ill. a nyugati hatalmak beavatkozása is. Erre utal, hogy a boszniai és hercegovinai felkelés 1875-ben, egy másik külső nagyhatalom beavatkozása következtében, korántsem a polgári átalakuláshoz és a nemzeti függetlenséghez vezetett: az osztrák-magyar okkupáció éppenséggel konzerválta itt a feudális vonásokat a XX. század elejéig. Az 1903-as, hasonló jellegű, sőt tudatosan még erősebben szociális élű macedón felkelés, más nemzetközi helyzetben, szintén nem hozta meg sem a függetlenséget, sem a polgári átalakulást. Románia megint átmenetet alkot, függetlenségét forma szerint ugyancsak az orosz támogatásnak köszönhette. De Románia, ill. korábban a két román fejedelemség esetében a kérdés ugyanis csak formális volt, hiszen ténylegesen az egész korszakon keresztül függetlenek voltak a török hatalomtól /s ha valamely nagyhatalomnak volt lényeges beleszólása belső ügyeikbe, akkor ez, legalább is a század első felében, sokkal inkább Oroszország volt, mint Törökország/. A polgári átalakulást itt is a felülről jövő reformok sora jelentette, mint egyéb kelet-európai államokban.

Ezzel azonban már el is érkeztünk magához a polgári átalakuláshoz. Az átalakulást a Habsburg-birodalomban és a Lengyel Királyságban az 1848-as, ill. 1863-as forradalom kényszerítette ki, ennek a forradalomnak az alapvető társadalmi intézkedéseit a felülkerekedő reakció már nem tudta semmissé tenni. Poroszországban a napoleoni háborúk által kikényszerített első lépések után ugyancsak az 1848-as forradalom volt az, amely a polgári átalakulást magával hozta. /Természetesen csak az Elbán-tuli régi porosz területek fejlődését vesszük figyelembe, amelyek egész társadalmi struktúrájukkal beleillenek a kelet-európai fejlődésbe/. Oroszországban nem került sor ilyen forradalomra. Az eddig elmondottakat végiggondolva, talán természetesen adódik a következtetés: azért nem került sor rá, mert a birodalmon belül nem volt olyan erős nemzetiség /az erőt elsősorban nem lélekszámon, hanem a gazdasági és társadalmi fejlettség fokán mérve le/, amely függetlenségi harcot indíthatott volna. Nem elhanyagolható szempont persze az sem, hogy a Habsburg-birodalomtól eltérően itt az uralkodó nemzet a maga számszerű túlsúlyával eleve kérdésessé, ha ugyan nem teljesen lehetetlenné tette a nemzetiségek megmozdulását. A belső fejlődés az 1850-es évek végére forradalmi helyzetet teremtett, s ez a forradalmi helyzet volt az, amely a polgári átalakulást kikényszerítette.

Akár a Habsburg-birodalmat, akár Poroszországot, akár Oroszországot, akár Romániát tekintjük, a polgári átalakulás felülről, a feudális uralkodó osztály képviselői által végrehajtott átalakulás volt. Kétségtelen, hogy a Habsburg-birodalomban és Poroszországban a forradalom megteremtette

már ennek az átalakulásnak lényeges elemeit, amelyeken nem lehetett többé változtatni /csak hogy ezeknek az elemeknek a kialakításában is a nemzetiségek uralkodó osztályai játszottak az elhatározó szerepet, tehát eleve bizonyos korlátok közé szorult ez az átalakulás/. Oroszországban pedig az 1859-61-es forradalmi helyzet szabott bizonyos kereteket, /valamelyest szűkebbeket, mint a Habsburg-birodalomban/, amelyeknél kevesebbet a felülről jövő reform nem adhatott. Az 1863-as lengyel felkelés pedig ugyanolyan szerepet játszott az itteni átalakulásban, mint a Habsburg-birodalom forradalmi. Sőt, a felülről jövő polgári átalakulás valamelyest még meg is toldotta azokat az eredményeket, amelyeket a forradalom kiharcolt, annak érdekében, hogy elejét vegye az esetleges további felkelésnek.3/

De mit is jelentett ez a polgári átalakulás? Társadalmi szempontból egy lényeges változást, ez a változás azonban, tekintettel az egész kelet-európai terület agrár-jellegére, döntő volt: a jobbágyszabadságot, ill. pontosabban: az egykori jobbágyság /vagy parasztságot, mert a Lengyel Királyságban a jobbágyság intézménye már 1807-ben megszűnt/ földhöz, polgári földtulajdonhoz való juttatását, vagy /egyes területeken/ nagy számu földnélküli parasztság létrehozását, amelynek legalább is egy része a kibontakozó nagyiparban helyezkedett el, most már mindenfajta kötöttség nélkül. Ez az átalakulás elsősorban a mezőgazdaság tőkés fejlődése szempontjából volt döntő, hiszen ha a porosz uton is, de mégis megnyitotta ennek a fejlődésnek az útját. Ugyanakkor az ipari fejlődés szempontjából sem volt közömbös, mert lehetővé tette a parasztság egy részének a városba, az ipari termelésbe való beáramlását. A sajtóságot ebben a tekintetben az, hogy a jobbágyszabadság ebből a szempontból ott volt a legkövetkezetesebb, ahol az ipari fejlődést kevésbé gátolták a jobbágyság feudális kötöttségei /a Habsburg-birodalomban ti./, és ott viszont, ahol a jobbágyság földhözköötöttsége a reform előtt is komoly akadály volt az iparfejlődésnek /Oroszországban és Romániában/, ott a reform maga is valamilyen formában továbbra is a földhöz, most már saját földjéhez ugyan, de hozzákötötte a parasztot, tehát az ipari fejlődés szempontjából továbbra is megtartott bizonyos nehézségeket.

A feudális földesuri jogok felszámolása csak a jobbágyszabadságnak az egyik kísérő jelensége volt, s természetesen szintén hozzájárult a tőkés fejlődés útjának a megtisztításához, de korántsem olyan lényeges mértékben, mint maga a jobbágyszabadság. A céhrendszer felszámolása, az iparüzés szabadságának a megadása szintén igen fontos, de a jobbágyszabadság jelentőségét az adott pillanatban el nem érő intézkedés volt.

Voltak azután a polgári átalakulásnak egyéb reformintézkedései: a közigazgatás modernizálása, bizonyos helyi önkormányzat bevezetése, az igazságszolgáltatás rendi kor-

látainak a felszámolása, s ezzel a törvény előtti formális egyenlőség bevezetése, a közoktatás átszervezése. Ezeket a reformokat láthatjuk a Habsburg-birodalomban, Poroszországban, Oroszországban, Romániában. Vagy épp úgy láthatjuk a polgári magántulajdon pontos jogi körülbástyázását, egy modern polgári jogrendszer fokozatos kiépülését. Igen jellemző azonban, hogy ezeknek a reformoknak a sorát nem kezdtük meg az államforma alapvető megváltozásának a felsorolásával, egyszerűen azért, mert ez nem történt meg, még az 1848-as forradalomnak idején is csak szórványos nyomai vannak ennek. A polgári átalakulás politikai következtetéseinek a levonása, a burzsoá köztársaság megteremtése nem került sorra kelet-Európában. Megmaradt a monarchia, sőt a Habsburg-birodalomban és Oroszországban még a feudális abszolutizmus is, legalább is egy időre /s Oroszországban ez eléggé hosszú időt jelentett/. S ami az abszolutizmust felváltotta, az alkotmányos monarchia, még az abszolutizmus számos maradványát hordozta magával. Persze, az elmondottak után nem nehéz ezt is megérteni: a felülről jövő reformokat a feudális uralkodó osztály hozta meg, s ez az osztály, ha már gazdasági és társadalmi téren számos engedményre kényszerült is, legalább politikai téren igyekezett korábbi hatalmát minél teljesebb mértékben megtartani, ameddig lehetett, az abszolutizmus formájában, az alkotmányos átalakulás után pedig a kormányzat vezető állásainak a megtartásával. Minthogy a Habsburg-birodalomban ez az alkotmányos átalakulás viszonylag hamarosan követte a forradalmat, tehát olyan időpontban, amikor a társadalom struktúrája még erősebben magán viselte a feudális rend vonásait, Romániában pedig ilyen abszolutisztikus intermezzo, legalább is forma szerint, a polgári átalakulás után nem volt, a feudális eredetű uralkodó osztály csakugyan nagyrészt a maga kezében tudta megtartani az irányítást, csak lassankint engedett át egyes pozíciókat a burzsoáziának, az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati államfelében korábban, hiszen itt a polgári fejlődés és a burzsoázia előretörése is gyorsabban ment végbe. Oroszországban az abszolutizmus sokáig tudta tartani hadállásait, s ezzel a régi főnemesség és nemesség kezében hagyni az állam kormányzatát, ténylegesen még 1905 után is.

A polgári átalakulás egyes reformintézkedései, a helyi közigazgatás átszervezésétől az alkotmányos monarchia létrehozásáig, bizonyos politikai és jogi kereteket teremtettek, ismét hangsúlyozzuk, felülről megszabva, a tőkés fejlődés számára. A kapitalista viszonyok kibontakozása ezek között a keretek között ment végbe, a kormányzat bizonyos támogatásával. A balkáni országok esetében, mint már korábban kifejtettük, a polgári átalakulás alapvető kérdésében, a jobbágykérdésben radikálisabb eredmények születtek. S radikálisabbak az eredmények a nemzeti függetlenség tekintetében is, hiszen a balkáni, egykori török birodalmi területéhez tartozó országok a század második felében ténylegesen önálló országokká váltak, pontosabban, a török hatalomtól ténylegesen független országokká. A polgári áta-

lakulás politikai és jogi kereteit tekintve ugyancsak radikálisabb volt végeredményben az átalakulás. Bulgária 1879-es alkotmánya az akkori Európa egyik legdemokratikusabb államszervezetét alakította ki. S a görög királyság alkotmánya, ha nem is ennyire következetesen, mégis az osztrák-magyar és az orosz monarchiánál demokratikusabb kereteket teremtet meg. Legfeljebb Szerbiában ment végbe ez a folyamat sokkal lassabban, voltaképpen hosszú évtizedekre elhúzódva, s bár forma szerint két ízben is a göröghöz hasonló, viszonylag demokratikus alkotmányt kapott az ország, ténylegesen az uralkodó abszolút hatalma mondhatnánk 1903-ig fennmaradt, a burzsoáziának addig csak rövid átmeneti időkre sikerült az egyik vagy másik alkotmány tényleges életbe léptetését kiharcolnia. Ez persze összefügg azzal is, hogy ebben az országban a polgári átalakulás gazdasági és társadalmi alapfolyamatai ugyancsak lassan bontakoztak ki, korántsem azonos ütemben, mint ahogy az ország politikai függetlensége kiépült.

Csak hogy, amint a politikai függetlenség kivívásában lényeges szerepet játszott a külső tényező, a nemzetközi helyzet, épp úgy a polgári átalakulás politikai kereteinek a kiépítésében is bizonyos szerepet játszott ez. Különösen szembeűő ez Bulgária esetében, amelynek az alkotmányát jelentős részben az orosz megszálló hatóságok dolgozták ki, s az orosz kormány hagyta jóvá, de hasonló beavatkozást láthatunk a görög állam politikai intézményeinek a kiépítésében is. Csak a szerb állam az, ahol nem látjuk a külső tényezők befolyását a hatalmi apparátus kiépítésében. A kelet-európai fejlődéstől eltérően tehát a balkáni országokban nagyrészt a belső forradalmi mozgalom eredményeképpen alakultak ki azok a keretek, amelyekben megindulhatott a kapitalizmus fejlődése. Ennek megfelelően ezek a keretek, azon túlmenően, hogy a nemzeti függetlenséget is biztosították /ezt legalább is forma szerint értve, s ebből a szempontból még Bulgáriában is érvényesen, a mindenki által hallgatólagosan névlegesnek szánt török fennhatóság mellett/, lényegesen demokratikusabbak voltak, mint a kelet-európai monarchiákban.4/

A lényegesebb kérdés persze az, hogyan tudta a kapitalista fejlődés ezeket a kereteket kitölteni, vagyis milyen lehetőségeket nyújtott a polgári átalakulás a tőke szabad mozgása számára. Természetesen lehetetlen, hogy akárcsak nagy vonásokban is felvázoljuk itt az egyes kelet-európai országok vagy birodalmak kapitalista fejlődésének a történetét. Országokint amúgy is nagy vonalaiban ismert jelenségekről van szó. Csak néhány általános jellemvonás megemlítésére szorítkozhatunk.

A kelet-európai terület agrár-jellegén a polgári átalakulás nem sokat változtatott. A kérdés tehát az, hogy elsősorban a mezőgazdaságban milyen fejlődési lehetőségekhez jutott a kapitalizmus. Ismét közismert és gyakran megtár-

gyalt jelenségre kell utalnunk: Poroszsországban, Oroszországban, a Habsburg-monarchiában, Romániában /s jóval csekélyebb keretek között, bizonyos mértékig még fennmaradt feudális viszonyok mellett Bosznia-Hercegovinában/ a kapitalista fejlődés a Lenin által porosznak nevezett uton ment végbe, a nagybirtok fennmaradásával, a paraszti gazdaság számára kinos uton. A paraszti kisbirtok, amelyet a jobbagyfelszabadítás eléggé pontosan körülhatárolt területre szorított, s amelynek a terjeszkedését a nagybirtok léte /egyes területeken feudális jellegű kötött birtokok megmaradása/ rendkívül megnehezítette, vagy éppen lehetetlenné is tette, ezeken a szűkös kereteken belül indult meg a tőkés fejlődés felé, egy gazdag paraszti, bérmunkát is alkalmazó réteg kialakulása, ill. további megerősödése felé. A feudális nagybirtok számos átmeneti formával, a ledolgozással, felesbérlettel vészelté át az átmenet nehézségeit, egyes területeken még később is visszanyult ezekhez a félfedális formákhoz annak ellenére, hogy korábban már áttért a bérmunkára, végül azonban mégis csak átalakult tőkés nagyüzemmé, vagy pedig /ez nem volt egyedülálló jelenség/, nem birta el az átalakulás nehézségeit, s ebben az esetben felbomlott, részekre hullott, hogy most már egyes részeiből a tőkés földkoncentráció során alakuljon ki az új, burzsoá jellegű, s általában /városi vagy falusi/burzsoá kézben lévő nagybirtok.

A balkáni területen nem ezzel a jelenséggel találkozunk. A polgári átalakulás itt elsöpörte a török feudális nagybirtokot /a mi szempontunkból közömbös, hogy ez a nagybirtok csakugyan földesuri kézben volt-e még, vagy a szpahi-rendszer felszámolása után már állami kézben/, s a nagybirtok burka alól a felszínre került a paraszti parcella /megint csak közömbös számunkra, hogy a parasztszok egyes területeken valamelyes megváltási összeget is tartoztak ezért fizetni az egykori földesurnak, másutt viszont minden teher nélkül az ő magántulajdonukba került ez a föld./ Az egykori csiftlik-birtok, ha fennmaradt is, terjedelmét tekintve össze nem hasonlítható a Monarchia-beli vagy oroszországi, vagy akár a romániai latifundiumokkal, s inkább csak olyan szerepet játszik itt, mint a többi területen a gazdag paraszti birtok. A nagybirtok eltűnével tehát ezen a területen egyfajta szabad paraszti fejlődés lehetőségei bontakoztak ki. Csakhogy azzal a tehertétellel, hogy itt nem a nagybirtok szabott határt a paraszti parcella terjeszkedésének, hanem annál sokkal meghatározóbb mértékben egyszerűen a művelhető földterület nagysága. Nem sokkal a polgári átalakulás után a paraszti parcella mindenütt elérte az adott agrotechnikai szinten megművelhető terület határait, a továbbiakban itt is ugyanolyan földszűke alakult ki, mint a nem balkáni területeken, csak hogy itt igen csekély lehetőségektől eltekintve /állami kézben lévő birtokok stb./ még valamiféle földosztásban sem lehetett reménykedni, amely megoldja a földkérdést. S míg a többi területen legalább is a nagybirtok, de vele egy sorban a gazdag paraszti birtok is

élni tudott a gépesítés lehetőségével, a balkáni terület szegény gazdaságai egészen primitív munkaeszközökkel voltak kénytelenek a földet megművelni.^{5/}

Ha az ipar fejlődését vizsgáljuk, hasonló különbségekre bukkanunk, ismét csak a balkáni országok kárára. Az Osztrák-Magyar Monarchiában és Oroszországban egyaránt lezajlik az ipari forradalom, éppen a polgári átalakulás többnyire politikai jellegű reformjaival azonos időben, s a két nagy birodalom területén /persze csak egyes vidékeken, amelyek a Monarchia esetében óhatatlanul egybeesnek bizonyos nemzetiségek területével, s ennek megfelelően nemzeti sérelmeket is okoznak, míg Oroszországban, ha nemzetiségi területekhez kapcsolódnak is, pl. Ukrajnában, a nagyipari fejlődést kifejlesztő burzsoázia s a nagy üzemekben robotoló munkás egyaránt többnyire orosz/ voltaképpen igen gyors nagyipari fejlődés bontakozik ki. Poroszországnak éppen régi törzsterületein, a porosz utas fejlődés klasszikus földjén nem kerül sor nagyarányú ipari fejlődésre, ez sokkal inkább megmarad agrárterületnek /s ez vonatkozik Mecklenburgra is/, persze itt nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyugati porosz területek és egyáltalában az egyesített Németország hatalmas ipari fejlődését. A balkáni országokban ennek a kezdeteivel is sokkal később találkozunk, s még a századforduló idején is ipari színvonaluk messze elmarad a két nagy monarchiáé mögött.

Ennek a balkáni országok kárára végrehajtott összevételnek az optikája azonban igen csalóka. Az első pillantásra ugyanis, rendkívül leegyszerűsítve és durván megfogalmazva a problémát, úgy látszik, mintha a tőkés fejlődés éppen azért volna gyorsabb az Osztrák-Magyar Monarchiában és Oroszországban, mivel itt a feudális maradványok, első sorban a nagybirtok megléte előnyösebb feltételeket teremtett volna a tőkés fejlődés számára. Kétségtelen, hogy a nagybirtok valamelyest hozzájárult a nagyipar fejlődéséhez, saját tőkefelhalmozódása, még jelentősebb mértékben pedig a birodalomnak nagy erőforrásaiból adódó állami felhalmozási lehetőségek elősegítették a nagyipar kifejlődését. Ez a körülmény azonban csak kisebb mértékben nyújt magyarázatot ezeknek a birodalmaknak a gyorsabb és eredményesebb kapitalista fejlődésére. Az alapvető ok a korábbi fejlődésben keresendő, abban a tényben, hogy ezeknek a birodalmaknak a gazdasági fejlettségi szintje már a polgári átalakulás pillanatában, ill. az azt megelőző évtizedekben jóval magasabb volt, mint a balkáni országoké. Ennek az okai pedig sokkal mélyebben fekszenek, ezeknek az országoknak egész korábbi fejlődésében. Utalhatnánk itt arra a körülményre, hogy ezekben az országokban a felvilágosodott abszolutizmus korszaka már a XVIII. század során megkezdte az ipar fejlesztését, míg a török birodalmi kormányzat ekkor és később is jóformán mindent megtett ennek a fejlődésnek a feltartóztatására. S az okok keresésében alkalmasint még korábbi korszakba is vissza lehet nyulni. Témánk szempontjából azonban

az a lényeges, hogy nem a polgári átalakulás teremtett kedvezőbb lehetőségeket az itteni tőkés fejlődés számára. Sőt, a polgári átalakulás éppenséggel kedvezőtlenebb helyzetet teremtett. A balkáni fejlődésben rejlő kedvezőbb lehetőségek azonban lényegesen alacsonyabb kiindulópont következtében csak nagysokára tudták hatásukat éreztetni, egészében már csak akkor, amikor a második világháború után jóformán az egész kelet-európai területen egy gyökeresen új fejlődés lehetőségei bontakoztak ki.

Niederhauser Emil

J e g y z e t e k

1./ A feudalizmus válságának és a tőkés viszonyok kibontakozásának problematikáját, épp úgy, mint az egyéb, még soron következő kérdéscsoportokat általában csak az egyes országok /pontosabban a ma fennálló országok/ viszonylatában tárgyalja a történeti irodalom. Az olyan összefoglaló munkák, mint Oskar Halecki: Borderlands of western civilization, New York, é.n. /németül is: Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas, Salzburg, é.n./ vagy Georg Stadtmüller: Geschichte Südosteuropas, München, 1950. elsősorban politikai irányzatosságuk miatt sem adnak ebben a kérdésben számbajöhető utbaigazítást. Az egyes országok történetével foglalkozó munkák viszont általában csak az illető ország sajátosságaira vannak tekintettel, szinte azt mondhatnánk, a történetírás fejlődése során kialakult hagyományos problémakörökkel és kategóriákkal számolni, s ez vonatkozik még a marxista munkákra is, bár bizonyos, hogy ezek a "hagyományos" problematikát a gazdaság- és társadalomtörténet területén lényegesen kitérítették. A porosz fejlődésre az alapvető vonásokat a készülő német egyetemi tankönyv-sorozatban marxista felfogásban mutatja be Joachim Streisand: Deutschland von 1789 bis 1815, Berlin, 1961. és Karl Obermann: Deutschland von 1815 bis 1849, 2. kiad. Berlin, 1963. Polgári szemléletű, elsősorban az ipar és a hitelviszonyok fejlődésével foglalkozó összefoglalás Heinrich Bechtel: "Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert, München, /1956/. Az agrárviszonyokat inkább csak szűkebben, a technikai fejlődés oldaláról tárgyalja, a társadalmi kérdéseket kevésbé érinti Rudolf Krzymowski: Geschichte der deutschen Landwirtschaft /bis zum Ausbruch des 2. Weltkrieges/ unter besonderer Berücksichtigung der technischen Entwicklung der Landwirtschaft, Stuttgart /z.Z. Ludwigsburg, 1951. 2. kiad./ Hasonló jellegű H.W. Graf von Finckenstein: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Preussen und Deutschland, Würzburg, 1960. - Sok hasznos adatot tar-

talmaz, de áttekinthető koncepció nélkül Friedrich Mager: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg, Berlin, 1955. míg Bruno Schumacher: Geschichte Ost- und Westpreussens. 3. kiad. Würzburg /1958/ szintén elsősorban politikai történeti érdeklődésű.

Az ausztriai, s ezen belül szűkebben az osztrák fejlődésre mindmáig az egyetlen nagyobb marxista munka Eva Priester: Kurze Geschichte Österreichs. 2. Aufstieg und Untergang des Habsburgerreiches, Wien, 1949. A polgári összefoglalások, Hugo Hantsch: Die Geschichte Österreichs, II. köt. 2. kiad. Graz-Wien-Köln, 1963. és Erich Zöllner: Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien, 1961. a gazdasági és társadalmi fejlődést csak mellékesen tárgyalják. Megemlíthető még Jerome Blum: Noble landowners and agriculture in Austria 1815-1848. A study in the origins of the peasant emancipation of 1848, Baltimore, 1948. A mai Csehszlovákia területén lezajlott gazdasági és társadalmi változások marxista összefoglalását adja a Přehled cehoslovenských dějin. Díl 1. Do roku 1848. /A csehszlovák történelem áttekintése. 1. rész. 1848-ig./ Praha, 1958. amely egyetemi tankönyvnek készült, s utolsó fejezetében tárgyalja a forradalom előtti időszakot. Az egyes fejezetekhez megadott bibliográfia tájékoztatást nyújt elsősorban a marxista történetírás addigi eredményeiről. Külön meg kell említeni Jaroslav Purš: K problematice průmyslové revoluce v CSR /Az ipari forradalom problémájához Csehszlovákiában/, Československý časopis Historický 1956. 1. sz. 1-27. 1. c. tanulmányát, amely a XVIII-XIX. század fordulójára teszi Csehországban az ipari forradalom kezdeteit. Eredményeit olasz nyelven foglalta össze a Studi Storici 1961. 3-4.sz. 725-747. 1. a parasztság fejlődésére ebben a korban már keveset hoz, de még mindig használható Kamil Krofta: Dějiny selského stavu /A paraszti rend története/, Praha, 1949. /új kiadás, az eredeti 1919-ben jelent meg/. A mai Szlovákia fejlődésére vonatkozólag az előbb említett csehszlovák egyetemi tankönyv vonatkozó fejezeteinek átdolgozott új kiadása a Dějiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848. /Szlovákia története. I. A legrégebbi időktől 1848-ig./ Bratislava, 1961. A gazdasági fejlődés szakaszára alapvető anyagot hoz Anton Spiesz: Manufaktúrne obdobie na Slovensku. 1725-1825. /A manufaktúra korszaka Szlovákiában./ Bratislava, 1961. Ehhez kapcsolódik Jan Novotný: Zur Problematik des Beginns der industriellen Revolution in der Slowakei. Historica, 1962. IV.köt. 128-189.1.

A szlovének fejlődésére Bogo Grafenauer öt kötetes munkájának V. kötetete használható, Zgodovina slovenskega naroda /A szlovén nép története/ Ljubljana, 1961. amely a XVIII.sz. második és a XIX. század első felét tárgyalja az 1848-as forradalomig. Horvátország fejlődésére első helyen

kell megemlíteni az Isztorija Jugoszlavii /Jugoszlávia története/ Moszkva, 1963. c. két kötetes szovjet összefoglalást, amelynek az I. kötete az 1917-ig terjedő korszakot tárgyalja, tehát az általunk vizsgált korszakot is, II. kötete pedig elég bő bibliográfiát ad. A legújabb jugoszláv történeti irodalomról, részletes szakcsoportosításban hasznos tájékoztatást nyújt a Jorjo Tadić szerkesztésében megjelent Historiographie yougoslave, Beograd, 1965. Horvátország agrárfejlődésére csak adatai szempontjából használható Josip Bösendorfer: Agrarni odnosi u Slavoniji /Az agrárviszonyok Szlavóniában/, Zagreb, 1950. Rudolf Bičanić: Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizma /A horvát gazdaság a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején/ címen nagy négy kötetes munkát tervezett, ennek azonban csak egy kötete jelent meg Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji /1750-1860/ /A manufaktúra korszaka Horváthországban és Szlavóniában/, Zagreb, 1951. igen gazdag anyaggal és marxista szemlélettel. /A II. kötet a kereskedelem fejlődését tárgyalta volna, a III. az agrárviszonyokat és a jobbágyfelszabadítást, a IV. pedig a társadalom szerkezetében végbement változásokat és a közgazdasági elméleteket/. A további kötetek egyes problémáit, többek között a jobbágyfelszabadítás kérdését, ill. ennek előzményeit kisebb tanulmányokban tárgyalta a szerző, ezek Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici /A kapitalizmus kezdetei a horvát gazdasági életben és a politikában/ címen jelentek meg összegyűjtve, Zagreb, 1952.

A kapitalizmus kibontakozásának a kérdése Oroszországban a szovjet történetírásnak régóta egyik fontos és sokat kutatott problémája. A kérdés irodalmát tárgyalja A.L. Szidorov: Nekotorie problemü razvitija roszszijcszkogo kapitalizma v szovetszkoj isztoriczeszkoj nauke /Az oroszországi kapitalizmus fejlődésének néhány problémája a szovjet történettudományban/, Voproszű Isztorii 1961. 12.sz. 26-62.1., ill. P.G. Ründzjunszkij: Izucszenie szocial'no-ekonomicseszkoj isztorii Roszszii XIX v. v szovetszkoj isztoriografii /Oroszország XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténetének tanulmányozása a szovjet történetírásban/ a Szovetszskaja isztoriczeszskaja nauka ot XX k XXII sz'ezdu KPSZSZ. Isztorija SZSZSZR. Szbornik sztatej /A szovjet történettudomány a SZKP XX. kongresszusától a XXII. kongresszusig. A Szovjetunió története. Tanulmánygyűjtemény/ c. kötetben, Moszkva, 1962. 187-214.1. V.T. Pasuto: Agrarnűj voprosz v Roszszii v oszvescsenii szovremennoj burzsuaaznoj isztoriografii /Az oroszországi agrárkérdés a mai burzsoá történetírás megvilágításában/, Voproszű Isztorii 1964. 7.sz. 88-105.1. hasznos áttekintést ad /persze nemcsak a mi korszakunkra, hanem az egész orosz történelemre vonatkozólag/ az újabban megjelent nyugati munkákról. A legrészletesebb, mégis összefoglaló jellegű munka, amely elsősorban a régebbi szakirodalom eredményeit foglalja össze, P.I. Ljascsenko: Isztorija narodnogo hozajisztva SzSzsZr.I. Dokapitaliszticseszkie formacii /A Szovjetunió népgazdaságának története.I. A

kapitalizmus előtti társadalmi formációk/, 3. kiad., Moszkva, 1952. A nem orosz nyelvű munkák közül bizonyos gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődése révén megemlítendő Valentin Gitermann: Geschichte Russlands, Hamburg, 1949.c. 3 kötetes munkájának 1825-ig terjedő II., és az utána következő korszakot /1917 októberéig/ tárgyaló III. kötete. Fel kell hívni a figyelmet a feudalizmus "emelkedő" és "hanyatló" szakaszáról folytatott vitára is, amelyet M.V.Necskina akadémikus indított meg a Voproszű Isztorii 1958. 7. számában /86-108.l./ megjelent cikkével, és ugyancsak ő zárta le, bár nem végérvényes tételekkel: K itogam diszkusszii o "voszhodjascsej" i "niszhodjascsej" sztadijah feodalizma /A feudalizmus "emelkedő" és "hanyatló" szakaszáról folytatott vita eredményeihez/, Voproszű Isztorii 1963. 12.sz.31-51. l. A parasztmozgalmak szerepét vitaindítónak szánt cikkben mutatták be E.I.Indova, A.A.Preobrazszenskij és Ju.A. Tihonov: Klaszszovaja bor'ba kreszt'jansztva i sztanovlenie burzsuaznuh otnosenij v Roszszii /A parasztok osztályharca és a burzsoá viszonyok létrejötte Oroszországban/, Voproszű Isztorii 1964. 12.sz. 27-53. 1. ahol a XVII. század második felének és a XVIII. századnak a problémáit tárgyalják. Az agrárviszonyokra vonatkozólag meg kell említeni a kelet-európai agrártörténeti szimpodiumok anyagát, ezeket 1958 óta évente rendezik meg a Szovjetunió valamelyik köztársaságában, s anyagukat azután külön kötetben jelentetik meg Ezsegodnik agrarnoj isztorii Vosztocnoj Evropii /Kelet-európai agrártörténeti évkönyv/ címen, eddig öt kötet jelent meg. A szimpodiumok bőséges anyagot szolgáltatnak elsősorban a Szovjetunió, de olykor egyéb kelet-európai országok agrárfejlődésének egyes speciális kérdéseire. A kapitalizmusba való átmenet elméleti kérdéseit N.M. Druzzinin vetette fel: Konflikt mezsdu proizvoditel'nuji szilami i feodal'nuji otnosenijami nakanune reformii 1861.g. /A termelőerők és a feudális viszonyok közötti konfliktus az 1861-es reform előestéjén/, Voproszű Isztorii 1954. 7.sz. 56-76. l. A tőkés fejlődés periódizációs kérdéseit vetette fel V.K. Jacunszkij: Osznovnije etapü geneziszsa kapitalizma v.Roszszii /A kapitalizmus kialakulásának fő szakaszai Oroszországban/, Isztorija SZSZSZR 1958. 5. sz. 59-91.l. Ugyancsak ő kísérelte meg az ipari forradalom helyének meghatározását: Promislenüj perevorot v Roszszii /Az ipari forradalom Oroszországban/, Voproszű Isztorii 1952. 12.sz. 48-70.l. Ujabban Voproszű geneziszsa kapitalizma v Roszszii /A kapitalizmus kialakulásának kérdései Oroszországban/ címen tanulmánygyűjtemény jelent meg, Leningrad, 1960. Mig ez természetesen a korábbi századokat is tárgyalja, az Ocserki ékonomiecseszkoi isztorii Roszszii pervoi polovinu XIX v. /Vázlatok Oroszország gazdaságtörténetéből a XIX.sz. első felében/. Moszkva, 1960. közelebből a minket érdeklő korszakot tárgyaló tanulmányok gyűjteménye, amelyek közül meg kell említeni V.K. Jacunszkij: Krupnaja promislenoszt' Roszszii v.1790-1860 gg. /Az oroszországi nagyipar 1790-1860-ban/ és P.G. Ründzjunszkij: Melkaja promislenoszt' /remeszló i melkotovarnoe hozajaszto/ /A kisipar, a

kézművesipar és a kisáru-termelés/ c. tanulmányokat. A jobbágyi robotmunkával üzemeltetett manufaktura szerepét Belorusszia példáján A.M. Karpacsev tárgyalja: Manufaktura szprinuditel'nüm trudom i ee znacszenie v razvitií kapitalizma /A kényszermunkával működő manufaktura és jelentősége a kapitalizmus fejlődésében/, Voproszú Isztorii 1962. 8.sz. 59-74. 1. A kisáru-termelés szerepére vonatkozólag vita alakult ki, P.G. Ründzjunszkij: O melkotovarnom uklade v Roszszzii XIX v. /A kisáru-termelő termelési módjáról a XIX. századi Oroszországban/, Isztorija SZSZSZR 1961. 2.sz. 48-70. 1. c. tanulmányáról, N.L. Rubinsztejn: O melkotovarnom proizvodstve i razvitií kapitalizma v Roszszzii XIX v. /A kisáru-termelésről és a kapitalizmus fejlődéséről a XIX. századi Oroszországban/, Isztorija SZSZSZR 1962. 4. sz. 66-86. 1. számra veti Ründzjunszkijnek a kisáru-termelés szerepének eltúlzását. P.G. Ründzjunszkij: Voproszú izucszenija melkotovarnogo uklada v Roszszzii XIX v. /A XIX. századi oroszországi kisáru-termelő termelési mód tanulmányozásának kérdései/, Isztorija SzSZSZR 1963. 4.sz. 95-119. 1. fenntartja álláspontját a paraszti áru-termelés szerepét illetőleg. N.Sz. Kínjapina: Promiszlennaja politika ruszszkogo szamoderzsavija v godü krizisza feodal'noj szisztemü /Az orosz abszolutizmus iparpolitikája a feudális rendszer válságának éveiben/, Voproszú Isztorii 1965. 6.sz. 61-75. 1. a XIX.sz. első felében is bizonyos mérsékelt iparpártoló politikát állapít meg. Társadalomtörténeti szempontból igen érdekes P.G. Ründzjunszkij: Gorodszkoe grazsdansztvo doreformennoj Roszszzii /A jobbágyreform előtti Oroszország városi polgársága/, Moszkva, 1958. amely a parasztoknak a városba való beáramlását és a burzsoázia kialakulását mutatja be.

Lengyelország fejlődésére vonatkozólag ma is igen használható gazdag anyagával Jan Rutkowski: Historia gospodarcza Polski. II. Czasy porozbiorowe do 1918 r. /Lengyelország gazdaságtörténete. II. A felosztás utáni korszak 1918-ig/, 4. kiad. Poznań, 1950. A legújabb összefoglalás a lengyel egyetemi tankönyvnek szánt, de ezen a jellegén terjedelmével és adatbőségével túlmenő Historia Polski, Tom II. 1764-1864. Część, II. 1795- 1831, /Lengyelország története. II. köt. 1764-1864. II. rész. 1795-1831./, Warszawa, 1958. A parasztkérdéssel foglalkozó nagyobb munkák mellett ki kell emelni Krzysztof Groniowski: Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów politycznych w latach 1846-1870 /Az agrárforradalom problémája a politikai csoportosulások ideológiájában 1846-1870-ben/, Warszawa, 1957. amelynek megállapításait Helena Rządowska támadta meg: Kilka uwag o rewolucji agrarnej na marginesie pracy K. Groniowskiego "Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów politycznych w latach 1846-1870" /Néhány megjegyzés az agrárreformról K. Groniowski munkájának margójára/, Kwartalnik Historyczny 1958. 3.sz. 784-788., azzal, hogy az agrárforradalom nem jelentette a megoldás egyetlen útját. Krzysztof Groniowski: W sprawie polskich rewolucyjnych demokratów lat pięćdziesiątych-sześćdziesiątych XIX w. oraz oceny TDP /Az

1850-60-as évek lengyel forradalmi demokratái, ill. a Lengyel Demokratikus Társaság értékelése ügyében/, uo. 789-792. 1. válaszában utal arra, hogy ő csak a forradalmi demokraták nézeteit fejtette ki.

A balkáni országokra vonatkozólag összefoglalóan megemlíthető The Balkans in Transition, Essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century c. tanulmánygyűjtemény Charles és Barbara Jelavich kiadásában, ill. ezen belül Traian Stoianovich: The social foundations of Balkan politics, 1750-1941 c. tanulmánya, 297-34. 1. A román fejlődésre vonatkozólag a második jobbágy-ság késői kibontakozását és a Szervezeti Statutumok által való megerősítését hangsúlyozza Andrei Otetea: Consideratii asupra treceorii de la feudalism la capitalism in Moldova si Tara Romineasca /Eszrevételek a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetre vonatkozólag Moldvában és Havasalföldön/, Studii si materiale de istorie medie. 1960. IV. köt. 307-390. 1. Az agrárviszonyokra S.Colombeanu: Evolutia raporturilor agrare din Tara Romineasca după răscoala lui Tudor Vladimirescu pînă la Regulamentul Organic /1822-1831/, /A havasalföldi agrárviszonyok fejlődése Tudor Vladimirescu felkelésétől a Szervezeti Statutumig/, Studii si materiale de istorie modernă 1960. II. köt. 3-72. 1. A legújabb összefoglalás a hat kötetre tervezett Románia története c. mű 3. kötete Istoria Romîniei. III. Feudalismul în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destruirea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste. /Románia története. III. A kifejlett feudalizmus a XVII. században és a XVIII. század elején. A feudalizmus bomlása és a tőkés viszonyok kialakulása/, București 1964. amely az 1848-as forradalomig tárgyalja a fejlődést, s az egyes fejezetekhez elsősorban a marxista irodalmat említő bibliográfiát is ad. Bulgária történetére a legújabb az Isztorija na Bălgarija /Bulgária története/, 2. kiad. I. Szofija, 1961, amely a török uralom alól való felszabadulásig tárgyalja Bulgária történetét. A gazdasági fejlődés viszonylag legrészletesebb feldolgozása Zsak Natan: Sztopanszka isztorija na Bălgarija/Bulgária gazdaságtörténete/, Szofija, 1957., amely bibliográfiát is ad. Több nagy tanulmány világította meg a török uralom agrárviszonyait, de a korábbi századokból származó anyag alapján, míg a XIX. század első három negyedének kérdéseit legújabbban Nikolaj Todorov tárgyalta több tanulmányában: Novi dannî za agrarnite otnosenija u nasz prez 60-te godini na XIX v. /Új adalékok a bulgáriai agrárviszonyokhoz az 1860-as években/, Isztoricseszki Pregled 1958. 5.sz. 102-113. 1.; Za njakci promeni v haraktera na cehovata organizacija u nasz prez pârвата polovina na XIX vek /A céhszervezet jellegének egyes változásai Bulgáriában a XIX.sz. első felében/, Isztoricseszki Pregled 1958. 4.sz. 44-76. 1.; Zarozsdenie kapitalizti cseszkih otnosenij v. teksztîl/nom proizvozsztve Bălgarii v pervoj polovine XIX v./A tőkés viszonyok kialakulása a bulgáriai textiliparban a XIX. század első felében /,

Kratkie Szoobscsenija Insztituta Szlavjanovedenija 1958. 23. köt. 74-87. l., disszertációjának ebben az összefoglalásában hangsúlyozza a kereskedők szerepét, s ezt egy család példáján mutatja be másik tanulmányában: K razvitiiju manufakturu v Bolgarii vo vtoroj csetverti XIX veka /Adalék a manufaktúra fejlődéséhez Bulgáriában a XIX. sz. második negyedében/, Ucsenüe Zapiszki Insztituta Szlavjanovedenija 1958. 16. köt. 109-150. l.; Za naemnija trud v bŕlgarszkite zemi kam szredata na XIX vek /A bér munkáról a bolgárlakta területeken a XIX. sz. dereka táján/, Isztoricseszki Pregled 1959. 2.sz. 3-35. l.

A görög fejlődésre megemlíthető összefoglalás W. Miller: A history of the Greek people /1821-1921/, New York, 1922. Törökországra pedig A. F. Miller: Kratkaja isztorija Turcii /Törökország rövid története/, Moszkva, 1948.

2./ A nemzeti megújulási mozgalmakra vonatkozólag /itt és a továbbiakban természetesen nem idézzük újból az előző lábjegyzetben már felsorolt munkákat, amelyek sok esetben további problémákat is tárgyalnak/ Fraťiřek Červinka: Český nacionalismus v XIX. století /A cseh nacionalizmus a XIX. században/, Praha, 1965. a régebbi összefoglalások közül pedig Josef Kočí: Národní obrození - nový nástup lidových síl /A nemzeti megújulás - a népi erők új támadása/, Praha, 1952. és Anton Pražák: České obrození /A cseh megújulás/, Praha, 1948. A szlovák mozgalom legújabb összefoglalása Jozef Butvin: Slovenské národno-zjednocovacie hnutie. /1780-1848/ K otázke formovania novodobého slovenského buržoázneho národa /A szlovák nemzeti egyesítő mozgalom. Az ujkori szlovák burzsoá nemzet kialakulásának kérdéséhez/, Bratislava, 1965. Itt kell megemlíteni az 1959-ben Szomolányban a szláv kölcsönösség kérdéséről tartott tudományos ülésszak egyes előadásait, amelyek a szlovák megújulási mozgalmat szélesebb keretekbe állították, így Karol Rosenbaum: Konceptcia slovanskej vzájomnosti v období P. J. Safárika a K. Kollára /A szláv kölcsönösség koncepciója P. J. Safárik és J. Kollár korában/, Historický Časopis 1960. 2-3.sz. 225-237. l., a vita a 238-247. lapon; Vladimír Matula: Slovan-ská vzájomnosť - národno - oslobodzovacia ideológia slovenského národného hnutia /1835-1849/ /A szláv kölcsönösség - a szlovák nemzeti mozgalom nemzeti felszabadító ideológiája/, Historický Časopis 1960. 2-3.sz. 248-264. l.; Jan Novotný: K některým problémům slovanské myšlenky v českém národním hnutí v době předbřežnové /A szláv gondolat néhány problémájához a cseh nemzeti mozgalomban a Vormärz korszakában/, Historický Časopis, 1960. 2-3.sz. 265-290. l., a vita a 291-296. lapon. Voltaképpen az egész korábbi irodalmat is áttekinti Jan Novotný: Otázky obrozených vztahů Čechů a Slováků v dosavadní historiografii /A csehek és szlovákok kapcsolatai a nemzeti megújulás korában az eddigi történetírásban/, Historický Časopis 1958. 2. sz. 269-290. l. Historia Polski. Tom II. 1764-1864. Cześć 3. 1831-1864. Warszawa, 1959. A horvát mozgalomra legújabban Jaroslav Šidak:

Južnoslovenska ideja u ilirskom pokretu /A délszláv gondolat az illír mozgalomban/, Jugoslovenski Istorijski Časopis 1963. 3.sz. 31-42. l. A szerb mozgalomra Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka /A politikai gondolkodás története Szerbiában a XIX. században/, Beograd, 1958, és összefoglalóan a szerb felkelésről ugyanő U čemu je suština i kakva je istorijska i kulturna uloga prvog srpskog ustanka /Mi a lényege és a történelmi és kulturális szerepe az első szerb felkelésnek/ Jugoslovenski Istorijski Časopis 1963. 3.sz. 3-17. l., továbbá Dragutin Jaković: O političkim strankama u Srbiji XIX veka /A politikai pártokról Szerbiában a XIX. században/, Beograd, 1951. polgári szempontból pedig Traian Stoianovich: The pattern of Serbian intellectual evolution 1830-1880. Comparative Studies in Society and History 1959. 3. /márc./ sz. 242-272. l. A bolgár megújulási mozgalomra Zsák Natan: Bálgarszko vāzrazsdane /A bolgár megújulás/, 2. kiad. Szofija, 1945. és Dimităr Koszev: Lekcii po nova bálgarszka isztorija /Előadások Bulgária ujkori történetéről/, Szofija, 1951. A görög szabadságmozgalom kezdeteire, társadalmi bázisára és orosz kapcsolataira vonatkozó eddigi irodalom áttekintését adja G.L. Ars: Isztoriografija "Filiki Eterii" /A "Philiké Hetairia" historiografiája/, Novaja i Novejszaja Isztorija 1964. 3.sz. 53-63. l. A jobbágy felszabadítás előtti oroszországi forradalmi mozgalomra vonatkozó újabb irodalom áttekintését adja V.E. Illerickij: Pervüj etap oszvoditel'nogo dvizsenija v Roszszzii v oszvescsenii szovetszkij isztorikov /Az oroszországi szabadságmozgalom első szakasza a szovjet történészek megvilágításában/ A Szovetszkaja isztoricseszkaia nauka ot XX k XXII sz"ezdu KPSZSZ c. már idézett kötetben, 215-230. l. A dekabrista mozgalom legrészletesebb feldolgozása M.V. Necskina: Dvizsenie dekabrisztov /A dekabristák mozgalma/, 2 kötet, Moszkva, 1955. A haladó eszmék térhódítását az ifjúság körében mutatja be V.R. Lejkina-Szvirszkaja: Formirovanie raznocsinszkoj intelligencii v Roszszzii v 40-h godah XIX v. /A vegyesrendű értelmiség kialakulása Oroszországban az 1840-es években/ Isztorija SZSZSZR 1958. 1.sz. 83-104. l. Bár nagyrészt későbbi problémákat tárgyal, a jobbágyreformot közvetlenül megelőző korszak ideológiai fejlődéséről is képet ad S.M. Levin: Obscsesztyvennoe dvizsenie v Roszszzii v 60-70-e godü XIX v. /A társadalmi mozgalom Oroszországban az 1860-70-es években/, Moszkva, 1958. Tankönyvszerű összefoglalás, de megfelelő fejezeteiben hasznos áttekintést ad az oroszországi ideológiai fejlődésről Ocserki po isztorii filoszofszkoi i obscsesztyvenno-politicseszkoj müszli narodov SZSZSZR /Fejezetek a Szovjetunió népei filozófiai és társadalmipolitikai gondolkodásának történetéből/, két kötet, Moszkva, 1955-1956.

3./ A polgári átalakulásra Németországban Ernst Engelberg: Deutschland von 1849 bis 1871, Berlin, 1959. A Habsburg-birodalom egyes népeinek a mozgalmaira használhatók a Revoljucii 1848-1849 gg. /Az 1848-1849-es forradalmak/, két kötet, Moszkva, 1952. megfelelő fejezetei. A csehországi

fejlődésre Préhled ceskoslovenských dějin. Díl II. 1848-1918 /A csehszlovák történelem áttekintése. II. rész. 1848-1918/, két kötet, Praha, 1960. népszerű összefoglalás František Roubík: Český rok 1848 /1848 cseh éve/, Praha, 1848. az agrárkérdésre Josef Kočí: Příspěvek k rolnické otázce c Čechách v r. 1848 /Adalék az 1848. évi csehországi parasztkérdéshez/, Československý Casopis Historický 1957. 1.sz. 59-84. 1., 2.sz. 248-265. 1. A szlovénekre Bogo Grafenauer: Slovenski kmet u letu 1848 /A szlován paraszt 1848-ban/, Zgodovinski Casopis 1848-49. 7-68. 1., a horvát fejlődésre Vaso Bogdanov: Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848-1849. Prilog historiji naše Četrdesetosme /Társadalmi és politikai harcok Horvátországban 1848-1849-ben. Adalék negyvennyolcas történetünkhöz/, Zagreb, 1949. és Jaroslav Sidak: Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848. /A parasztkérdés a horvát politikában 1848-ban/, Jugoslovenski Istorijski Casopis 1963. 2.sz. 3-30. 1. Az 1859-61-es forradalmi helyzettel, amely a polgári átalakulást kikényszerítette Oroszországban, elég nagy irodalom foglalkozik. Erről ad áttekintést E.L. Rudnickaja és A.F. Szmirnov: K izucseniju revolucionnoj situaciji v Roszszii konca 50-h -nacsala 60-h godov XIX v. /Az 1850-60-as évek fordulóján előállt oroszországi forradalmi helyzet tanulmányozásához/, a Szovjetszkaja isztorieszskaja nauka ot XX k XXII sz'ezdu KPSZSZ c. kötetben, 231-257. 1. A Revolucionnaja szituacija v Roszszii v 1859-1861 gg. /A forradalmi helyzet Oroszországban 1859-1861-ben/, Moszkva, 1960. a kérdésre vonatkozó részlettanulmányokat közöl. A jobbágyszabadításra P.A. Zajoncsovskij: Otmena kreposztного права v Roszszii /A jobbágyszabadítás Oroszországban/, 2. kiad. Moszkva, 1960. és ugyanő: Provedenie v z'sizn' kreszt'janszkoi reformu 1861 g. /Az 1861-es jobbágyszabadítás megvalósítása/, Moszkva, 1958. A jobbágyszabadítással kapcsolatos agrármozgalmakra újabban N.N. Lescsenko: Kreszt'janszkoe dvizsenie na Ukraine v szvjazi sz provedeniem reformu 1861 goda /Ukrajnai parasztmozgalmak az 1861-es reform végrehajtásával kapcsolatban/, Kiev, 1959. Az egyéb reformokra V.V. Garmiza: Podgotovka zemszkoj reformu 1864 g. /Az 1864-es zemstvo-reform előkészítése/, Moszkva, 1957. és P.A. Zajoncsovskij: Voennü reformü 1860-1870 gg. v Roszszii /Az 1860-1870-es oroszországi katonai reformok/, Moszkva, 1952. A lengyelországi fejlődésre Stanisław Śreniowski: Uwłaszczenie chłopów w Polsce /A jobbágyszabadítás Lengyelországban/ Warszawa, 1956. és Krzysztof Groniowski: Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku /Az 1864-es jobbágyreform megvalósítása/, Warszawa, 1963.

4./ A balkáni országokban végbement polgári átalakulásra Dragutin Jaković: Istorija države i prava Srbije XIX veka /Szerbia állam és jogtörténete a XIX. században/, 3. kiad., Beograd, 1959; Istorija Romíniei. IV. Formarea si consolidarea orínduirii capitaliste, 1848 - 1878 /Románia története. IV. A tőkés rendszer kialakulása és megerősödése/, Bucureşti 1964. amely az előző kötethez hasonlóan

szintén ad bibliográfiát; Oszvobozsdenie Bolgarii ot tureckogo iga /Bulgária felszabadulása a török iga alól/, Moszkva, 1953. tanulmánygyűjtemény.

5./ A polgári átalakulás utáni fejlődés kérdése volta-
képpen felveti az egész tőkés fejlődés problematikáját, s
ennek természetesen igen nagy irodalma van, ebből csak né-
hány fontosabb munkát idézünk. Összefoglalóan tárgyalja a
kérdést Nicolas Spulber: The role of the state in economic
growth in Eastern Europe since 1860, a The state and economic
growth c. tanulmánygyűjteményben, New York, 1959. 255-
284. l. Az orosz fejlődésre megint csak P.I. Ljascsenko:
Isztorija narodnogo hozajaszta SZSZSZR. II. Kapitalizm/A
Szovjetunió népgazdaságának fejlődése. II. A kapitalizmus/,
3. kiad. Moszkva, 1952; A.M. Anfimov: Pruszszkij put' raz-
vitiija kapitalizma v szel'szkom hozajaszta i ego oszoben-
noszti v Roszszzii /A kapitalizmus fejlődésének porosz útja
a mezőgazdaságban és oroszországi sajátosságai/, Voproszű
Isztorii, 1965. 7.sz. 62-76. l.; A.G. Rasin: Formirovanie ra-
bocsego klassza Roszszzii. Isztoriko-ékonomiczeszki oszerki
/Az oroszországi munkásosztály kialakulása. Gazdaságtörté-
neti vázlatok/, Moszkva, 1958; I.F. Gindin: Ruszszzkaja bur-
zsuazija v period kapitalizma, ee razvitie i oszoben-
noszti /Az orosz burzsoázia a kapitalizmus korában, fejlődése és
sajátosságai/, Isztorija SZSZSZR 1963. 2.sz. 57-80. l., 3 sz.
37-60. l.; az 1860-70-es évekkel foglalkozó irodalom újabb
áttekintését adja B.Sz. Itenberg: Nekotorie voproszű izucse-
nija isztorii obszsesztvennogo dvizsenija poreformennoj
Roszszzii /A jobbágyreform utáni oroszországi társadalmi
mozgalom néhány kérdése/, A Szovetszkaja isztoricseszskaja
nauka ot XX k XXII sz"ezdu KPSZSZ c. kötetben, 258-275. l.
Sok adatot közöl, bár egyenként már erősen elavult J. Mayor:
An economic history of Russia, két kötet, 2. kiad. London-
Toronto-New York, 1925. Modern, de persze erősen kritikával
használandó áttekintés H. Seton-Watson: The decline of im-
perial Russia, 1855-1914, New York, 7. kiad. 1962. A len-
gyel területekre Historia polski. Tom III. 1850/1964-1918.
Część, 1. 1850/1864-1900. Warszawa, 1963. A balkáni orszá-
gok fejlődésére a már említett munkákon kívül I. Adam és N.
Marcu: Studii despre dezvoltarea capitalismului in agricul-
tura României. /Dupa reforma din 1864/ /Tanulmányok a kapi-
talizmus fejlődéséről Románia mezőgazdaságában. Az 1864-es
reform után/, Bucureşti, 1956; Jozo Tomašević: Peasants,
politics and economic change in Yugoslavia, Stanford, 1955;
Isztorija na Balgarija /Bulgária története/, II. köt. 2. ki-
ad., Szofija, 1962.

Niederhauser Emil

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet néhány
vonásáról az Oszmán Birodalom balkáni területein

E tanulmány a "Revue des études sud-est européennes" I. évfolyamának 1-2. számában jelent meg Nyikolaj Todorov bulgár történész tollából. A szerző ismerteti a balkáni kapitalizmus előzményeivel és kialakulásával kapcsolatos fontosabb kérdéseket, s több vonatkozásban - a városfejlődéssel, a falvakból a városokba irányuló népmozgással és az eredeti tőkefelhalmozással kapcsolatban - új szempontokat is nyújt a további kutatások számára. Todorov tanulmányát az alábbiakban rövidítve közöljük.

A balkáni feudalizmus néhány általános jellemvonásának vizsgálatán kívül a tanulmányunkban levont következtetések a Balkán-félsziget keleti és középső részeire érvényesek, s ezek a területek nyújtották számunkra a konkrét anyagot is. Ez a felosztás nem csupán a földrajzi sajátosságokra támaszkodik; hanem arra a tényre is, hogy lényeges eltérések mutatkoztak egyrészt a Balkán keleti és középső részeit, másrészt a nyugati és északi területeket lakó népek politikai sorsának alakulásában és gazdasági-társadalmi fejlődésében.

Az átmeneti történeti időszakok, amelyekben egy társadalmi-gazdasági rendszer felbomlása és egy másik rendszer születése keveredik, rendkívül változatos folyamatokat és igen érdekes formákat mutatnak. A történészek az elmúlt évtizedek kutatásai során tisztázták a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet elvi kérdéseit, alapvető objektív törvényszerűségeit és fontosabb szakaszait, lefektették a kapitalizmus születésének általános kronológiai kereteit, de azt még nem mondhatjuk, hogy - néhány kivételtől eltekintve - eljutottunk volna e probléma alapos tudományos megvilágításához a különböző országok konkrét történeti folyamatait illetően...

Mivel a tőkés termelés előfeltételei a feudális társadalom méhében alakultak ki, s a feudális viszonyok sajátos hatást gyakoroltak a tőkés viszonyok kifejlődésére az egyes országokban, előljáróban jellemeznünk kell a balkáni feudalizmus leglényegesebb vonásait. Meg kell jegyeznünk, hogy a szerzők igen gyakran, a feudalizmust minden országban egy és ugyanazon szűkségszerű és objektív törvényszerűségnek igyekezvén alárendelni, a Nyugaton uralkodott feudális viszonyokat tekintik normának. Ezek a szerzők a nyugateurópai "klasszikus feudalizmushoz" viszonyítva mutakozó összes eltéréseket olyan specifikus sajátosságoknak vagy kivételeknek tekintik, amelyeknek nem volt különösebb jelentőségük, vagy éppenséggel zavarták a feudális viszonyok normális kialakulását az Oszmán Birodalomban. Az utóbbi időben egyre

inkább elterjedt a pomesčik /nagybirtokos/ kifejezés és származéka, a pomescsicseszkí, amelyekkel a balkáni feudális viszonyokat jellemzik, különösen a 18. és 19. században. A teljes analógia azonban csak egyoldalú koncepcióhoz vezethet és szembefordít a történeti tényekkel.

Az oszmán társadalomnak két olyan vonása van, amely lényeges és közvetlen fontossággal bír e problémák tisztázása szempontjából. Egyrészt egy erősen központosított állammal van dolgunk, mélyen tagozott közigazgatási és pénzügyi apparátussal, másrészt pedig a városi élet jelentős fejlettségével találkozunk. Ezeket a körülményeket nem szokták fontosságuknak megfelelően tekintetbe venni az oszmán feudalizmus vizsgálata alkalmával.

"A középkor egyetlen igazán katonai államában" az erős államhatalom létezésének első és leglényegesebb következménye az agrárviszonyokra vonatkozik. A nyugati nagybirtokosoktól és hűbéruraktól eltérően az Oszmán Birodalom hűbértokosainak valójában nem voltak agrárjogaik. A föld legfőbb tulajdona az állam kezében összpontosult, s ez a legfőbb állami földtulajdon nemcsak fikció volt, hanem teljesen reális kategória. A balkáni hűbértokosok csak bizonyos hasznokat élveztek, az állam által szorosan meghatározott mértékben, s bizonyos fokig jogukban állt ellenőrzést gyakorolni a föld megművelése felett, de ezt a funkciót is az állam szabályozta. Az oszmán hűbértokosok által felvett földjáradék, amelyet az állam pénzügyi szervei állapítottak meg és ellenőriztek, általában nem volt semmi más, mint az állami költségvetésből levont rész.

A lakosság széles tömege, t. i. a parasztság, valójában állami paraszt volt, tekintve, hogy az állam szabályozta helyzetét. A raya pénzbeli és természetbeni kötelezettségeinek mennyiségét az állam szabta meg, függetlenül attól, hogy e szolgáltatások kinek voltak rendelve, a kincstárnak, vagy pedig a hűbértokosnak - aki gyakran nem is tudhatta, hol él az a raya, akitől jövedelmeit huzza.

Bővebben foglalkozunk a városok kérdésével, mert a kapitalista viszonyok a Balkán félsziget általunk tárgyalt területein korábban jelentek meg az iparban és a városokban, mint a falvakban. A városok problémáját tárgyalva foglalkozunk kell bizonyos koncepciókkal, amelyek szilárdan gyökeret vertek a balkáni országok történetírásában.

Általános a vélemény, hogy a török támadásoktól pusztított balkáni városok a 14. és 15. század folyamán csaknem mind agrártelepülésekké váltak /kivéve a fővárost Konstantinápolyt és két másik nagyvárost, Drinápolyt és Szalonikit/, és etnikai szempontból csaknem teljesen átalakultak. A következő századokban mohamedán városokként végbement fejlődésük - e nézetek szerint - teljesen új jelenség volt, amely az áru-pénzviszonyok fokozatos kifejlődésével állott kapcsolatban. A városi élet folyamatossága tehát megszakadt,

s a török uralom berendezkedése a Balkánon egy új civilizáció kezdetének tekintendő, amely lerombolta vagy felváltotta az eddigi létezett civilizációkat.

A Balkán félszigetnek általunk vizsgált vidékein a 15. század végi és a 16. század eleji források szerint 115 olyan település volt, amelyet városnak tekinthetünk. Ezek közül 59-re vonatkozóan vannak adataink a kincstári adójegyzékekbe bejegyzett birtokokról és tulajdonokról; e városok legfontosabbjai: Drinápoly /Edirne/, Szaloniki, Serez /Serai/, Nikápoly /Nikopol/, Athén, Bitola, Skopje, Plovdiv, Trikala.

A városok osztályozása az üzemek /adózó háztartások/ száma szerint a Balkán középső és keleti területein a 16. sz. elején:

Üzemek /adózó háztartások/	100-ig	300-ig	500-ig	1000-ig	1500-ig	1500 felett	Összesen
Városok	7	14	14	18	4	2	59

A városok tehát kb. kétharmada /65 %-a/ több mint 300 adózó tűzhelyet számlált, azaz összesen több mint 1500 lakost, ha csak az aktív városi termelőket és családjukat tekintjük. De a többi helységek kétharmada is több mint 100 tűzhelyet számlált, ami annyit jelent, hogy egy középkori város lakossága minden esetben 500-tól 1500-ig terjedt. Ezeknek a városoknak a lakossága kétségtelenül nagyobb volt, ha hozzászámítjuk az oszmán funkcionáriusokat, a helyőrség létszámát, valamint a különböző okból adómentességet élvező személyek egyébként meglehetősen nagy számát, s az uralkodó osztály képviselőit. A fenti számok alapján feltehetjük, hogy a hasonló lakosság-számu települések - amelyeket városi jellegűeknek tekinthetünk - eléggé elterjedtek voltak a Balkánon, körülbelül 10-re tehető a számuk szandzsákonként.

Ha az üzemeket /adózó háztartásokat/ vallási alapon osztályozzuk - ami egyébként nem döntő az etnikai eredet meghatározása szempontjából, mert az eredeti lakosság számos esetben áttért a mohamedán vallásra - akkor a következő képet kapjuk a fenti 59 városra vonatkozóan; 35.125 üzemből nem mohamedánok tulajdonában volt 20.425, azaz 60,8 %, mohamedánok birtokában pedig csak 13.197 /39,2 %/.

Bár ezek a számadatok nem tükrözik a mohamedán és nem-mohamedán lakosság abszolút számát és arányát, mégis fontosak következtetéseink szempontjából, mert rávilágítanak a nem-mohamedán aktív termelő népesség túlsúlyára a mohamedán népességhez viszonyítva. Ha tekintetbe vesszük, hogy a mohamedánok főleg Drinápolyban és néhány újonnan alapított

városban összpontosultak, akkor megállapíthatjuk, hogy a Balkán keleti és középső részének néhány tucatnyi városában a nemmohamedán aktív lakosság a mohamedán népességnek a dupláját tette ki. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az említett adatok kétségbekonlatatlan tanúsága szerint a mohamedán városi lakosság tömegét is a közvetlen termelők alkoták, vagyis adófizető személyek, akik éppen termelő tevékenységük után fizettek adót.

Az eddig mondottak arra mutatnak, hogy határozottan el kell utasítanunk azt a tételt, amely szerint a török uralom balkáni berendezkedése után a városok hanyatlásnak indultak és csaknem teljesen áttértek az iszlámra. A nemmohamedán adófizető lakosság tulsulya a mohamedán városi lakossággal szemben a 15. században és a 16. század elején, a balkáni városi élet kontinuitásáról tanuskodik, s ez a városi élet még az első századokban fejlődött ki. A nemmohamedán városi lakosság a török inváziók alatt elszenvedett veszteségek, a Kisásziába történt erőszakos áttelepitések és az iszlámra való áttérések ellenére is zárt tömegekben élt tovább. A nemmohamedán városi lakosság nagy száma megdönti azt a tételt is, amely a balkáni városok "új kivirágzásáról" beszél. Hiszen nem lehet azt feltételezni, hogy a török uralom /vagy bármilyen más hatalom/a települések tucatjait alapíthatta volna, a legtöbbjükben igen kis számú mohamedán lakossággal. Azt sem lehet állítani, hogy az Oszmán Birodalom gazdasági és társadalmi fejlődése alig néhány évtized alatt a városi lakosság ilyen jelentős mértékű megnövekedését eredményezhette volna. A gazdasági és társadalmi fejlődés adott szakaszait figyelembe véve a fejlettség minősíthető városi élet egyike a balkáni feudalizmus tartós jellemvonásainak. Ezért az a megállapítás, hogy a török hódítást követő évtizedek folyamán a balkáni városi élet felvirágzott volna, nem nyújthat megfelelő érvet annak bizonyítására, hogy az áru-pénzviszonyok fejlődése eljutott volna a kapitalista viszonyok színvonaláig.

Annak eldöntésére, hogy a balkáni város mennyiben volt tisztán középkori jelenség, s mennyiben jelentette a kapitalista viszonyok megjelenésének előfeltételét, majd pedig kedvező miliójét, meg kell vizsgálnunk a városi élet gazdasági tartalmát. Sajnos az utazók jól ismert töredékes beszámolóin kívül - amelyek a kézműesség fellendüléséről, a fogadók és karavánszerályok nagy számáról és a XVI. századtól kezdve a kereskedők Drinápolyba, Szalonikibe, Plovdivba, Szlivenbe és más termeléséről híres városba özönléséről beszélnek - eddig nem történt komoly kísérlet arra, hogy részletekbe menő jellemzést nyújtsanak a balkáni városok gazdasági életéről a török uralom első századaiban. Mindezek ellenére a részlegesen közzétett források, valamint a városi lakosság gazdasági tevékenységére vonatkozó elszórt adatok lehetővé teszik számunkra némi következtetések levonását a balkáni városok gazdasági szerkezetére vonatkozóan a 15-16. században.

Néhány város jövedelmeinek elemzése - amelyekre vonatkozóan a 15. század harmadik negyedére visszamenő adatokkal rendelkezünk - azt mutatja, hogy ezeknek a városi

khass-oknak, timar-oknak és zi'amet-eknek az adóját a különböző mezőgazdasági kulturák termésének 30-50 %-a után szedett természetbeni és pénzbeli tized alkotta. 1477-ben a gabonaneműek, a szőlők után szedett tized és a kereskedelmi vámok bevételei közötti arány a következő volt: Bitolában 58:4:38, Velesben 28:60:12, Kosturiban 31:24:22, és 23% a halászat tizede, Prilepben 35:50:12, Tetovóban 39:42:19. Ezek kis városok voltak 463, 267, 962, 438, és 280 üzemmel /adózó háztartással/. Ezek a számok mutatják, hogy egyes helységekben még a mezőgazdaság foglalta el az első helyet. De ugyanezen a vidéken, a szárazföld belsejében, messze a tengertől, csak a belkereskedelem jövedelme után fizetett adó a 15.sz.második felében a különböző földbirtokosoknak fizetett adók 10-40 %-át tette ki. Ami az egyéb adókat illeti, azokat a szőlők termésének 1/3-a vagy 1/2-e után szedték, azaz olyan tevékenység gyümölcsei után, amelyet szintén a kézművesek és a kisárutermelők városi jellegű kiegészítő foglalkozásának tekinthetünk. A fenti adatok azokra a városi jövedelmekre vonatkoznak, amelyeket az állam állapított meg, mint az oszmán feudális osztály képviselőinek a járadékát. A kereskedelmi tevékenység után járó adót, valamint a kézműny-adót mindenütt a pénzügyi tisztviselők szedték be a városokban. Az említett adókon kívül voltak más pénzbeli szolgáltatások is. Ha hozzászámítjuk a kincstár jövedelmeit, elsősorban a dzizie nevű adót, a különféle taxákat és vámoikat, a kézművesek és a kereskedők jövedelmeire kivetett adókat, stb. - akkor képet alkothatunk magunknak a viszonylag fejlett pénzforgalomról, amely a városi élet különböző területein kifejtett tevékenységet tükrözte.

Kétségtelen, hogy a fent mondtak sokkal inkább érvényesek az olyan nagy városi központokra, mint Drinápolyra és Szalonikire, amelyek több mint 4000 adózó háztartást számláltak, valamint Athénre, Nikopolra, Silistrára, Szerzre, Skopljara, amelyekben több mint 1000 adózó üzem volt. A 16.sz. közepén Skoplje lakossága - csak a mohamedán lakosság - a következőképp oszlott meg: 562 kézműves és kiskereskedő, 18 külföldi kereskedő és 48 mezőgazdasággal foglalkozó személy. Skoplje a 16. sz. első felében középkori jellegű város volt, ahol e kor összes tipikus kézműves mestersegeivel találkozunk. A legfontosabb csoportot a csizmadiák különféle kategóriái alkották: 89 személy. Hasonlóan népes volt a timárok csoportja: 81 személy. A textilipar különböző ágaiban dolgozó személyek száma meghaladta a százat, egyedül a szabók száma 42 volt. A többi mesterségek mindegyike néhány személlyel volt képviselve. Az adminisztráció és a hatalom gyakorlásával kapcsolatos összes funkció az uralkodó nemzetiség kiváltságát képezte.

Látjuk tehát, hogy - bár Konstantinápoly lassanként elvesztette kizárólagos helyzetét, mint Európa egyetlen középkori nagyvárosa - a Balkánra a fejlett városi élet volt jellemző, amely fennmaradt és tovább fejlődött még akkor is, midőn a kereskedelem súlypontja a Földközi tenger mellől az Atlanti Óceán partvidékeire helyeződött át. Nyugatnak nem kevesebb mint két-három évszázadra volt szüksége ahhoz, hogy

ebben a tekintetben felülmulhassa a Balkánt és a Közel-Keletet.

A városi és a vidéki adózó lakosság közötti arány képet nyújt a városi gazdaság viszonylagos szerepéről a terület egészének gazdasági életében. A Dunától az Égei tengerig, valamint a Fekete tengertől a Makedonia nyugati határán húzódó hegyláncig terjedő területen- beleértve egész Görögországot a Peloponnészosz-szal és Euboiá szigetével -a 16.sz. elején 619.346 volt az üzemek /adózó háztartások/ száma, ebből 478.168 volt nemmohamedán és 141.178 mohamedán. Bár a városi üzemekre /adózó háztartásokra/ vonatkozóan nincsenek teljes adataink, ezek számát mintegy 50.000-re tehetjük, vagyis az összes üzemek 8 %-ára. Csaknem teljes adatokkal rendelkezünk a trikalai, nikopoli és pasai szandzsákokra vonatkozóan, amelyek magukba foglalták Drinápoly, Plovdiv és a Rhodope vidékét, az égei Thrákiával, Szalonikivel és a Varadar völgyét a nyugat-makedoniai hegyláncig:

Szandzsák	Üzemek /adózó háztartások/ száma		
	Összesen	A városokban	%-ban
Pasa	253.194	21.909	8,7
Trikala	70.405	3.912	5,5
Nikopoli	41.219	3.287	8,0

Ezek az adatok is arra mutatnak, hogy a 8 % valóban kifejezi a városi üzemek tényleges arányát az összes üzemek között. Együttal szintén megerősítik a balkáni városok viszonylag fejlett hálózataról szóló tételt. Ez a fejlett városi hálózat tette lehetővé, hogy a kincstár, valamint a khassok, timarok és zi amet-ek birtokosai pénzben realizálják jövedelmeiket a 15-16. századtól kezdve. A városoknak köszönhető, hogy az oszmán társadalomban ebben az időben nem vált alapvetővé az ellentmondás, amely Nyugaton kialakult a gazdaság természetes jellege és a feudálisok és parasztok ama törekvése között, hogy a feudális járadékból és a termelésből eredő feleslegeket a piacon áruba bocsássák. Sőt mi több, olyan fogyasztóközpontok léte, mint a néhány-százezer lakosú Konstantinápoly vagy még egy tucatnyi más nagyváros, mint Drinápoly, Szaloniki, Athén, Plovdiv, Sarez, Szofia, Nikopoli, stb. - a feleslegek eladására olyan lehetőségeket nyújtott, amelyeket az Oszmán Birodalom árutermeletésének fejlődési foka következtében nem is lehetett a szabad piac útján kielégíteni, úgy hogy az államnak monopólium vagy kényszerszolgáltatás útján kellett megszereznie egy egész sor mezőgazdasági és kézműipari terméket. Ez talán egyike azon fontos okoknak, amelyek a feudális viszonyok oly tartós fennmaradását előidézték a Balkánon. Maga a feudális társadalom hozott létre kezdettől fogva elég kedvező

feltételeket egy széles árutermelés számára és néhány évszázadra volt szükség ahhoz, hogy ezen termelés fejlődési lehetőségei kimerüljenek.

Ha jellemezni akarjuk a közvetlen városi termelők helyzetét, akkor foglalkoznunk kell a céhszervezettel és a termelés állami szabályozásának szerepével. A 15-16. századi anyagból kiderül, hogy a kézművesek az állami szervekhez fordultak egy sor olyan probléma megoldása érdekében, amelyet általában a céhek hatáskörébe tartozónak szoktak tekinteni. Az állam nemcsak a döntőbíró szerepét játszotta, hanem meghatározó tényező is volt, amely megállapította a kézműipari termelés és a termelt áruk eladásának a szabályozó normáit. Az állami kényszerszabályozás, amely az oszmán törvényhozásban és a helyi hatóságok rendelkezéseiben jutott kifejezésre, egyike volt az oszmán feudális rendszer jellegzetes sajátosságainak, amely szoros kapcsolatban állott a hadsereg szükségleteinek kielégítésével és a birodalom nagy fogyasztó és termelő központjainak ellátásával. A céhek ennek következtében az állami szervektől függöttek, amelyek korlátozták önkormányzatukat. Az Oszmán Birodalomban nem voltak meg az előfeltételei annak, hogy a középkori céhek a városi lakosság erős önvédelmi társadalmi szervezeteivé fejlődjenek a feudálisok részéről jelentkező kizsákmányolási törekvésekkel szemben, mint Nyugaton. Az - első sorban az állami szervek részéről - korlátozott hatalommal és hatáskörrel rendelkező céhek tevékenysége az egyes céhekben belüli konkurrencia kiküszöbölésére és a kölcsönös segítséget célzó intézkedésekre szorítkozott. Ilyen körülmények között, az Oszmán Birodalom virágkorában, a céhek nem tudták komolyan akadályozni a kapitalista viszonyok kialakulását és fejlődését az iparban, feltéve, hogy a feltételek megérték e jelenségek számára.

Nem kevésbé lényeges a közvetlen termelők vagyoni differenciálódásának a kérdése. A közvetlen termelők jövedelmeire vonatkozó adatok hiányában az ingatlan tulajdonra, a házra, a műhelyre és az üzlethelyiségekre vonatkozó adatok teszik lehetővé számunkra, hogy megismerjük a kézművesek anyagi viszonyait. A szófiai kádik legrégibb feljegyzéseiben - a 16. sz. közepéről és főleg a 17. század első évtizedeiből - 262 dokumentumot találtunk ingatlan átruházásokra vonatkozóan. Ha az eladókat és a vevőket a házak bejegyzett értékei szerint csoportosítjuk, akkor néhány jól meghatározott kategóriát kapunk:

Házak	2.000 akcséig	10.000 terjedő értékkel	20.000	20.000.akcse fe- letti értékkel
Tulajdon- átruházások száma:	46	65	7	5

Ezenkívül adataink vannak 27 műhely átruházásáról: 8 személy rendelkezett 2000 akcséig terjedő értékű műhellyel, 15 pedig 15000 akcséig terjedő értékűvel, de ebből csak négynek a műhelye volt 10000 akcsénél nagyobb értékű/kőépület vaskapuval/. Ezekből a töredékes adatokból is látható, hogy a kézművesek nem alkották a város jómódu rétegét, s a vagyoni rétegeződés már eléggé előrehaladott volt közöttük.

Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az Oszmán Birodalomban volt vaqf /vakif/ típusú városi tulajdon, s ez bizonyos fokig fékezte a vagyoni rétegeződés folyamatát a kézművesek körében, s különösen a kis kézművesek függését korlátozta a nagy pénztulajdonosokkal és a városi gazdagokkal szemben. A vendégfogadók, karavánszerájok és műhelyek egy része a vaqf-okhoz tartozott. A vaqf rendszer fékezte a tulajdon koncentrációjának folyamatát is, mert a pusztulás szélén álló kiskézművesek tulajdonukat felajánlották vallási célra, mint vaqf-ot, s viszonylag mérsékelt és lassan változó bér fejében tovább használhatták azt.

Nincsenek adataink a falusi lakosság körében végbement rétegeződésre vonatkozóan, de bizonyos közvetett tényekből következtetéseket vonhatunk le e differenciálódási folyamatot illetően. A 16. és 17. század között a nemmohamedán városi üzemek /adózó háztartások/ számának növekedése meghaladta a lakosság normális szaporodását, külső betelepülők érkezését jelezve. Falusiak városi ingatlanvásárlásaira is vannak konkrét adatok. A városokban folyt köz- és magánépitkezéseken /mecsetek, karavánszerájok, fogadók, műhelyek, középületek/ a kézművesek és bér munkások százai dolgoztak. Ezek az építőmunkások a falvakból jöttek és városról- városra vándorolva vállaltak munkát. Ezzel kapcsolatban felmerül a probléma, hogy az agrárlakosság milyen feltételek mellett hagyhatta el a falut és települhetett meg a városokban? Azok az akadályok, amelyekbe a faluját elhagyni kívánó paraszt ütközött - s amelyeket egyes szerzők a feudális jog megnyilvánulásának tekintenek - valóban olyan természetűek voltak-e, hogy komolyan korlátozhatták a vidéket elhagyni kívánó agrárlakosság vándorlását?

A 16. században egy egész sor törvényes rendelkezés mondotta ki, hogy a földjükről elmenekült parasztok a kádik közreműködésével visszatérésre kényszeríthetők. De a törvény korlátozta az erőszakos visszatelepítést olyan esetekben, midőn már 15 vagy 20 év eltelt a parasztok más helyen való megtelepülése óta. Így tehát a kérdés tulajdonképpen a következő aspektusban merül fel: mi volt a domináló elem: a parasztok földhöz kötésére irányuló vagy pedig a feudális járadék rendszeres biztosítását célzó törekvés? Minden jel arra mutat, hogy az említett rendszabályok csak a föld önkényes elhagyása ellen kívántak biztosítékot nyújtani, s nem volt céljuk, hogy minden körülmények között meggátolják a falu elhagyását. A fennálló agrárviszonyok egyébként is feleslegessé tették a parasztok földhöz kötését. A feudális járadékot a központi adminisztráció állapította meg és osz-

totta fel. A befolyó járadék két részre vált: egy rész a kincstárnak jutott, másik részét pedig az állam átengedte a hűbértartóknak. Az uralkodóosztály képviselői között idővel változott a járadékfelosztási arány, de ezek a változások nem álltak kapcsolatban a parasztok helyzetében beállott változásokkal. Az állam, mint a feudális járadék elosztója csak arra törekedett, hogy biztosítsa e járadék rendszeres létrejöttét az általa megállapított és módosítható mennyiségi mutatók alapján. Ezt figyelembe véve megérthető az ingatlan-átruházásoknak és földek parasztok között való felosztásának szélesen elterjedt gyakorlata.

Egyébként mind a törvény, mind a gyakorlat megengedte azoknak a személyeknek, akik máshol települtek meg, egy másik foglalkozás gyakorlatát. Elegendő volt ehhez, hogy az agrártermelő találjon egy vevőt, akire átruházhatta földjét, beleértve az azt terhelő összes szolgáltatásokat, vagy hogy szabályosan fizesse a föld elhagyása esetén szokásos adót és szolgáltatást, a cift bozan-t. A mezőgazdasági tulajdont a megfelelő adásvételi aktus formájában liquidálni lehetett. Más kérdés viszont, hogy milyen gazdasági lehetőségekkel kellett rendelkezni egy ilyen aktus nyelbeütéséhez. Bármennyire is égett a vágytól, hogy szabaduljon az elnyomástól, a mezőgazdasági tulajdonos ehhez a szélsőséges lépéshez - birtokának liquidálásához - csak akkor folyamodott, ha már egy más foglalkozás révén elegendő és biztos jövedelmet biztosított magának. Ezért sok paraszt mellékfoglalkozást is üzemeltetett, hogy egyszer végleg elhagyhassa faluját.

A jelek szerint a 15. sz. végén és a 16. sz. elején a társadalmi munkamegosztás már eléggé előrehaladott volt a falvakban, mert az oszmán törvényhozás egy egész sor rendelkezést hozott olyan parasztok kötelezettségeire vonatkozóan, akik lassanként kézművesekké vagy mezőgazdasági bér-munkásokká alakultak át. Ezeknek cift bozan-t kellett fizetniük, a mohamedánoknak 50 akcséig, a nemmohamedánoknak 62 akcséig terjedő összegben /ezen felül a nemmuzulmánoknak még 25 akcse iszpendzse nevű pótdadót is/. A törvényekben találkozunk olyan esetekkel, amikor a kézműves a faluban maradt, megtartva földjét vagy megszabadulva attól, vagy pedig egy-két évi távollét után visszatért falujába, hogy egészen új foglalkozásának szentelje magát.

Ha a kézműves nyomor, inség, vagy előrehaladott kora miatt hagyta el földjét, akkor a szpáhinak nem volt joga őt üldözni, sem azt kívánni, hogy kézművesi jövedelméből kártalanítsa őt: csupán arra volt joga, hogy a földet másnak adja. A klasszikus oszmán feudalizmus időszakában annyira előrehaladt a falusi kézművesek kialakulásának folyamata, hogy már a 15. sz. végén szükségessé vált a falusi mestersegek különböző kategóriáinak összeírása, és jogi helyzetük meghatározása.

A kézműveseknek jogukban állt más vilajetekben is gyakorolniuk mesterségüket. A cift bozan rendszeres fizetése mellett végleg letelepülhettek máshol addig is, míg letelt a szükséges időtartam ahhoz, hogy fel lehessen őket venni egy másik adózó kategóriába, a városi kézművesek közé. A gyakorlatban ez természetesen csak akkor történhetett meg, ha az új foglalkozás gazdasági biztosítékokat és olyan anyagi előnyöket nyújtott, amelyek lehetővé tették a kézműves számára, hogy eltartsa családját, fizesse az új foglalkozás után kiszabott adókat, s eleget tegyen kötelezettségeinek volt szpáhija felé is. Az 50 akcse, amit a 16. században cift bozan-ként fizetni kellett, egy személy két havi ellátását, a 17. században pedig az értékcsökkenés ellenére, egyhavi ellátását tette ki.

A 16. és 17. századból számos adatunk van a falusi lakosság betelepülésére Szófiába, Vidinbe, Ruszébe, Tirnovoba, Plevenbe, Nikopolba, de igen ritka az olyan eset, hogy a földjüket elhagyó parasztokat erőszakkal visszatelepítették volna. A gyakorlatban tehát a falusi lakosság városokba áramlásának nem voltak komoly akadályai a 16. századtól kezdve, feltéve természetesen, hogy az ehhez szükséges anyagi eszközökkel rendelkeztek.

Anélkül, hogy a gazdasági élet valamennyi aspektusára kitértünk volna az oszmán feudalizmus virágzása idején, az alábbiakban foglalhatjuk össze az eddig mondottakat.

A Balkán gazdasági helyzete azt tanúsítja, hogy a 15. és 16. században elég intenzív városi élet virágzott itt, viszonylag fejlett kisárutermeléssel és kézműiparral a belső és külső piac szükségleteinek kielégítésére; ezeket a piacokat a birodalom nagy fogyasztási központjai, valamint a kívülről – főleg Dubrovnikból – jött kereskedők tömege alkotta.

Mind a városokban, mind a falvakban eléggé előrehaladott vagyoni rétegződés állott fenn, amely különböző értékű házak és műhelyek tulajdonában fejeződött ki. A fennálló agrárviszonyok nem akadályozták komolyabban a munkaerő forgalmát.

Azért időztünk ennyit ezeknél a problémáknál, hogy ki-mutassuk annak a tételnek megalapozatlan voltát, amely szerint a vagyoni rétegződés és az áru-pénzviszonyok csak később, a 18. és 19. század folyamán jelennek meg, olyan új jelenségekként, amelyek feltételezik és kísérik a kapitalista viszonyok kialakulását.

Nem áll módunkban itt foglalkozni a külkereskedelem helyének és szerepének vizsgálatával a balkáni területek gazdasági fejlődésében. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy a Balkán beletartozott az európai külkereskedelem szférájába, már amennyiben ilyen egyáltalán létezett akkoriban, s egy sor balkáni áru megérdemelt keresletnek örvendett a nyugat-európai piacokon.

Most pedig nagy vonalakban fel szeretnénk vázolni a kapitalista viszonyok megjelenésének és fejlődésének képét. A bulgár, jugoszláv és görög történetírás véleménye szerint a kapitalista viszonyok a 18. század folyamán jelentek meg fokozatosan a Balkán középső és keleti területein. A 18.sz. utolsó negyedében és a 19. sz. első felében ez a folyamat mind mélységben mind szélességben kibontakozott különböző tényezők hatása alatt, mint az orosz-török háborúk és főleg a Kücök-Kajnardzsi-i béke, a szerb és görög nemzeti felszabadító mozgalmak, s az önálló görög, valamint az autonóm szerb állam megalakulása, az Oszmán Birodalom reformja, néhány nemzeti belső piac kialakulása az európai országokkal való kereskedelmi kapcsolatok kiterjedése következtében, stb. Továbbra is viták folynak azonban a kapitalista viszonyok fejlettségi fokát és a gazdasági élet általános jellegét illetően, a 18-19. században. Még nem egészen tisztázódott a külföldi tőke behatolásának kérdése, bár vannak adataink arra vonatkozóan, hogy ez a folyamat milyen negatív hatást gyakorolt a manufaktúrák és a kézműipar fejlődésére a 19.sz. kezdetétől egészen a tevékenységek pusztulásáig. A bolgár történetírás az eredeti tőkefelhalmozás kérdésének vizsgálata is elkezdte. Az alábbiakban csak néhány fontos általános jellegű problémával foglalkozunk, amelyek különféle interpretációk tárgyát képezik.

A balkáni gazdasági és társadalmi életben a 17. és 19. század között végbement, s az Európa egyéb részein lezajlott fejlődéstől elkülönülő, fellendülésnek egyik leglényegesebb vonása az a tény, hogy az uralkodó nemzetiség kima-radt a termelőerők általános fejlődéséből, s ez a körülmény bizonyos drámai jelleget adott az Oszmán Birodalmon belül jelentkező valamennyi ellentmondásnak. Az a vagyoni rétege-ződés, amelyről a nemmohamedán lakossággal kapcsolatban már beszéltünk, az uralkodó nemzetiségre is jellemző volt. A különbségek akkor válnak nyilvánvalóvá, ha az oszmán ural-kodóosztály felső rétegének a karakterét vizsgáljuk. Az ot-tomán uralkodóosztály, egészét tekintve, nem kapcsolódott be a mezőgazdasági nagyüzemek szervezésébe, s egyáltalán nem ruházta be a mezőgazdaságba azokat a hatalmas pénzügyi eszközöket, amelyek a török feudális osztály legfelső kép-viselőinek kezében összpontosultak. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem foglalkoztak volna spekulációkkal, s nem ke-restek volna jó elhelyezési lehetőségeket szabad tőkéik számára, de ezt olyan formában tették, hogy különféle álla-mi jövedelmeket vásároltak és városi ingatlanokat szereztek. Az uralkodó osztály általában mindig arra törekedett, hogy minden eszközzel minél magasabb jövedelmekre tegyen szert, s igyekezett minél magasabb közigazgatási posztokat elnyer-ni, mert az anyagi javak legfőbb forrása az oszmán uralko-dó osztály számára mindvégig maga az állam maradt. Ez az osztály igyekezett mindig szorosabban kapcsolódni az állam-apparátushoz. Ennek eredményeképp kialakult egy egyre hang-súlyozottabb bürokrácia és az oszmán uralkodóosztály a leg-parazitább, a gazdasági élet fejlődésétől leginkább idegen osztállyá vált valamennyi feudális osztály között.

Talán az oszmán uralkodóosztály jellegének ez a koncepciója magyarázhatja azt a tényt, hogy az Oszmán Birodalom mezőgazdasági termelése iránt Nyugat részéről megnyilvánuló érdeklődés és a gabonafélék, valamint más agrártermékek növekvő exportja ellenére sem alakult ki a 18. században és a 19. sz. elején olyan árutermelő nagybirtok, amely a keleteurópai országokra jellemző. Amennyiben létezett nagybirtok mint gazdasági szervezet, a 18. és 19. században, ez - legalábbis az általunk tanulmányozott területeken - elsősorban nem oszmán környezetből származó személyek műve volt, akik a feudális uralkodóosztály felső rétegeitől teljesen idegenek voltak.

Míg más egykorú államokban a kapitalista termelőmód a 16-18. századtól kezdve a polgárosodó feudális osztály egy részét is magával ragadta és az állam, feudális lényege ellenére, nagy mértékben támogatta az új viszonyok megszilárdulását, addig az Oszmán Birodalomban a dolgok egészen másképp fejlődtek: a kapitalista viszonyok képviselői az uralkodó osztály és az állam ellenséges magatartásába ütköztek. Az oszmán abszolutizmus nem volt képes, a török uralkodóosztály és a nemzeti burzsoáziák érdekeinek ideiglenes kibékítésével, kiutat találni abból a mély válságból, amelybe az Oszmán Birodalom süllyedt. A 18. század végén és a 19. században a nemzeti felszabadító mozgalmak fokozatosan magukkal ragadták az összes balkáni népeket.

III. Szelim kísérletei, hogy az Ottomán Birodalmat kimagadják abból az akut válságból, amely a 18. század végén a gazdasági és a politikai élet valamennyi területén megnyilvánult, teljes kudarccal jártak, mert reformtevékenysége nem tudott kitörni a hibás körből: a reformok keresztülviteléhez társadalmi bázisra volt szüksége, amelyet egyedül a leigázott népek kialakulóban lévő burzsoáziája biztosíthatott volna számára, de a velük kötött szövetség a nemzeti felszabadító mozgalmakat és a teljes elszakadási tendenciákat erősítette volna.

A helyzet méginkább súlyosbodott III. Szelim reformjainak katasztrofális kudarca után, midőn a török kormányok politikailag és gazdaságilag a nagy kapitalista államoknak szolgáltatták ki az Oszmán Birodalmat, lassan átalakítva azt a fejlett tőkés országok nyersanyagszolgáltató területévé.

Tehát míg Nyugaton és Oroszországban a 18. sz. folyamán végleg kialakultak a hatalmas nemzeti és soknemzetiségű államok, amelyekben az uralkodó nemzet volt az új kapitalista viszonyok legfőbb előmozdítója, addig az Oszmán Birodalomban a leigázott népek voltak a tőkés fejlődés hordozói. A leigázott népeknek a nemzeti elnyomás súlyos viszonyai között kellett végigmenniük a kisárutermelés, a vagyoni rétegződés, a lassu tökefelhalmozás valamennyi fokozatán, vállalniuk kellett a piacok fejlődésével kapcsolatos összes kockázatokat, míg kiemelkedhettek soraikból a vállalkozók

és kereskedők, s biztosíthatták a gazdasági és társadalmi élet általános fellendülését. Ennek következtében a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondások nemcsak hogy keveredtek a nemzeti ellentétekkel, hanem ez utóbbiaknak példátlanul nagy intenzitást is kölcsönöztek. Az uralkodóosztályt és az egész államrendszerben uralkodó vallási normákat átható reakciós és konzervatív jelleget a török uralom szimbólumainak tekintették és az új idők követelményei irányában tett minden lépést a nemmohamedán lakosságnak tett engedményként fogtak fel. Minél nyilvánvalóbbá vált az ellentmondás a születő nemzeti burzsoáziák gazdasági szerepe és politikai jogaik hiányai között, emelkedő kulturális színvonaluk és a török vezetők tudatlansága között, annál nehezebben tűrték ezek a burzsoáziák a török hódítás idejéből örökölt változatlan módszerekkel gyakorolt nemzeti elnyomást. A 17-18. századi balkáni fejlődésnek ezeket az általános sajátosságait nem szabad figyelmen kívül hagynunk, még tisztán gazdasági természetű kérdések tanulmányozásakor sem.

A kapitalista viszonyok kialakulásához az árutulajdonosok két kategóriájára volt szükség: egy részről bér munkásokra, más részről tőkés vállalkozókra. Ki kell tehát fejtenünk a bér munkások és a tőkészek genezisének kérdését Európa e részében, azaz meg kell világítanunk e folyamat általános aspektusát és azokat a különbségeket, amelyek a kapitalista viszonyok kialakulása terén a Balkán félsziget szóbanforgó vidékei és Nyugat Európa között mutatkoznak. A nagybirtok 18-19. századi uralmának igen elterjedt koncepciójától befolyásolva és annak a tételnek a hatása alatt, amely szerint a kapitalizmus genezise lehetetlen a parasztok tömeges kisajátítása nélkül, egy sor történész a parasztok tömeges és erőszakos kisajátításáról beszél, különösen a bolgár területeken. Véleményünk szerint azonban nem lehet elutasítani azt a bolgár történészek többsége által vallott álláspontot, amely szerint a bolgár területek mezőgazdasági népességének főtömegét Bulgária felszabadulása előtt a kis-termelők adták, földjeikkel és kisgazdaságaikkal, s erőszakos kisajátításról, mint tömeges folyamatról nem lehet beszélni. Ez utóbbi vélemény azonban még nem tekinthető általánosan elfogadottnak.

A bolgár parasztok sulyos helyzetének elsődleges oka az a tény volt, hogy viszonylag kevés földjük volt. Ez csak részben volt a paraszti földhasználat önkorlátozásának a következménye, vagyis annak a ténynek, hogy a paraszt számára nem volt előnyös a parlagon heverő földek megművelése, amelyekhez egyébként sem tudott könnyen hozzájutni. A paraszti föld elégtelenségének alapvető oka az volt, hogy a legjobb földek a nagyszámu török és különböző nemzetiségű elemekből álló mohamedán lakosság kezében voltak. A török és mohamedán lakosság nemcsak zárt tömegekben élt egyes területeken, hanem szétszórva is mindenütt a Balkán félszigeten. Mint azt az Északkelet Bulgáriára vonatkozó források mutatják, a mohamedán lakosság is kisárutermelőkből állt,

ugyanolyan rétegeződéssel, mint a bulgár népesség, s ezt a következtetést egyéb adatok alapján általánosítani lehet az egész Balkánra. Így tehát a mohamedán lakosság nem módosította a falu osztályszerkezetét, bár lényegesen hozzájárult a mohamedánok és a nemmohamedánok közötti ellentétek elmérgesedéséhez. Ezzel kapcsolatban nem felesleges megemlíteni, hogy az 1877-78-as felszabadító háború után végrehajtott népszámlálás, még a török lakosság tömeges kiköltözése után is 1.920.000 bulgárt és 750.000 mohamedánt talált Bulgária területén, bár az utóbbiak nagy része mohamedán bulgár volt. A török és a mohamedán kistermelők tömeges jelenlétének sokkal nagyobb szerepe volt abban, hogy a bulgár parasztnak kevés földjük volt, mint a nagybirtoknak, s ez a körülmény lényegében úgy hatott, mint kisajátítási tényező - ha mindenáron ragaszkodunk ehhez a kifejezéshez, mert a mezőgazdasági népesség egyes rétegeit arra kényszerítette, hogy az országon belül és a határokon túl vándorolva keressen magának egzisztenciát, s így alakult ki a városi szegénység jelentős tömege.

Ha a 19. században valóban lett volna olyan tömeges kisajátítás, amely a nagybirtokok léteével állott kapcsolatban, akkor ennek hatását a nagybirtokok tulsúlyában és a kapitalista jellegű földbirtokok létezésében is észlelnünk kellene. De egész Bulgáriában csak néhány száz nagybirtokról van tudomásunk a 19. században, ezek az egész országban szétszóródva feküdtek, s területük nem haladta meg a 4-5 millió dekárt. /1 dekar = 0.1 hektár/ Egyébként a birtokok többsége djunjum-ig /török mérték = 919 m²/ terjedő területtel rendelkezett. A források egész sora arról tudósít, hogy a nagybirtok, mint gazdasági szervezet - különösen a törökök kezén - tul volt terhelve adósságokkal és szükségszerűen tönkremenésre volt ítélve. Azt sem szabad szem elől tévesztünk, hogy a kizsákmányolás feudális mólszereinek hanyatlása vagy korlátozása következtében egyre nyilvánvalóbbá vált a jövedelmezőség hiánya azon földbirtokok többsége esetében, amelyek nem szerveződtek át kapitalista típusu üzemmé. Egyébként a földhiány, amely a parasztnak arra kényszerítette, hogy állandóan újabb és újabb földeket keressenek, a bérletek összegét is növelte. A bérlet magas volta, ahelyett hogy kapitalista nagybirtokok szervezését célzó tőkebefektetésekre ösztönzött volna, éppen ellenkezőleg: arra késztette a nagybirtokosokat, hogy földjeiket kis parcellákra osztva bérbeadják vagy eladják a parasztnak, ahelyett, hogy ők maguk művelték volna azokat. A parasztnak által fizetett magas bérösszeg megakadályozta a kapitalista nagybirtok kialakulását. Ennek következtében sem a 18., sem a 19. század folyamán nem jöttek létre a modern kapitalista mezőgazdaság kialakulásának lehetőségei. A tőkék befektetése sokkal kifizetődőbb volt a gabonakereskedelemben, az uzsoraüzletekben, a földbérletekben, mint a kapitalista nagybirtok megszervezésében. Nem akarjuk tagadni a rentábilis mezőgazdasági nagyüzemek létezését a bulgár területeken, csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy ezek aránya nem volt nagy, és terjeszkedésük nem kapcsolódott össze a töme-

ges kisajátítás folyamatával, a parasztnak földbirtokuktól való megfosztásával. Ezért a bulgár forradalmi programok nem tartalmazták az agrárreform követelését, a parasztnak földhözjuttatásának követelését, a nagybirtokosok kisajátítása útján; inkább az a kérdés állott előtérben, hogy felszámolják a parasztnak - mint kis földdarabkájukon vagyonukat növelni kívánó kistermelők - és a pénzügyi rendszer, valamint az adóbehajtó szervek révén rájuk nyomást gyakorló állam közötti ellentéteket.

Bárhogy is állott a dolog, s bármi legyen is a falvak elhagyásának a magyarázata, tény az, hogy a 18. sz. végén és főleg a 19. sz. első felében a Balkán szóbanforgó területein létrejött a bér munka-erő széles kényszerpiaca, amelyen a munkaerő kínálat jóval túlhaladta alkalmazásának lehetőségeit. A városi lakosság növekedésének és egyes városok /Plovdiv, Lom, Hadzsioglu, Pazardzjik, Szaloniki/ fennélvélésének vizsgálata azt mutatja, hogy a 19. sz. folyamán a központokba betelepült falusi lakosság csak kismértékben üzött földművelést a városok közvetlen környékén. Az új jövevények nagy tömege egy kézművesekből, munkásokból, mesterekből és házi cselédekből álló réteget alkotott, amely kevés bért kapott, s a városi szegénység sorait gyarapította. Ez a nélkülöző réteg alkotta a városi ipar különféle tőkés vállalatainak állandó bér munkás utánpótlását. A városi szegénység létezése magyarázta azt az érdekes jelenséget, hogy az első központosított manufaktúrák és a 19. sz. első felében alapított első gyárak munkásai /Szliviben és Plovdivben/ városi eredetűek voltak és nem falusiak. A kereskedők és a tőkés vállalkozók számára nem okozott gondot, hogy hol találjanak bér munkásokat. A tőkés ipar fejlődését nem a bér munkaerő hiánya gátolta. A kor városi életének egyik fő jellemvonása a személyében szabad, s munkaerejét mindenáron, csekély bér fejében is áruba bocsátani igyekvő, városi szegénység széles rétegének a létezése.

Problematiszabbá válik az általánosítás, ha áttérünk a tőkés genezisének a kérdésére: mert létrejöttének feltételei eltérőek voltak. Lényeges különbségek voltak földrajzi tájak szerint: Görögország déli vidékein és a szigeteken a tőkés kialakulása és tevékenysége más volt, mint az északi vidékek manufaktúrákat szervező kereskedői, vagy a kapitalista tulajdonossá átalakuló és mások munkáját alkalmazó kézművesek esetében. Az első kapitalista formák születésében megfigyelhető különbségek azonban nem állnak ellentétben a tőkés termelőmód kialakulására jellemző általános törvényszerűségekkel, s több vonatkozásban érdekesek. Ez a kérdés önmagában véve is széleskörű és beható tanulmányozást igényel. Itt csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a legelterjedtebb iparágban, a textiliparban, a 18. századtól kezdve a jómódu kézműves játszott központi szerepet, a saját vagy mások munkájával előállított termékeket közeli és távoli piacokra vitte, továbbá a helyi kereskedő, aki a csere mechanizmusának közvetítőjéből a kapitalista háziipar /szétszórt manufaktúra/ szervezőjévé alakult át. A kézműves

és a kereskedő is tagja volt a céhnek. A különbség, amely elválasztotta őket abban állt, hogy az egyik inkább hajlandó volt rábízni műhelyét egy szegény kézművesre, hogy áruival a közelkeleti piacokra mehessen, ahová néhányhavi utazás után érkezett meg.

A legismertebb tőkés vállalkozókra vonatkozó hatalmas forrásanyag beható vizsgálata - elsősorban azokról van szó, akik a 18. sz. végén és a 19. sz. elején manufaktúrákat szerveztek - azt mutatja, hogy a textilipar különböző ágai-ban ugyanaz volt az ipari kapitalizmus genezise, mint azt Marx leírja: "Kétségtelen, hogy némely kis céhmester és még több önálló kis kézműves, sőt bérmunkás is, kis tőkessé alakult át s a bérmunka fokozatosan nagyobb kizsákmányolása, valamint az ennek megfelelő felhalmozással tőkessé "sans phrase" lett. /A tőke. I. 810. l. Bp. 1949./

Marx hangsulyozza ennek a folyamatnak az igen lassu ütemét; de éppen ez az a vonás, ami megkülönbözteti a kapitalizmus genezisének a textiliparban. A kézművesek és kiskereskedők soraiból származó tőkés elemek differenciálódási folyamata igen lassu és bizonytalan volt. Ezért a kapitalista elemek nagy része - az általános bizonytalanságra való tekintettel - nem különült el az árutermelők tömegétől, megmaradt a céhen belül, vagy pedig idegen állampolgárság védelme alatt bujt meg.

Tehát a 18. század végétől kezdve és a 19. sz. első évtizedeiben létrejött a tőkés manufaktúrák és általában a tőkés viszonyok minimuma, s ezeknek határozott intézkedésekre lett volna szükségük, hogy kiterjeszthessék működési körüket, s uralmuk alá hajthassák az egész területet. De ilyen intézkedések helyett, amelyek siettettek volna a feudális termelőmódnak tőkés termelőmóddá való átalakulását és megrövidítették volna az átmeneti formákat, a megszületőben lévő tőkés viszonyok a fennálló feudális viszonyok erőteljes ellenállásába ütköztek. A tőkés viszonyoknak le kellett küzdeniük az oszmán állam fékező hatását, amely védelmébe vette az egész feudális rendszert. Ahelyett, hogy támogatna volna őket a tőkefelhalmozásban, s lehetőségeket nyújtott volna számukra a pénzfelhalmozásra az országon belül és külföldön - ez a módszer volt az eredeti felhalmozás egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása - az oszmán állam a birodalom népeit a külföldi gyarmatosítóknak szolgáltatta ki. Sőt maga az állam és a parazita jellegű feudális osztály kisebb vagy nagyobb mértékben nyílt harácsolásnak, szüntelen elnyomásnak és egészen a gyilkossáig menő üldözésnek vetette alá az új tőkés viszonyok előmozdítóit. A személynek és a tőkének ezt a bizonytalanságát tartotta szem előtt Engels, midőn a tőkés termelőmód és a török feudális rezsim összebékithetetlenségéről beszélt.

Azért hangsulyozzuk ezeket a tényeket, hogy rámutassunk, a kedvező előfeltételek ellenére miért volt olyan rendkívül lassu folyamat a tőkés viszonyok fejlődése a Bal-

kánon, s miért nem váltak uralkodóvá a tőkés viszonyok a balkáni országok gazdaságában a nemzeti felszabadulás előtt.

A kapitalizmus születéséről, a munkás és tőkés geneziséről beszélve nem kerülhetjük meg az eredeti felhalmozás kérdését. A bulgár történetírásban már több tanulmány foglalkozott ezzel a kérdéssel, s ezek rámutattak az eredeti felhalmozás néhány sajátos vonására.

Aligha lehet bizonyítotttnak tekinteni, hogy az Oszmán Birodalom rendszeresen fosztogatott, a 19. sz. második felétől a nyugati tőkés államok nyersanyagszolgáltató területévé és fél-gyarmattá átalakított balkáni területein létezett volna "az eredeti tőkefelhalmozás időszaka", kifosztásukkal és kirablásukkal egyidejűleg. Törökország ellen nem viselkedtek "gazdasági háborukat" a szó igazi értelmében, mint amilyen a Kína elleni ópium-háború és más gyarmati háborúk voltak, amelyek bizonyos áruk kereskedelmi monopóliumát biztosították. De miért is lett volna szükség ilyen háborúkra az Oszmán Birodalom ellen, mikor maga ez a birodalom olyan kiváltságos helyzetet teremtett a nyugati kereskedőknek, hogy ezen nyitott kapu révén az Oszmán Birodalom a 19. században függő és félgyarmati orszaggá alakult át, ahol csak azok nem kaptak különleges koncessziókat és kiváltságokat, akik nem akartak. Vajjon nem éppen a vámvédelem és a protekcionista politika sürgetése volt-e az ébredező gazdasági gondolat első megnyilvánulása a leigázott népeknél, és a török társadalom leghaladóbb képviselőinél? Hasonló követelésekkel bőven találkozunk az Oszmán Birodalom ujságjaiban és folyóirataiban a 19. sz. nagy része folyamán. Ezek a törekvések azonban mégsem tudtak győzedelmeskedni a török főmeltóságok szüklátókörű koncepciói és megvesztegethetősége, sem később az idegen tőkével szembeni függőség felett.

Az eredeti felhalmozás egyik eleme, amelynek Marx elsőrendű fontosságot tulajdonít, az állam egész pénzügyi politikája, pénzügyi rendszere, az államadósságok és államkölcsönök rendszere.

Felesleges rávilágítanunk az Oszmán Birodalom pénzügyi rendszerének és adóbehajtási módjának fosztogató /ragadozó/ jellegére. Ebből a szempontból érdekes lehetne annak meghatározása, hogy mi volt az állami pénzügyi eszközök rendeltetése. Vajjon ezek az eszközök nem kerültek-e részben vagy egészben a kapitalista körök kezébe? Nem szolgálták-e kisebb vagy nagyobb mértékben az Oszmán Birodalom tőkés fejlődését? Valóban, az állami pénzügyek a nyugati tőkés államoknak egyik fontos tevékenységét jelentették a 19. században. De az Oszmán Birodalom heterogén lakosságától különböző formákban szedett összes pénzügyi eszközök az Oszmán uralkodó réteg érdekeinek a kielégítésére voltak hivatva. Ezeket a pénzügyi eszközöket gyakorlatilag elherdálták anélkül, hogy bármiféle pozitív beruházást eszközöltek volna. Sohasem szabad szem előtt tévesztelnünk azt a tényt, hogy a tőkés viszonyok előmozdítói az elnyomott nemzetiségek képviselői voltak. A szliveni gyár esete és néhány más vál-

lalat alapítása a birodalom egyéb területein, csak kivételek voltak, amelyek csak rávilágítanak azokra a lehetőségekre, amelyekkel az oszmán állam rendelkezett a gazdasági fejlődés irányítására. Sajnos az erre a célra fordított összegek elégtelenek voltak, vagy pedig visszaélésekre vezettek, amint azt annak a vállalkozónak az esete mutatja, aki éveken át el tudta hitetni az oszmán kormánnyal, hogy a neki nyújtott hitelt egy gyár létesítésére használta fel és aki a piacon vásárolt árukat mutatta be ennek az állítólagos gyárnak a termékeiként.

A 19. sz. második felében az oszmán állam által felhalmozott pénzügyi eszközök oroszánrésze közvetlenül a tőkés államok kezébe került, amelyeknek egyébként saját szerveik is voltak ezen pénzügyi eszközök behajtásának ellenőrzésére. Ilyen volt az oszmán államkölsönök esete. "Az oszmán állam-adósság" nem jelent semmi egyebet, mint az Oszmán Birodalom egész lakosságától behajtott milliárdokat. Ha mindezt eredeti felhalmozásnak nevezhetnénk, akkor ez a kedvezményezett országok eredeti felhalmozása lenne, amelyeknek a kezében hatalmas pénzügyi eszközök összpontosultak, de semmi esetre sem az elnyomott országok javára eső felhalmozás, mert ez utóbbiak egyetlen szerepe az volt, hogy az idegen tőkések és vállalkozókat gazdagítsák.

Eredeti tőkefelhalmozásról beszélni ott, ahol nem létezett az eredeti felhalmozásnak Marx által leírt egyetlen módszere sem /kivéve a tömeges kényszerű kisajátítás - egyébként is kétséges- folyamatát/ és ahol hiányzott az eredeti felhalmozás alapvető eredménye, t.i. a tőkés termelőmódnak, mint uralkodó termelőmódnak a konszolidációja, nem egyéb, mint az egyik problémát - t.i. a kapitalizmus genezisének, a tőkés viszonyok megjelenésének és fokozatos kifejlődésének a problémáját - egy másik problémával, az eredeti felhalmozás problémájával helyettesíteni. Ez rávilágít annak az elnevezésnek a formális voltára, amelyet - egy marxi terminust kölcsönvéve - a prekapitalista alapokon végbement tőkefelhalmozásra, a kisárutermelők rétegeződési folyamatára alkalmaztak, amely folyamat a feudális társadalom bizonyos fejlettségi fokán, elkerülhetetlenül a tőkés viszonyok megjelenéséhez vezet.

Ellenkező esetben meg kellene engednünk, hogy az eredeti felhalmozáson a tőkés viszonyok valamennyi megnyilvánulását értjük, továbbá, hogy teljes egybeesés van a kapitalizmus genezise és az eredeti felhalmozás között. Ebben az esetben viszont meg kellene határoznunk a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet konkrét változatát a különböző országok esetében, hivatkozva a Marx által megállapított törvényszerűségekre, de anélkül, hogy az általa az angliai eredeti tőkefelhalmozással kapcsolatban említett módszereket igyekeznénk minden országra kötelező kategóriává egye-síteni.

Összefoglalásul ismét hangsúlyozni szeretnénk, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdésének egy egész sor lényeges oldalát nem érintettük ebben a cikkben, részben, mert még nincsenek kielégítően tanulmányozva, részben pedig azért, mert nem láttuk szükségesnek vitatásukat. A felmerült problémákkal kapcsolatos koncepciók még élénk viták tárgyát képezik. A Balkán félsziget nagy részén végbe ment társadalmi és gazdasági fejlődés bizonyos momentumainak vizsgálata azt mutatja, hogy a kapitalista gazdaság magasabb formái - a központosított manufaktúrák és a gyárak - ezeken a területeken nem fejlődtek ki, a fejlett áru-pénz-viszonyok számára kedvező gazdasági előfeltételek megléte ellenére sem. A gazdasági fejlődés főakadálya maga az oszmán állam volt, amely a feudalizmus legmegmerevedettebb és legelmaradottabb formáját testesítette meg. Valamennyi elnyomott balkáni népnek és végül magának a török népnek is forradalmi uton le kellett ráznia ennek az államnak az igáját, hogy szabaddá váljon az új termelőmód, a kapitalista termelőmód számára.

Összeállította: Katus László

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a marxista történetírás

A külföldi és hazai történettudomány néhány év óta érdeklődéssel fordul az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának korszaka felé. Minden jel arra vall, hogy a Habsburg-birodalom utolsó évtizedének problematikája a marxista és polgári történettudomány közti ideológiai párharc és a marxista történettudományon belül folyó eszmei tisztázódás fontos terepévé vált. Talán nem érdektelen tehát, ha az alábbiakban részben a történelem iránt érdeklődő közönség szélesebb körű tájékoztatása, részben pedig elvi-szakmai feladataink további mérlegelése céljából kísérletet teszünk a viták során felmerült kérdések rövid összefoglalására.

1.

A régi, polgári történetírás - minden országban és minden irányzatnál - a monarchia felbomlásának tárgyalásakor mintha valamilyen titkos paracsolatot követett volna, szilárdan tartotta magát a következő alapelvekhez: a korabeli tömegmozgalmak lebecsülése vagy elutasítása; az oroszországi októberi forradalom és egyéb külső forradalmasító hatások valódi szerepének elhallgatása; az antant hatalmak tevékenységének pozitív vagy negatív előjelű eltűlése és végül - de nem utolsó sorban - a felbomlási folyamat tényeivel visszaélő nacionalista agitáció.

Ebben a témakörben ez a közös, terhes örökség maradt a népi demokratikus országok marxista történetírására. Bármily fogyatékoságok jellemezték az 1945 után kibontakozó marxista történetírást fejlődésének első szakaszában, kétségtelen, hogy már ebben a periódusban is - nem utolsó sorban a szovjet történetírás ösztönzését felhasználva - eredményesen cáfolta a polgári történetiszemlélet hibás és reakciós alaptételeit. A tömegmozgalmak tényeinek pusztá felso rakoztatása önmagában is megmutatta a régi anyagkezelés egyoldalúságát. Számos tanulmány bizonyította be adatszerűen az oroszországi októberi forradalom erőteljes monarchiabeli hatását. Az egyetemes történelem marxista szakértőinek tollából származó munkák sikeresen oszlatták el a wilsoniz-mushoz és az antant szerepéhez fűzött polgári legendát: a diplomáciai okmányok tükrében rámutattak, hogy az imperialista antant nagyhatalmak együttese 1918 előtt korántsem helyezkedett az Osztrák-Magyar Monarchia teljes felszámolásának álláspontjára. Természetesen háborus ellenfelük katonai vereségére törtek, azonban több okból éveken keresztül nem deklarálhatták hadi céljukul a Monarchia teljes megsemmisítését: a háboru első éveiben még nem bontakozott ki teljes erővel az elnyomott nemzetek felszabadító mozgalma; a Monarchia likvidálásának álláspontja lehetetlenné tette volna az esetleg szükségessé váló békekötést; Anglia és Fran-

ciaország az "európai egyensúly" politikájából kiindulva a cári Oroszország ellensúlyozása miatt szükségesnek tartotta egy másik keleteurópai nagyhatalom fenntartását, a cári Oroszország pedig a Monarchiával szemben tanúsított engedékenységevel rekompenzálta a nyugati hatalmaknak a lengyel kérdésben tanúsított "megértő" magatartását; Angliánál és a cárizmusnál ideig-óráig még a dinasztikus szolidaritás szempontja is fékezőleg hatott, stb.

Marxista történetírásunk létrejöttének első pillanatától kezdve nagy szakmai és erkölcsi fölényre tett szert a régi historiográfiával szemben azáltal, hogy a monarchia felbomlásának tényeit elemezve fő tanulságként a népek egyenjogúságán alapuló megbékélés és barátság gondolatát hangsúlyozta.

2.

Am az eluralkodó dogmatizmus és személyi kultusz miatt, s tegyük hozzá, hogy marxista történetkutatóink tapasztalatlansága, vagy nem kellő mértékű elvi helytállása következtében - történettudományunk esztendőkön keresztül még nagy vonásaiban sem tudta befejezni a polgári történetírás kritikáját: a lényeges kérdésekben leegyszerűsített és torz ábrázolást nyújtott, nem is szólva a konkrét kutatás elhanyagolásáról. Amíg a polgári történetírás messze eltulozta a Habsburg-ellenes polgári emigrációnak /például a Masaryk csoportnak és az ennek megfelelő más nemzetiségű irányzatoknak/ a birodalom felbomlasztásában játszott szerepét, a marxista történetírás a szóbanforgó években az ellenkező véglethez jutott el: szinte teljesen kikapcsolta ezeknek a szervezeteknek a történetét az események tárgyalásából, s tagadta, hogy akciójukban a haladásnak akárcsak néhány eleme is fellelhető lenne. /Talán jeleznünk sem kell, hogy ez a szektás nekitüzesedés végső soron éppen a polgári történetírásnak kedvezett: támadó felületet nyújtott és elődázta az antantbarát emigráció részletes kritikáját./ A tömegharc elsődlegességének rosszul értelmezett felfogása e korszak szóhasználatából is kitűnik. Kerülni kezdték a monarchia "felbomlása" vagy "szétesése" kifejezést /pedig ezeket Lenin is használta/, s e helyett szinte kötelezővé vált a monarchia "széttörésének" valamiféle jól megszervezett forradalmi támadást sejtő és a stílus szempontjából is kifogásolható sztereotip formulája. A külső forradalmasító tényezők értékelésénél indokolatlanul háttérbe szorult az oroszországi februári polgári-demokratikus forradalom, valamint a más fajsúlyu, de mégsem elhanyagolható bolgár és török összeomlás hatása.

A nagy októberi szocialista forradalom roppant erejű kisugárzását, megújító ösztönzését mindig joggal emelte ki történetírásunk; hatásának részletes bemutatásában azonban több módszertani fogyatékoságot figyelhettünk meg. E külső tényező hangsúlyozása gyakran nem járt együtt az elsődleges belső tényezők, a Monarchia nemzeti-társadalmi ellentétei-

nek alapos vizsgálatával. Valahogy fétisizálódott a Monarchia történetében az 1917-es évszám. Homályban maradt a fel lendülő nemzeti-társadalmi mozgalmak első, 1917-et megelőző szakasza. Ugyanakkor nem tükröződtek kellőképpen az oroszországi októberi forradalom hatásának sajátosságai: a forradalmi hullám fáziseltolódása 1918-ra, a hatás bizonyos "felbontottsága" /a háboru és béke kérdésének mindent elborító jelentősége 1917 végén, a nemzeti-társadalmi radikálizálódás 1918 elejétől/, a szocialista forradalom indítását eltérő módon közvetítő társadalmi-politikai ellentétek, stb.

Az antant-hatalmak szerepének bírálatát több történeti feldolgozás furcsa "megoldással" vegyítette: 1918 második felében - ahol az antant ellentmondásos szerepének különösen árnyalt értékelésére lett volna szükség - egyszerűen mellőzte a központi hatalmakkal szembenálló koalíció győzelmeinek, ezek keleteurópai politikai kihatásának leírását. Még azok a feldolgozások is, amelyek kivételképpen feltárták az antant politikájában 1918-ban végbement monarchiaellenes fordulatot, e tényt inkább arra használták fel, hogy tagadják vagy bagatelizálják azt az ösztönzést, amelyet az antant bizonyos értelemben saját akarata ellenére a monarchia népei nemzeti mozgalmainak már a világháboru kezdetétől adott /t.i. az emigráns csoportok pénzelésével, a területi ígéretekkel, stb./.

A szubjektivizmus és dogmatizmus korszakában a marxista történetírás távolról sem aknáztta ki eléggé az internacionalista nevelés céljára a Monarchia felbomlásának tanulságos eseményeit. A polgári demokratikus vezetésű nemzeti mozgalmak - egyébként indokolt - méltánylása mellett szűk teret kaptak a különböző nemzetiségű munkáscsoportok messze előremutató, a népek szoros szocialista szövetkezését célzó közös törekvései, akciói. Ez a mulasztás lehetővé tette, hogy helyenként továbbra is meghúzódhassanak a polgári történetírói iskolák nacionalista anyagkezelésének és szemléleti módjának maradványai.

3.

Az ötvenes évek második felétől megkezdődött a szubjektivista, a dogmatikus ferdtételek kiküszöbölése és e problémakör széleskörű kutatásokon alapuló, alkotó szellemű feldolgozása. Az utolsó évtizedben megjelent marxista igényű monográfiák és tanulmányok általában összehasonlíthatatlanul reálisabban közelítik meg a Monarchia felbomlásának legfontosabb tényezőjét, a tömegmozgalmakat. Nyomatékosan hangsúlyozzák a népek spontán forradalmi cselekvésének jelentőségét, de ugyanakkor bemutatják a bonyolult kölcsönhatást is, amely a forradalmi irányítás nélkül maradt tömegakciók és a polgári, kispolgári, értelmiségi szervezetek politikai vonalvezetése között kialakult. A Károlyi-párttól, az őszirózsás forradalomról, vagy a Masaryk-csoport történetéről alkotott képünk jelenleg sokkal inkább az események belső megértését tükrözi, ezért az említett irányzatok és

események mai marxista kritikája is hitelesebb. Az októberi forradalom hatásának helyesebb értékelésére éppen a szovjet történetírás mutat jó példát. A közelmúltban jelent meg a Szovjetunióban Jevgenyija Rubinszejn monográfiája a Habsburg-birodalom bukásáról, amely - ha a polgári nacionalista irányzatok értékelésében még mindig inkább a régi nyomokon is halad - azáltal tűnik ki, hogy gondosan számbaveszi a Monarchia felbomlásának belső mozgó erőit, hangsúlyozza ezek elsődlegességét és ennek a tárgyalás szerkezetében is érvényt szerez. Nálunk még kevésbé ismert Leo Valiani olasz történésznek a "Rivista storica italiana" -ban megjelent marxista igényű tanulmányosorozata, amely gazdag dokumentumanyag alapján, sokoldalúan tárgyalja és értékeli az antant-hatalmak diplomáciájának történeti szerepét. 1964 májusában Budapesten zajlott le az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó időszakának történetével foglalkozó nemzetközi történetészkonferencia. Ez az esemény elsősorban azáltal jelentett előrelépést, hogy az egybegyűlt történetírók többsége helyeselte és sürgette a Monarchia felbomlásakor jelentkezett, a polgári demokratikus átalakuláson és nemzeti kiváláson túlmutató szocialista törekvések, internacionalista hagyományok feltárását és ezek tanulságainak nyomatékos hangsúlyozását.

4.

A biztató eredményekből még nem következik, hogy a Monarchia végnapjainak hazai és külföldi marxista historiográfiájából már teljesen eltűntek a "balos" tulzások. A véletlenszerű ismétlések, visszazökkenések mellett némely kutató ma is egyedül a tömegek spontán akciójára vezeti vissza a Monarchia felbomlását, miközben e mozgalmakat természetes politikai környezetüktől elszakítja és azokat a valóságosnál kedvezőbb színekkel festi. Sajátságos, hogy ez a dogmatikus jellegű torzítás sokszor egybekapcsolódik az 1918 évi polgári-demokratikus jellegű átalakulással szemben tanúsított kevéssé kritikus, jobboldali behatásokat mutató szemlélettel, s ami ebből következik: a Monarchia romjain létrejött új államok polgári nemzetiségpolitikájának bizonyos takargatásával.

Hasonló hibák forrása lehet azonban az is, ha a tárgyalta korszak szocialista, internacionalista összefogási kísérleteinek nemcsak igazságot szolgáltatunk - erre teljes mértékben szükség van -, de olyan jelentőséget is tulajdonítunk, amely tulmegy az akkori idők realitásain. Ma talán nem szükséges bizonyítanunk, hogy történelmietlen dolog könnyű lehetőségnek feltüntetni 1918-ban a közép-kelet-európai szocialista államközösséget.

Pedig az ilyen visszajára forduló "internationalizmus" itt-ott megmutatkozik újabb történeti termékeinkben. Előfordul, hogy ennek a szemléletnek azzal akarnak nagyobb hittel adni, hogy minden kritika nélkül, egyetértőleg idézik a Komintern, vagy az akkori forradalmi munkásmozgalom egy-

egy túlhaladott határozat-részletét /ezek az akkor elterjedt világforradalmi illuziókkal kapcsolatban a nemzeti államok azonnali eltörlését, vagy a nemzeti kérdés azonnali automatikus és teljes megoldását várták a proletárforradalomtól/. Kíváncsú, hogy a fiatal kommunista világmozgalom, de még a bolsevik párt nemzetiségpolitikai dokumentumait is nagyobb körültekintéssel, e pártok későbbi ideológiai fejlődését figyelembe véve használjuk fel.

Az Osztrák-Magyar Monarchia marxista historiográfiájának eme futólagos áttekintése is meggyőzhet arról, hogy a szocialista történettudomány saját nézeteinek további tisztázása, hibáinak kiküszöbölése útján fejlődésének mai problémáit is hamarosan megoldja. Ez a folyamat azonban nyilván nem spontán módon megy végbe. A marxista történetírók magasfoku tudatosságát, aktivitását, a téves nézetek és a helyi elfogultságok kigyomlálására irányuló szilárd elhatározását igényli. A polgári történetírás gyanús ügybuzgósága, valamint a szocialista országok és erők eszmei egységének megszilárdításaért folytatott harc különös időszerezéget kölcsönöz e feladat végrehajtásának. Az 1918. évi események közelgő félévszázados évfordulója is arra serkent, hogy a régi, polgári történetírás reprezentatív feldolgozásai helyébe nemzetközi együttműködés segítségével mielőbb készüljenek el a marxizmus színvonalas alkalmazását nyújtó új kézikönyvek.

Dolmányos István

A Keleteurópa-kutatás nyugateurópai és USA-beli központjai

/Összeállítás az Österreichische Osthefte és a Jahrbücher
für Geschichte Osteuropas alapján/

A Keleteurópa országai és népei iránti, intézményesített tudományos érdeklődés egyidős az első világháború kezdetével, elsősorban Németországban, ahol ez Németország keleteurópai, ill. keletre irányuló politikai törekvéseivel függött össze. Másik bázisa természetesen Ausztria. Közismert, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia kormányza már a 19. század második felében módszeresen tanulmányoztatta a kerekébe tartozó kelet- és délkeleteurópai népek történetét és életét, nem egy esetben a határain kívüllevőket is. Az első világháború után a német nyelvterületen a keletkutatás/Ostforschung/visszaesett, hogy a harmincas években annál hevesebben támadjon fel, együttjárva a hitleri harmadik birodalom törekvéseivel. A második világháború után a szervezett német és osztrák keletkutatásnak új szakasza nyílt meg. Közülük a nyugatnémet érdemel külön figyelmet. Szerteágazó intézményei, tanszéki bázisai és folyóiratai a tudomány, a művészet és a publicisztika minden területét felölelik. E sokrétűség a nézetek és módszerek szinte áttekinthetetlen sokszínűségével párosul, felderítésük és értékelésük külön tanulmányt igényel. A jelen ismertetés csupán a magukról nyújtott "objektív" képet tükrözi, amely természetesen többnyire hallgat a nyugatnémet politika keletre irányuló bevallott vagy leplezett törekvéseiről. A svájci keletkutatás igen korai, Saussure nevéhez fűződik, de teljes egészében a szlavisztikához kapcsolódik. Angliában Masaryk kelti fel az első világháború alatt a keletkutatás iránti érdeklődést, amelynek azóta is számtalan egyetemi tanszéki bázisa van. Az Egyesült Államok a második világháborúban kezdeményezi a keletkutatást, tiltan bevallva politikai tendenciáját. Egyidős ezzel a stockholmi orosz intézet. Napjainkban jónéhány intézet, a világ szinte valamennyi jelentős egyetemén egy vagy több tanszék, több tucat folyóirat és több száz tudományos kutató és egyetemi tanár foglalkozik a nyugati országokban keletkutatással. Az alábbiakban osztrák és nyugatnémet keletkutató folyóiratok tájékoztatói alapján számolunk be a világ keletkutató központjairól. E közleményt kiegészíti két tudományos konferenciáról szóló híradás is, amelyek rávilágítanak arra, hogy mi és hogyan foglalkoztatja a nyugati világ keletkutatóit.

50 évvel ezelőtt, 1913-ban szerveződött először társasággá Németországban a keleteurópai kutatással foglalkozó szakembergárda. Bár neve Deutsche Gesellschaft zum Studium Russlands /Német Társaság Oroszország tanulmányozására/ lett, mégis kezdettől fogva foglalkozott az orosz birodalom nem-orosz népeivel is, különösen a balti országokéval és Lengyelországéval, egyidejűleg Ausztriának engedte át a délkeleteurópai tudományos kutatást. A Max Sering titkos tanácsos kezdeményezésére életrehívott társaság tevékenysége a háború miatt nem tudott kibontakozni: 1914-ben csupán 3 füzete jelent meg egy tervezett kiadványsorozatnak. Bár a társaság formailag továbbra is fennállott, csak Hans Jonas főtitkárrá kinevezése után /1922-1930/ kezdődött meg új korszaka; a főtitkár új nevet is adott az egyesületnek: Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas /Német Társaság Keleteurópa tanulmányozására./ Az egyesület színvonalát különösen emelte Otto Hoetzsch professzor, /1913-ban szintén az alapító tagok közé tartozott/, akinek koncepciója szerint nem kell csupán a történelem és a szellemi kultúra területére szorítkozni, mint azt a korabeli egyetemi szemináriumok tették, hanem a kutatást ki kell terjeszteni a népgazdaságra, a technikára, az alkotmányra, a közigazgatásra és a jogra is. 1924-ben a társaság tagjainak létszáma 300-ra emelkedett; a következő évben megindították folyóiratukat is: Osteuropa. Zeitschrift für die gesamten Fragen des europäischen Ostens /Keleteurópa. Az európai kelet összes kérdéseinek folyóirata/ címmel. A folyóirat hasábjain nemcsak német szakemberek irtak tudósításokat és cikkeket kutatásai és szakterületük újabb tudományos eredményeiről, de a szerzők között találjuk Lunacsarszkij népbiztost, Szidorov, Grabár és Varga professzorokat is. A német és szovjet szakemberek cikkei jelentős forrásanyagnak tekinthetők Szovjet-orszország története első éveinek tanulmányozásához.

A második világháború utáni újjászervezésre 1949-ben került sor Stuttgartban Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde /Keleteurópai ismeretek német társasága/ néven. A tradíció továbbélését az 1931-34 közötti főtitkára, Klaus Mehnert személye biztosította, aki a legelső szaktekintélyek közé tartozott, és dinamikus egyéniségével életet vitt a társaságba. A megalakulás után 1 évvel, 1950-ben megjelent a társaság folyóiratának első száma is, amely kezdetben évenként hatszor, 1958 óta havonta lát napvilágot. 1955 óta a rokontudományok területén folyamatosan külön folyóiratokat is alapítottak /1955-től: Osteuropa-Recht, 1956-tól: Osteuropa-Wirtschaft, 1957-től: Osteuropa-Naturwissenschaft/, úgy, hogy 1962 óta a társaságnak 22 füzete jelenik meg rendszeresen. A Keleteurópa történelmével foglalkozó tanulmányok és cikkek a Zeitschrift für Ostforschung c., évenként négyszer megjelenő folyóiratban látnak napvilágot. A folyóirat az utóbbi években főleg középkori szakcikkeket jelent meg, a történelem, néha a nyelvtudomány és a műtörténet

köréből is. A társaság kapcsolata erősen kiépült a német közvéleménnyel, elsősorban az 1951-óta szervezett különböző tudományos ülések alkalmával: ezeken a szűkebb értelemben vett szakembereken kívül ujságírók, tanítók és tanárok, hivatalnokok, televíziószakemberek, és újabban a megfelelő szak egyetemi hallgatói is részt vesznek.

A müncheni Südost-Institut

A Délkeleteurópai Intézet megalakítására történő kísérletek messze a 19. századba nyulnak vissza, bár 1918-ig Bécs privilégiuma volt a délkeleteurópai kutatás. Az első világháboru után azonban hamar felébredt az érdeklődés Németországban is, különösen Münchenben. Münchennek régi kapcsolatai voltak Görögországgal, s vitathatatlan központja volt a bizánci és középkori görög studiumoknak már a 19. században is. Az első világháboru előtt a Süddeutsche Monatsheften c. folyóirat figyelemmel kísérte a délkeleteurópai némettség történetét. Az első világháboru utáni Ost und Süd c. folyóirat számtalan cikket publikált Délkeleteurópáról, és az első lépést jelentette a későbbi intézet megalakítása felé. Bár a Délkeleteurópai Intézet megalakításának gondolata 1915-ben felvetődött, csak 1930-ban realizálódott a Közoktatásügyi és Kultuszminisztérium közjogi alapítványaként, a déli- és délkeleti némettség problémáinak tanulmányozására. Az intézeti kutatás azonban hamar tulnőtte az eredeti kereteket, érdeklődését kiterjesztette egész Délkeleteurópára. Ahhoz a kevés intézményhez tartozik, amely a weimari köztársaság korától napjainkig egzisztál, és amelynek neve 1935 óta változatlan.

Az intézet feladata - szélesebb értelemben - a "tudományos Délkeleteurópa-kutatás", amelynek középpontjában a történelem, az államtudományok, a kultúra és a társadalmi fejlődés áll; kutatási területe pedig a Dunavölgy és a Balkán./Nevezetesen: Magyarország 1918-ig Szlovákiával együtt, Jugoszlávia, Albánia, Románia, Törökország, Görögország és Bulgária/. Minthogy az osztrák történelem 1526 után, de főleg a 18. századtól szoros kapcsolatban volt Délkeleteurópával, az intézet feladatai közé tartozik e kapcsolatok feltárása is. Az általános történelmi összefüggések keretében természetesen végeznek gazdaság- és nyelvtörténeti kutatásokat is. Publikációk:

1/ Südost-Forschungen. E folyóiratot 1936-ban Fritz Valjavec alapította. A háboru után évenként kétszer, utóbb négyszer jelent és jelenik meg, 400-480 lapnyi terjedelemben. A munkatársak közé igyekeznek az utóbbi időben a nyugati szakembereken kívül a keletieket is bevonni. A folyóirat négy részre tagolható: cikkekre, közleményekre, forrásközlésekre és könyvismertetésekre. Ez utóbbira igen nagy

sulyt helyeznek, s minden általuk fontosnak ítélt munkára hamar reflektálnak. A nyugati világ egyetlen Délkeleteuróppal foglalkozó tudományos folyóirata.

2/ Südosteuropäische Arbeiten /Délkeleteurópai Munkák/. Amikor a sorozat nevet kapott, már több éve jelentek meg kötetek különböző tudományos intézetek együttműködésében. A háboru óta 21 kiadvány látott napvilágot a Délkeleteurópai Intézet sorozataként. További tervük, hogy évenként 3-4 munkát jelentessenek meg 200-240 lapnyi terjedelemben.

3/ Südosteuropa-Bibliographie. A háboru után hívták életre e sorozatot, s keretében 5 évenként válogatott bibliográfia lát napvilágot. Eddig megjelent az I. kötet /1945-50/, és a második /1951-55/, míg a harmadik /1956-60/ egyik fele nyomdában van s a másik fele kéziratban áll rendelkezésre. A bibliográfia a következő területeket öleli fel: általános, ország, népesség, történelem és politika, nyelvészet és irodalom, vallás és egyház, állam és jog, gazdaság és társadalom, szellemi és kulturális élet.

4/ Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa /Délkeleteurópai tudományos szolgálat/. E sorozat alcíme: A délkeleteurópában lévő államokról, közigazgatásról, jogról, népeiségről, gazdaságról, tudományról és kiadványokról szóló források és tudósítások. 1952-ben hívták életre abból a célból, hogy "kifogástalan és elfogulatlan" képet adjon a délkeleteurópai fejlődés 1945 óta tartó periódusáról. Havonta jelenik meg, egy-egy füzet ma már túlhaladja a 200 kéthasábos lapnyi terjedelmet is.

5/ Untersuchungen zur Gegenwartskunde. /Jelenkor kutatás/. E sorozatot népszerű kiadványnak szánták; a széles közvéleményt tájékoztatják Délkeleteurópa legújabbkori fejlődéséről.

Az intézet tudományos munkáját kiegészíti a mintegy 30.000 kötetre rugó szakkönyvtár is.

A müncheni Osteuropa-Institut

A müncheni Keleteurópa Intézetet 1952 február 1-én hozta létre a Bajor Oktatási és Kultuszminisztérium. Igazgatója Dr. Hans Koch, az ismert történész. Az Intézet első kutatási eredményei 1953-ban láttak napvilágot: E.Thiel, A szovjet távolkelet, G.Stökl, A kozákság keletkezése, és R.Maurach, A szovjet alkotmány kézikönyve, /ez utóbbi 1955-ben/. Az intézet kutatási tevékenysége, különösen az oroszországi, az ukrainai és a lengyelországi történelemre, gazdasági- és társadalomtörténetre terjed ki. Emellett vizsgálatokat végeznek "A keleti szláv világ bizánci hátteré"-re vonatkozóan is, amely Moszkva és Bizánc sokoldalú kap-

csolatát tárgyalja, és amely a müncheni bizantinológia gazdag hagyományain alapszik. Az erre vonatkozó kutatások eredménye H. Neubauer rövid munkája "A cár és az önkényuralom. Adalékok az oroszországi autokrácia történetéhez". A kutatások keretében összegyűjtötték a bizánci szerzőknek a keleti szláv világról szóló forrásait, dokumentumait, írásait, és azokat regestrumokban rendszerezték. A régebbi korszakok történetének kutatásai a terminológia exaktségának kérdéseit hozták felszínre; ezért az intézet egy 17. századig terjedő terminológiai szótárt szerkesztett.

Az intézetnek további kutatási feladatai: a történelmi materializmus és ezzel összefüggésben a szovjet historiográfia. E kutatásokkal kapcsolatban különös figyelmet szenteltek a gazdasági-társadalmi formáció kérdésének, mint a történelmi fejlődés világszerte egységes kritériumának. Az intézet tudományos vizsgálatokat végez egyes formációk meghatározott területeken való hiányzásáról. Nagy jelentőséget tulajdonítanak a történetfilozófiai tanulmányoknak is, amelynek keretében a determinizmusnak a marxista-leninista rendszerben elfoglalt helyét vizsgálják. E két témára vonatkozó munkákat rövidesen gyűjteményes kötetben fogják publikálni.

A szovjet történetírásról szóló munkákat dr. Hans Koch halála óta dr. Georg Stadtmüller adja ki a Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München c. folyóiratban. Az itt megjelent cikkek közül kiemelkedő O. Böss /15. sz. kötet/ munkája, amely az eurázsiai iskolával foglalkozik és E. Hösch /23. sz. kötet/ E. V. Tarlé-ről irt historiografiája. E témát kiegészíti a marxizmus fejlődése a nyugati világban: a marxista Artur Rosenbergről nemrég jelent meg tanulmány, egy további F. Mehringről most van sajtó alatt. Az intézet másik orgánuma a Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. E folyóiratban a keletkutatási terv intézeti hozzájárulásain kívül tájékoztatókat /jelentős az 1963. évi számban O. Böss: A szovjet historiográfia története. Periodizációjának vitájához /1960-1962/ c. cikk/, tanulmányokat és forrásközléseket találunk, amelyek áttekintést nyújtanak e tudományág eddigi munkáiról. Az igen részletes, szakterületenkénti recenziós rovat tájékoztat a legújabb irodalomról is. Az utóbbi években igen gazdag volt az Egyesült Államokban lévő kirendeltség munkája, amelyet dr. W. Kirchner vezet. Az amerikai Keleteurópa-kutatókkal való eleven együttműködés a folyóirat hasábjain nemzetközi vitához vezetett, amelyet az intézet erőteljesen szorgalmaz.

Az intézet társadalomtudományi kutatását dr. Hans Rappach vezeti. E kutatás súlypontja: a Szovjetunió kísérlete az SzKP pártprogramja /1961/ megvalósítására, elsősorban abból a szempontból, hogy milyen módon és mértékben lehet egyáltalán a távlati terveket megvalósítani. E kutatások eredményeit külön sorozatban fogják nyilvánosságra hozni.

Az intézeti munka alapját a 40.000 kötetes könyvtár képezi, amelyet jelenkori /azaz 20. századi/ könyvtárként hoztak létre. A Német Szövetségi Köztársaság legjobban válogatott és legjobban hozzáférhetővé tett keletkutató könyvtára. 450 ujság és 72 folyóirat egészíti ki könyvvállományát.

10 éves a giesseni Institut für kontinentale

Agrar- und Wirtschaftsforschung

1965 augusztusában mult 10 éve, hogy a hesseni kormányzat Giessenben új keletkutatói centrumot hozott létre a Justus-Liebig-Egyetemen: az Institut für kontinentale Agrar- und Wirtschaftsforschung-ot. Az intézet alapításának gondolata két giesseni volt rektortól: dr.E. von Boguslawski és dr. V.Horn professzoroktól származott. A vezetést dr.H.Ludat-ra, a keleteurópai történet professzorára bízta. Az intézet célja a kelet- és délkeleteurópai történelem és közgazdaságtudomány-, s különösen az agrárfejlődés tanulmányozása. Minthogy az intézet kezdettől fogva a tudományos utánpótlást is szolgálja, élénk kapcsolatot tart a helybeli egyetemmel és főiskolával is; felügyeleti szerve a mindenkori rektor és tanácsa. Az intézet 7 szekcióban dolgozik, a hét szekció vezetője egyben az egyetem hét professzora is. E szekciók a következők: 1. Talajtan és talajfenntartás. 2. Növénytermesztés és növénynevelés. 3. Állatnevelés és állattartás. 4. Állategészségügy. 5. Mezőgazdasági üzemtan és agrárföldrajz. 6. Közgazdaságtudomány. 7. Történelem és nyelvészet. Az egyes szekciókban asszisztensekből és munkatársakból álló tudományos tanácsokat állítottak föl. A kutatók száma 43, amely szám nem tartalmazza a szekcióvezető professzorokat. Eddig négy habilitációs munka jelent meg: két közgazdaságtudományi és két történettudományi. További kettő van előkészületben; ebből az egyik K.D.Grothusen kelet- és délkeleteurópai története. A történelmi szekció munkásságát tárgyalva, eddig csak célokról és szándékokról beszélhetünk. Kutatási témák: a Marselis család, svéd - orosz kapcsolatok a 17. században, adalékok a német-orosz kulturális kapcsolatok történetéhez stb.

Az intézet ismeretterjesztő előadás-ciklusokat is rendez, amelyeknek anyagát ki is nyomtatja. E zsebkönyv formájú kiadványok széles érdeklődő körök információját szolgálják. Az eddig megjelent füzetek: Jugoszlávia kelet és nyugat között /1963/; Lengyelország még Európában fekszik? /3. kiad. 1964/; A Szovjetunió - egy világhatalom létezése és formája /2.kiad. 1963/; A szlávok települése és helyzete az Elba, a Saale és az Odera között.

Az intézet nagy súlyt helyez arra, hogy a bel- és külföldi kutatókkal szoros kapcsolatot tartson. Ez természeté-

sen nem korlátozódik különböző egyetemekkel és akadémiákkal való kiadványcserére. E téren példaként említhetjük a cseh történészekkel 1961 óta fennálló kapcsolatukat, amely olyan szorossá vált, hogy 1963-ban sor került a második világháború utáni első közös tudományos ülésszak megszervezésére.

Az intézeti munka egyik legfontosabb segédeszköze az intézeti könyvtár. Állománya 1965. jan. 1-én 37.000 kötet volt. A 600 rendszeresen járó folyóirattal együtt a Német Szövetségi Köztársaság legnagyobb kelet- és délkeleteurópai szakkönyvtára.

Az osztrák Arbeitsgemeinschaft für Kunde des Slaventums und Osteuropa. 1961-1964

A Keleteurópa kutatására létrehozandó munkaközösség gondolata a bécsi és grazi szakemberektől származott. Megalakítására a II. osztrák történeznapiokon, Linzben, 1951-ben került sor, ahol is a határozatoknak megfelelően Bécsben egy nagyobb létszámú munkaközösséget és Grazban egy kisebb létszámú kutatócsoportot hívtak életre. A munkaközösség feladatának tekintette a kelet- és délkeleteurópai filológia és történelem gondozását. Feladatuk megvalósítása nem merült ki csak a tudományos kutatásban, hanem kiterjedt előadások tartására, kiadványok gondozására, tudományos monográfiák megjelentetésére is. Rendkívül szükségesnek tartották a második világháború forradalmi változásai következtében megszakadt kapcsolataik helyreállítását a külföldi, mindekelőtt a keleteurópai szakkutató világgal. A munkaközösség intézetek sorát hívta életre: A Keleti Munkaközösséget és a Kelet- és Délkeleteurópai Társaságot Linzben, a Duna-völgy kérdéseinek Kutatóintézetét Bécsben. Ezek az intézmények azt a célt tűzték maguk elé, hogy főként az aktuális politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket tanulmányozzák. Az Oktatásügyi Minisztériummal egyetértve 1964 szeptember 1-én a keleti munkaközösség új nevet kapott: Österreichisches Ost-und Südosteuropa-Institut. E változás a feladatkört és munkatársi gárdát nem változtatta meg.

1951-ben, a munkaközösség akkori elnökének javaslatára megalakították a bécsi egyetemen a szláv filológiai és ókortörténeti intézetet, amelynek szakembergárdáját 1962-ben a munkaközösség javaslatára kiszélesítették a nyelvtudomány, a szláv világ irodalma, története és néprajza szakembereivel.

A munkaközösséget nemsokára megalakulása után nagy veszteség érte, az egyetemi keleteurópa történeti intézet professzora, Dr. H. F. Schmid halálával. Többek között Schmid professzor volt az, aki szorgalmazta, hogy a tudományos munka keretében a nemzeti könyvtárban lévő szláv kéziratos

anyagot dolgozzák fel. Ennek érdekében az egyetemi hallgatók részére paleográfiai tanfolyamokat szervezett, hogy a kéziratos anyagot olvasni és rendszerezni tudják. A munkaközösség kijelölte feladatokat a három szakintézmény /a bécsi egyetem szláv filológiai és ókortörténeti, valamint keleteurópai történet és délkeleti kutatási tanszékei, és a grazi egyetem szlavisztikai és délkeleti kutatási tanszéke/ szakembergárdája közösen hajtotta végre. A témák sokaságából a következők kristályosodtak ki:

a/ Az ausztriai szláv kéziratok és ősnymtatványok feltárása és leírása. E munka nehéz és időtrábló az anyag nagysága miatt: csak az osztrák könyvtárakban 1500 tétel. Ezen kívül ilyen típusu emlékek minden kolostorban találhatók /Ausztriában 241 kolostor van, ebből 36 Bécsben/. A katalógus 2 év múlva lesz kész.

b/ Az ausztriai szláv nyelvjárások vizsgálata /Burgenland, Karintia/. Az egyetem munkája az Osztrák Tudományos Akadémiát arra ösztönözte, hogy burgenlandi gyűjteményes kötetet adjon ki.

c/ Nyelvi kölcsönhatások. Ehhez a témához tartozik az a munka is, amely a szláv elemeket mutatja ki az osztrák helységnevekben.

A grazi munkakör elnöke dr. Josef Matl professzor. Javaslatára Grazban kapott otthont a délszláv irodalom, az összehasonlító irodalomtörténet és néprajz oktatása és művelése. A 20. századi szláv összehasonlító irodalomtörténet annotált bibliográfiája az ő vezetése alatt készül.

Keleteurópai studiumok Amerikában és az akadémiai

csere a Szovjetunióval

1945 után az Egyesült Államokban a keleteurópai kutatás erősen föllendült. E törekvések központjai az amerikai egyetemek voltak, amelyek a kutatás szervezését és lebonyolítását átvették. A kezdeményezés eredményeként a Keleteurópa-kutatás erősen kiterjedt, könyvtárakat, tanulmányi központokat és különböző kurzusokat létesítettek. A szláv studiumok módszertanának intenzívebbé tétele, gyorsítása és kiterjesztése Amerika akadémiai köreinek új feladat volt; rövid idő alatti megvalósítása csak nagy alapítványok segítségével vált lehetővé. Az alapítványok egyetemi hallgatók kiképzésére és főleg olyan kutatási területek céljaira folyósítottak nagy összegeket, amelyek az Egyesült Államok külpolitikája szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bírtak. A Keleteurópa és kutatása iránti érdeklődés új jelenség az Egyesült Államokban. Az első világháború előtt a történelmi kutatás Nyugateurópára és mindenekelőtt Nagybritanniára irányult. Csak néhány tudós érdeklődött Oroszor-

szág iránt is. Az első világháború után néhány egyetemen /Harvard, Columbia, California/ előadások és szemináriumok létesültek a szláv történelem és irodalom köréből, 1939-ben pedig megalapították az első folyóiratot The American Slavic and East European Review címmel. A második világháború kitörésekor, majd Amerikának, mint a Szovjetunió szövetségének a háborúba való belépésekor mutatkozott meg, hogy nem áll az ország rendelkezésére elegendő számú olyan szakember, akik a szlavisztika területén, de mindenekelőtt a szláv nyelvekben járatosak. Ezért a kormányzat és a hadsereg szükség-nyelvtanfolyamokat indított e hiány pótlására. A háború elmúltával derült csak ki e nyelvkurzusok nagy haszna: az egyetemeken megjavult a nyelvoktatás. 1945 után, amikor az Egyesült Államok és a Szovjetunió mint a világ két legnagyobb és egymással versengő hatalma lépett fel, szükségessé vált a szlavisztika és a Keleteurópára vonatkozó kutatás kiszélesítése. Carnegie, Rockefeller és Ford nagy alapítványokat hoztak létre az egyetemi oktatás színvonalának emelésére. Ezzel egyidejűleg sok egyetem megértette ennek szükségességét és új tanterveket is készített; majd a különböző egyetemek koordinálták tanterveiket. A keleteurópai studiumok első központjai így a kaliforniai Berkeley, Columbia, Indiana, Washington lettek; a tudományos publikációk terén a Harvard egyetem vezet. Különösen fel kell hívni a figyelmet a Harvard egyetem orosz kutatási centrumának Ten Year Report and Current Projects /Cambridge 1958/ c. kiadványára, amely nemcsak a Harvard, hanem más hasonló kutatási centrumok munkájáról is számot ad. Kiderül belőle, hogy az amerikai szláv studiumok alapvetően politikai okokból jöttek létre. Az általános program egy részeként vonták össze 1948-ban az American Council of Learned Societies-t a Social Science Research Council-al. Az új szervezet a Joint Committee on Slavic Studies, tagjai a szláv kutatók és tanárok. 1958-ban e bizottság kísérletet tett arra, hogy az Amerikában folyó összes szlavisztikai kutatásokról képet adjon; e vállalkozást C.E.Black a princetoni egyetem munkatársa és J.M.Thompson az indianai egyetem professzora vezette bizottság hajtotta végre. A bizottság eddig három publikációt tett közzé; e három könyv áttekintést ad a kutatás és az oktatás jelenlegi fázisáról. Az első H.H.Fischer: American Research on Russia. /Bloomington, 1959/, c. munkája, amelyben 11 ismert amerikai kutató ad számot a kutatási lehetőségekről és a még megválaszolatlan kérdésekről. A tárgyalt tudományágak: történelem, népgazdaság, államtudományok, filozófia, vallás, szociológia, természettudományok, földrajz, irodalom, nyelvtudomány, zene, építészet és népművészet. A második könyv címe: American Teaching about Russia /Bloomington, 1959/, amely a kérdést az amerikai iskolarendszerre vonatkozóan tárgyalja. A harmadik könyv a Joint Committee on Slavic Studies által előmozdított Russian and East European Publications in the Libraries of the United States c. bibliográfia /New York, 1960/; e kötetben az amerikai könyvtárakban található és a Szovjetunióról, Magyarországról, Romániáról, Bulgáriáról és Albániáról írt könyvek címeit gyűjtötték össze.

A szláv tanulmányokat nemcsak anyagi fedezettel és kutatócentrumok létrehozásával mozdítják elő, hanem az egyetemi hallgatóság részére tanulmányutakat is szerveznek a Szovjetunióba. 1956 óta lehetséges, bár korlátozott mértékben a szovjetunióbeli tanulmányut. 1958-ig, a kulturcsereszerződés életbelépéséig 15 szakterület 200 tudósa tett látogatást szovjet könyvtárakba, egyetemekre és levéltárakba, hogy tanulmányait a helyi forrásokkal is kiszélesítse. 1958 óta hosszabb, esetleg többéves tanulmányutak megszervezése is lehetségessé vált. Az 1958/59-es tanévben 22, 1959/60-ban 24, 1960/61-ben 22, 1961/62-ben 35, 1962/63-ban 40 amerikai főiskolás diák hallgatta a szovjet egyetemek nyelvészeti, történeti és politikai gazdaságtani tanszékeinek előadásait. Az utóbbi években az Egyesült Államok más országokkal is kötött hasonló kulturális-csere szerződést. A Jugoszláviával való kapcsolatok olyanok voltak, hogy nem volt szükség külön szerződés megkötésére. 1956-óta több mint 1000 lengyel látogatott az USA-ba, különböző programok keretében. A Romániával való kapcsolat a Szovjetunióhoz hasonlóan alakult: 1960/62 közötti két tanévben 8 román diák látogatta az amerikai egyetemeket. 1963/64-től hasonló csereprogram létesült Magyarországgal, Bulgáriával és Csehszlovákiával is. A különböző csereprogramok az 1945-óta fellendülő szlavista studiumok szerves részei; Amerika egyetemei kezdeményezték az alapítványok segítségével.

Keleteurópa kutatás Nagybritánniában

Nagybritánniában a két világháború közötti időben a szlavisztikát rendszeresen ápolták; föllendülése azonban csak 1945 után következett be. Sok angol és skót egyetemen gondozzák az orosz nyelvi és irodalmi tanulmányokat; a szlavista oktatás fő központjai a londoni, az oxfordi és a cambridgei egyetem. 1915-ben, részben T.G.Masaryk kezdeményezésére alakult Londonban a School of Slavonic and East European Studies, amely autonóm része volt a londoni egyetemnek. Az intézet igazgatója dr.G.H.Bolsover történész professzor volt, aki a szláv országok, Magyarország és Románia nyelvészetét, irodalmát és történelmét kutatta. A három kinevezett egyetemi tanáron kívül, akik részben Középeurópa történetét, /R.R.Betts/, részben Oroszország történetét /G.H.N.Seton-Watson/ és a szláv összehasonlító nyelvészetet /G.Nandriš/ tanították, alkalmazásban volt még a londoni egyetemen 4 rendkívüli tanár, 13 docens, 3 asszisztens és 1 lektor. A School of Slavonic and East European Studies-ben magasszintű az orosz, az ukrán, a bulgár, a szerbhorvát, a lengyel, a cseh, a magyar és a román nyelv és irodalom tanítása, és nagyjelentőségű a Középeurópa és a Szovjetunió történetével és gazdaságtörténetével foglalkozó tanszék munkássága is.

Az oxfordi egyetemen két tanszék működik, az egyik orosz, S.Konovalov, a másik az összehasonlító szláv nyelvészeti, B.O.Unbegaun vezetésével. A két professzor mellett 5 docens orosz nyelvet és irodalmat tanít és 1 lektor egészíti ki a két tanszék személyzeti állományát. Dr.D.Obolensky a középkori Oroszország és Balkán történetének megbízott tanára.

Cambridgeben az orosz, a cseh, a lengyel és a szerbhorvát nyelv és irodalom oktatásán kívül otthont kapott a szláv összehasonlító nyelvészet és az orosz történelem is. A tanszéket Elizabeth Hill professzornő vezeti, munkatársai: 8 docens és 1 lektor.

A Szovjetunió tanulmányozására két intézetet alapítottak: a birminghami egyetemen a Department of Economics and Institutions of the U.S.S.R.-t /1 tanár 3 docens/ és a glasgowi egyetemen a Department of Soviet and Economic Institutions-t /3 docens, 1 tanársegéd/. A fentiekén kívül a többi brit egyetemen a keleteurópai történelem és közgazdaság oktatását csak 1-1 docens látja el.

A keleteurópai kutatásokról készült tudományos cikkek a következő két folyóiratban publikálhatók: a Slavonic and East European Review-ben és az Oxford Slavonic Papers-ben. Az első a londoni iskola hivatalos orgánuma, de leközlí más egyetemek tudósainak cikkeit is. A folyóiratban főleg szláv/ill. finnugor, román/filológiai cikkek látnak napvilágot, de alkalomszerűen megjelennek Oroszország és Keleteurópa történetéről szóló tanulmányok is. Az S.Konovalov által kiadott Oxford Slavonic Papers szoros értelemben nem folyóirat, hanem szabálytalan időközökben megjelenő sorozat. Minden egyes kötetében találunk cikkeket és eddig ismeretlen forrásanyagot a szláv filológia és történelem minden területéről. 1950-61 között 9 kötete jelent meg. A Szovjetunióról szóló kutatások eredményeit a Soviet Studies-ben, a glasgowi intézet orgánumában publikálják. A londoni iskola kézikönyv sorozatot is kiad, az u.n. London East European Series-t. A könyvek segédeszközök a szláv és más keleteurópai nyelvek tanulmányozásához. E sorozat keretében eddig megjelent már egy egyházi szláv, egy cseh és egy orosz történelmi nyelvten és egynehány olvasókönyv is.

A szlavisztika helyzete Svájcban

A szlavisztika, mint szellemi foglalkozás nehezen talál és talált kibontakozást, - ez érthető, mivel Svájcot erősen foglalkoztatja saját kulturájának sokrétűsége. Határai között ott él a román és a germán Európa, és éppen ezért azt a gondolatot, hogy Európa nem kettősségen, hanem a román-germán-szláv hármasságon nyugszik, különösen nehezen fogadták el. Pedig Svájcot szívesen látogatták a l6.

századtól kezdve keleteurópai protestánsok, s közismert az orosz politikai emigránsok svájci tartózkodása is. A genfi tónak és a szellemileg oly aktív metropolisznak a szláv kulturtörténetben meg volt a különleges jelentősége, szláv szabadságszeretők és Svájc szépségét kedvelők csapatosan keresték fel és telepedtek is le. Így Genfben a szláv kutatások lehetősége különösen erős volt. Ehhez vegyük hozzá, hogy Ferdinand de Saussure /1857-1913; 1891-től az összehasonlító nyelvészet professzora/ révén Genf a modern nyelvészet egyik legjelentősebb városa lett. Jóllehet Saussure nyelvtudományi megállapításait csak alkalomszerűen dokumentálta szláv anyagon, közvetlen és közvetett munkatársai alapelgondolásait kiterjesztették a szláv nyelvekre is.

1956-60 között Alexandre Soloviev a genfi egyetem professzora volt. A bizánci-szláv művelődés történetnek ez a neves kutatója nyelvészeti kutatásait a segédtudományokra /jogtörténet, etimológia/ is alapozta. 1961-óta Michel Aucouturier és Boris Nikolsky az orosz tanulmányokat kiegészítették az orosz történelem, a külpolitikai kapcsolatok és a szellemtörténeti fejlődésről szóló előadásaiskal is. Az egyetem tolmácsiskoláján orosz, lengyel, cseh és szerbhorvát nyelveket tanítanak. A lausanne-i egyetemen a szláv studiumokat az egész keleti világba ágyazott széles nyelvészeti és kulturtörténeti előadások kísérik. A Fribourg-i katolikus egyetemen évtizedek óta foglalkoznak lengyel problémákkal. Legújában, 1957-58-ban a lengyel tanszéket kiszélesítették keleteurópai intézetté. A fribourgi intézet megalkítása és felépítése nagy figyelmet keltett és a német Svájc szlavistáit arra készítette, hogy magasabb követelményekkel álljanak elő. 1961 ill. 1964-óta a zürichi és a baseli egyetemen is létrehozták a keleteurópai szakot, a többi filológiai szakkal egyenértékű ranggal. Maguk a svájciak is megállapították, hogy ez a "nagy ugrás előre" nem adminisztratív intézkedések eredménye, hanem az európai szellemi világ előrelépése.

A stockholmi orosz intézet

A stockholmi egyetem orosz intézetét 1944-ben alapították; vele egyidejűleg szláv nyelvészeti tanszéket is létesítettek és a két intézmény munkáját koordinálták. Az egyetemi oktatás ma a következő tárgyakra terjed ki: az orosz nyelvtanra és nyelvtörténetre, az irodalomtörténetre, Oroszország történetére, a Szovjetunió államtudományára, a szláv népek történetére. Ezeken kívül az egyházi szlávot, a lengyelt, a csehet és szerbhorvátot, magasabb fokon a litván nyelvet is előadják. A szláv nyelv professzora dr. P. Arumaa, rajta kívül 12 docens és több tanársegéd működik a tanszéken. Az orosz intézet egyik legfontosabb feladata, hogy tudományos szakkönyvtárt létesítsen az orosz és a szláv nyelvek tanulmányozására és a Szovjetunió jelenkori

ismeretére. Jóllehet az intézet úgy kezdte munkáját, hogy egyetlen kötete sem volt, 16 év alatt 50.000 kötetes könyvtárt hozott létre. Rendszeresen gyűjti a szláv népek irodalmáról, nyelvtudományáról és irodalomtörténetéről szóló munkákat. Az intézet publikációit, disszertációit és folyóiratait 16 ország 44 akadémijával, egyetemével és tudományos intézetével cseréli. A könyvtárat a stockholmi egyetem hallgatói és doktorandusai látogatják. Szükség esetén a könyveket ki is kölcsönzik tudományos és szakkönyvtárak, valamint Svédország és a Skandináv félsziget egyetemeinek is. Számtalan állami hivatal, gazdasági intézmény, ujságkiadó, és szerkesztőség fordul az intézethez, hogy betekintés vagy felvilágosítás útján tudományos dokumentációt kapjon. Az intézet munkatársainak dolgozatai az Études de philologie slave sorozatban látnak napvilágot; eddig 8 monográfia jelent meg. A szlavisztika iránti érdeklődés megmutatkozik abban is, hogy az utóbbi években a hallgatók száma megnövekedett a 250 főt.

★

A Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde 50 éves

jubileumi ülásszaka Nyugatberlinben

A társaság 50 éves jubileumi ülásszaka 1963 október 23-26-ka között zajlott le. A főtéma, amely köré az előadások és viták csoportosultak, a Német-ország kapcsolatok a múltban és a jelenben - rendkívül érdeklődésre tartott számot. Első este Willy Brandt polgármester üdvözlőbeszéde után Reinhard Wittram /Göttingen/ tartott előadást Bismarck és Oroszország címmel. Előadásában vizsgálat alá vette a német-ország barátság elemeit; e barátság szét kellett, hogy szakadjon, mert objektív érdekellentétek léptek fel, és ezek kiegyenlítésére kevés kísérlet történt. /Az osztrák ismertető egyébként megjegyezte, hogy ehhez az oly sokszor tárgyalt témához ezúttal sem sikerült újat hozzáadnia/ Werner Markert /Tübingen/ referátumában: Az orosz-német kapcsolatok a világháború előestéjén és az Oroszország tanulmányozására alakult német társaság 1913-ban - a német-ország kapcsolatoknak főleg a Balkán-háborúk alatti végzetes élesedésétől beszélt. Megállapította, hogy ebben a gyors ütemben éleződő nemzetközi helyzetben különös jelentőségű volt az Otto Hoetzsch alapította német társaság, amelynek fő célkitűzése az orosz és a német tudósok kapcsolatának javítása volt, nem pedig oroszellenes propaganda. Dietrich Geyer /Frankfurt/ előadásában /Lenin és a német szocializmus/ elemezte a német szociáldemokrácia hatását az orosz munkásmozgalomra. Véleménye szerint Lenin fiatal korában szigorúan tartotta magát a német szocialisták képviselte eszmékhez, de a száműzetés éveiben eltávolodott tőlük. Amikor Rosa Luxemburg Lenin pártprogramját megtámadta, ez az eltávolodás végzetessé vált, de Lenin soha sem adta fel a reményét, hogy egy komolyra forduló időszakban a németek is segítsé-

gére lesznek. A II. internacionalé zátonyra futásából származtatja Geyer Lenin világforradalmi programját és a weimari köztársaság erőtlenségével magyarázza a német kommunizmus bolsevizálódását. Hasonló eredményre jutott Georg von Rauch /Kiel/ Sztálin és Hitler hatalomrakerülése c. előadásában is. Hans Roos /Göttingen/ témájának: Németország, Lengyelország és a Szovjetunió a második világháborúban politikai aspektusait nem érintette. Inkább azon fáradozott, hogy a történetek világos államjogi definícióját adja. Elemezte Hitlernek a lengyel állam eltörlésére, népcsoportok háboru alatti és utáni áttelepítésére vonatkozó intézkedéseit; végül pedig a "megfelelést a 'meg nem magyarázott háboru' és 'meg nem magyarázott béke' között". A legutóbbi idők német-szovjet kapcsolatairól és annak nemzetközi összefüggéseiről tájékoztatott Wilhelm G.Grewe /Párizs/. Előadásának címe: A kelet-nyugati konfliktus diplomáciája 1945-1963 volt. Kétséggkívül, a jubileumi ülásszak keretében a legrosszabbizü előadás, és ez szolgálta leginkább a szovjetellenes agitáció célját. Ujdonságnak számított, hogy az ülásszakon kb. 100 egyetemi hallgató is résztvett, akik így betekintést nyerhettek a "tudományos keletkutatásba".

Az amerikai Történelmi Társulat 1963. évi

ülése Philadelphiában

Az amerikai Történelmi Társulat 1963. évi tudományos ülését Philadelphiában tartotta december 28 - 30 között. Egy szekció kizárólag Keleteurópa kérdéseivel foglalkozott és a 130 előadásból 11 itt hangzott el. Az első Alfred D. Low /Kalifornia/: Lenin és Mao a két marxista gondolkozó: összehasonlító tanulmány az intellektuális történelem köréből c. referátuma volt. Az előadás részletesen kidolgozta a marxista ideológia lenini továbbfejlesztésének nyugati gyökereit. Lenin és Mao Ce-tung nézeteinek összehasonlításából arra a különös eredményre jutott, hogy utóbbi megterheli a nyugati világot a 20. században már korszerűtlen feudális jellegű kínai kulturális örökséggel. December 29-én Marc Szeftel /Washington/: Néhány gondolat Oroszország történelmi fejlődésének sajátos vonásairól c. előadásában tagadta e fejlődés világos tendenciáját; véleménye szerint a jelent nem lehet a múlt alapján megítélni, és óvott az általánosítástól. "Nem létezik teljes igazság teljes dokumentáció nélkül" - ez érvényes Oroszország történetére is. Utalt arra az alapvető különbségre, amely mindenekelőtt a latinitás és a reneszánsz hiányából ered. A következő nap az orosz kulturális kapcsolatok a szomszédos társadalmakkal c. téma jegyében zajlott le. A nap Walter Kirchner /Delaware/ előadásával kezdődött, amelynek címe "Oroszország és a nyugat" volt. Bírálta a legujabban eluralkodott felfogást Oroszország korai nyugati kapcsolataira vonatkozóan és hangsúlyozta a 12. század jelentőségét, amikor is a súlypont a Volga

területére helyeződött át. Serge A. Zenkovsky /Deland/ következtetése után: Oroszország és a mohamedán világ c. előadásával. Elnyújtást tett mongolok és mohamedánok között. Véleménye szerint e két népet és két fogalmat - helytelenül - rokon értelemben használják. Rámutatott: az iszlám gazdasági és politikai befolyása érvényesült Oroszországban is, különösen a tatár-iszlám származású orosz nemesség loyáliságában. E témakör utolsó előadója Anna M. Cienciala /Toronto/ volt: Keleteurópa peremországa: az etnikai konfliktus tere c. referátumával. Danzig szerepéről beszélt a német-lengyel kapcsolatokban 1933-1939 között. Hangzott, hogy Danzig különállásának revíziója Németország javára Lengyelország számára elfogadhatatlan volt. Másrészt a "szabad város" csak addig tudott létezni, amíg a Népszövetség és a nyugati hatalmak készek voltak védelmére. Ivan L. Rudnytskyj /Philadelphia/ előadásának témája: Kárpátukrajna: egy nép, amely önmagát keresi. Véleménye szerint a kárpátukránok sorsában, akik mindig idegen és változó urak fennhatósága alatt éltek/!/ , Középeurópa tipikus képe rajzolódik ki. Végül Günther E. Rothenbert /New Mexico/ a horvát katonai határok és a jugoszláv nacionalizmus keletkezéséről szólt. Ezzel a referátummal S. Harrison Thomson kívánságának tették eleget, aki az 1962. évi tudományos ülésen annak a véleményének adott kifejezést, hogy Európa kis népeinek története nagyon ritkán és nagyon röviden kerül szóba.

★

Végezetül ide iktatjuk az Europa Archiv c. nyugat-német politikai folyóirat egy cikkének ismertetését is. A cikkíró E. Lemberg, Frankfurt am Mainban az Egyetemes Pedagógiai Kutató Intézet munkatársa, s "A keleteurópai népekről kialakított kép Németországban" címmel tartott előadást Chicagóban, a közép- és délkelet-európai szomszédság kérdéseivel foglalkozó munkaközösség és a chicagói Diplomáciatörténeti Alapítvány harmadik közös német-amerikai konferenciáján. E cikk ugyancsak tükrözi már a bevezetőben jelzett sajátos nyugatnémet "objektivitásnak". Nem érdektelen számunkra az sem, hogy maguk a nyugatnémetek hogyan gondolkoznak és hogy vallanak rólunk, keleteurópai népekről.

E. Lemberg: Das Bild von den osteuropäischen Völkern in Deutschland. Europa Archiv, 1965. dec. 25. 927 - 934 p.

/Hogyan gondolkodnak Németországban a keleteurópai népekről?/

A nyugatnémet szerző gondolatmenete szerint: a németeknek keleti szomszédaikról, azaz a lengyelekről, a csehekről, a szlovákokról, a magyarokról, a szerbekről, a horvátokról stb. kialakított képe főként olyan történelmi és földrajzi adottságokon nyugszik, amelyeket ezek egyike sem tud megváltoztatni. Ezek mellett egészében - állítja - figyelmen kívül lehet hagyni magát a népi karaktert, mert ez itt tudományosan nem igen nyom a latban. Annál kevésbé azokat a tényeket, amelyeket az alábbi jellemző címek alatt értelmez.

"Fáziskülönbség" a modern európai nemzetek fejlődésében. Közismert: az ipari forradalom és a modern polgári társadalom kialakulása Európában nyugatról keletre haladt. A reneszánsz s ami vele egy, a modern technika és természettudományok kialakulása óta ez a helyzet a nyugateurópai nemzeteknek előnyt és fölényt biztosított a közép- és keleteurópai nemzetek előtt. Ma már alig képzelhető el, hogy volt idő, amikor a spanyolok voltak a költészetben, a filozófiában és a tudományban a mesterek. A 18. században a franciák voltak Európa hangadói, és a 19. században pedig a németek játszották ezt a szerepet kelet-Európa számára. A nyugati és keleti társadalomfejlődés okozta sajátos fáziskülönbség az egykori nyugati nemzeteknek a fölény tudatát kölcsönözte az akkori keletiekkel szemben. Ez érvényesült a 19. században a németek és a keleteurópai népek kapcsolatában is: erőszakos és felfuvalkodott német urakkal szemben ott voltak a keleteurópai elnyomottak. További következmény: az egykor nyugati szomszédok a keletiekről lényegében mit sem tudtak, nem érdeklődtek és még kevésbé tanúsítottak megértést irántuk. A német tudomány számára a szlávság quantité negligible volt.

Sablonképzetek személyes élmények alapján. A népek egymásról kialakított képzetek széles rétegeik kölcsönös érintkezése következtében messzemenően egyéni élményeken és tapasztalatokon is alapszanak. Ez a kollektív német élményimpresszió így fest: a keleteurópai népek magas színvonalu produkciót hoztak létre a művészetben, a költészetben és a muzsikában. Egyidejűleg a 19. századi nyugat-Európa keleteurópai népeket a nyugati munkaerőszükséglet ellátóinak ismerte meg: onnan jöttek emide az olcsó idénymunkások, a Ruhrvidékre, Belgiumba, észak-Franciaországba

stb. Mindezek folytán a német polgárság a lengyeleket, cseheket, szlovákokat eme jó tulajdonságaik betudásával olyannak ítélte, hogy ezek egy fejlettebb társadalomban csak alárendeltebb szerepet játszhatnak. A német polgárság mindezek ellenére - állítja a szerző - nem volt szlávelles. Lelkesedett a lengyelekért, szerette a lengyel mazurkát és a szlovák népviseletet; Chopin és Smetana csodálta azzal az álmélkodással keveredett: emez "egyszerű népek" hogyan is képesek ilyen magas művészeti produkcióra. A német népkarakternek e fenti szimplifikáló magatartás na már nem sajátja, mindössze reflex egy meghatározott időben érvényes szereposztásra, amelyet ma már ugyan nem fogadnak el, de amely mint sztereotípiá és sablon az emlékezetben az újabb generációkat is kísértően még fellelhető.

Félelem az ujonnan feltörekvő népektől és államoktól.
A keleteurópai népek "egyszerűségéről" alkotott német képzetekhez járult még - alapjaiban Rousseau óta - e népek nagyobb vitalitásától, magasabb születési számától, céltudatosságától való félelem is. A középkeleteurópai népek 19. századi ébredése a németeket páni félelemmel töltötte el. Így egyesek pl. ezzel magyarázzák a poroszok e korabeli lengyelországi politikáját is, vagy az osztrák Schönerer radikálnacionalizmusát. Schönerer volt Hitler egyik tanítómestere. E komplexushoz kell venni még néhány jellegzetességet is, amely a német történelemből és a német tudatból veszi eredetét. A németeknek a világról és a történelemről alkotott képe, ahogyan az ma is él az értelmiségben, tudósokban, és ahogyan azt ma is tanítják, a német történetírás nagy korszakából, a 19. századból veszi eredetét. Oly jelentős historikusok munkái, mint Ranké, Niebuhré, Mommsen és Treitschke, amelyek a goethei idők és romantika képzeteiből táplálkoztak és amelyeknek a német nemzetállam megalapítása volt egyik vezéreszméjük, - ma is ható tényezők. A 19. század közép-kelet-Európáját a németek miszsiós és kolonizációs területüknek tekintették. A németek számára a történelemnek e fajta "miszsiós" felfogása éppen nemzetállamuk megalakulásakor, 1871-ben csúcsosodott ki, amikor is céljaik elérésének feltételeit biztosítva látták. A keleteurópai nemzetállamok létrejöttét, az orosz forradalom következtében létrejövő világhatalmat a legtöbb német mint nemzeti nagyságuk fenyegettetését, veszélyt, bukást fogta fel. A német történeti tudatban maiglan benne van ez a képzet, amelyet a 20. század történelme tovább komplikált.

A német történeti kép etatista beállítottsága. Megnehezíti a németek helyes keleteurópai tájékozódását az is, hogy történetírásuk teljesen figyelmen kívül hagyta e népek nemzeti állammá alakulása előtti fejlődését, amiről csak akkor vettek tudomást, amikor ezek mint kész nemzeti államok léptek fel a történelem színpadán.

A Keletről átköltözöttek közvetítői a keleteurópaiak és a nyugatnémetek között. E cím alatt a szerző az eddig

bemutatott német politikai közgondolkodást meghatározó történelmi tényeken kívül két tényezőt említ, amelyek szerinte megnehezítik a keletiek és a nyugatnémetek között kívánatos helyes orientációt. Nevezetesen: az egyik a nemzetiszocializmus ma is gyógyíthatatlan hatása, közép-kelet-Európa Hitler által történt megszállása, és a népeket megsemmisítő politikája, a másik pedig a németek kitelepítése közép-kelet-Európa térségéből. Nem volna csoda - írja - ha ezek az események és az általuk felszított népgyűlölet azt a képet, amit ezek a népek egymásról kialakítottak, végérvényesen szétrombolta volna. Ennek ellenére - állapítja meg - az a figyelemreméltó dolog történt, hogy az átköltözött keletnémetek nyugaton a közép-kelet-európai népek magyarázóí és értelmezőí lettek. A különböző egyetemeken, főiskolákon és tudományos intézetekben ők a keleteurópai országok szakértőí, előadói és kulturájuk ismertetőí. De maga teszi hozzá, hogy néhány tény ellentmond ennek, t.i. az elűzöttek szövetsége rendszeresen tiltakozik az NSzK és a keleteurópai államok között a diplomáciai és a kereskedelmi kapcsolatok szélesedése ellen, s kongresszusaikon követelt illetőségi és önrendelkezési jog revánsnak hallik.

A keleteurópai társadalmi fejlődés mai helyzete: kiinduló pontja a kelet-nyugati beszélgetéseknek. A szerző szerint a németek ma úgy értékeli a helyzetet, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa óta, a békés koegzisztencia politikájának kiszélesítésével meg van a lehetőség a fenti problémák megközelítésének.

Pogány Mária

KAMIL KROFTA /1876-1945/

A cseh történetírásban nem tekinthető Krofta "a nagy nemzeti" történésznek, mert ez alkalmasint mindmáig ható érvénnyel František Palacký. Talán még Josef Pekař is, bármennyire tulsulyban voltak életművében a negatív vonások, nagyobb és a maga korában erősebben ható történész volt. Krofta a jelentős történészek közül való, s ha úgy tetszik, a tipikusak közül való is, nemcsak a cseh történetírásban. Számos egyéb kelet-európai kis nép történetírásában találhatunk hozzá hasonló nagyságrendű és szellemi arculatu történetírót.

A vegyes nemzetiségű Plzeňben született, a cseh és a német településterület határán. XVII. századi paraszti őseit még Kraft, majd Kroft néven tartotta számon, II. József alatt kapta a családnév végleges alakját. Az atya volt az első, aki a paraszti környezetből már messze kiemelkedett, Plzeň polgármestere lett, s egy nagytőkés malomtulajdonos lányát vette feleségül. Krofta a századvég "jó polgári" légkörében nevelkedett. S bár otthon, az atyai tilalom ellenére, Masaryk Ős nevű folyóiratát olvastatta titokban, s konzervatív ócseh pártállású apjával ellentétben közeledett Masaryk burzsoá-demokratikus álláspontjához, teljes egészében sohasem jutott el még ideig sem.

Mint egyetemi hallgató Prágában, majd 1896-1899 közt a bécsi Österreichisches Institut für Geschichtsforschung tagja; a középkor története iránt érdeklődik /gimnazista korában még katolikus pap akart lenni/. Ez az érdeklődés vezeti el a huszita mozgalomhoz, s ezt a nagy népi mozgalmat ő is, Palacký nyomán, a cseh történelem csúcspontjának tekinti.

Két évig Rómában dolgozik, részt vesz a Monumenta Vaticana Bohemica kiadásában, itt tökéletesíti forráskritikai készségét, aztán a prágai országos levéltárban dolgozik, 1905-ben már egyetemi előadó, 1912-től pedig rendkívüli tanár, Kelet-Európa történetének tárgyköréből.

A tudós kutató munkából az új csehszlovák állam megalakulása ragadja ki. 1919-ben Beneš kinevezi külügyminisztériuma államtitkárává, a külképviselet megszervezése lesz a feladata, aztán 1920-1922-ben a Vatikánban képviseli államát, 1922-1925 közt bécsi, 1925-1927 közt berlini csehszlovák követ, utána a külügyminiszter helyettese, majd

Benes elnökké választása után maga kerül a minisztérium élére. De közben sem szakad meg tudományos tevékenysége. Bécsi követsége idején rendszeres előadásokat tart a pozsonyi Komenský-egyetemen. S egymás után írja tanulmányait, cikkeit, előadásokat tart. A tudományos eredmények népszerűsítése, kifejezetten szélesebb olvasóközönségnek szánt írások, mint azt Zdeněk Nejedlý hangsúlyozza, demokratikus meggyőződését bizonyítják.

A német megszállás idején börtönbe került, s testét meg tudták törni. Igaz, megérte még a felszabadulást, a köztársaság helyreállítását. De 1945. augusztus 16-án meghalt. Az újjászületett Csehszlovákia ünnepélyes állami temetéssel búcsuzott tőle.

Érdeklődése igen széleskörű volt, de a legtöbbet, önálló forráskutatások alapján, mégis a középkori cseh történelem terén alkotott, részben már a huszita mozgalom előtti korszak történetéből, ahol többek közt megmutatta a pápai kuria szerepét az ország kirablásában, különösen pedig éppen a huszita mozgalom egyes kérdéseiről, vezető egyéniségeiről. Számos munkájában foglalkozott a cseh és a szlovák fejlődés egészével, kutatta a két nemzet történelmének közös vonásait. Bár számos kérdésben öntudatosan és őszintén a hivatalos állami felfogást vallotta, a csehszlovák nemzetegység elvét nem fogadta el, s ha talán tul is hangsúlyozta olykor a cseh befolyást a szlovák nép fejlődésében, nemzeti önállóságát nem vonta kétségbe.

Legnagyobb terjedelmű és legjelentősebb munkája a cseh parasztság történetéről írt összefoglalása. Persze, ez a munka inkább a parasztságot érintő állami rendelkezések bemutatása, a parasztság jogi helyzetének vizsgálata, semmint a parasztok mindennapjainak leírása, már csak kellő előtanulmányok hiánya miatt sem lehetett nagyon mélyenszántó. De önmagában a tény, hogy az első világháború idején ezt a témát választotta /a könyv folytatásokban jelent meg, 1919-ben adta ki végleges formájában könyvalakban/, életművének megbecsülendő pozitívuma.

Polgár volt, aki a feudalizmussal szemben a polgári haladást a legnagyobb vívmánynak tartotta; éppen a parasztság történetéről írt munkája befejező részében látszik világosan, milyen egyértelműen minden haladás tetőpontját látta a polgári átalakulásban. A történeti fejlődés elméleti kérdései kevéssé érdekelték, a történelem számára sok tényező együtthatásának az eredménye, s ezek közt olykor gazdasági és társadalmi tényezők is játszanak lényeges szerepet, eldöntőt egyik sem.

Polgári öntudata és világnézete olyan magától értetődő volt számára, hogy nem is kísérelte meg valamiféle elméleti megfogalmazását. Egy kérdés volt, ahol igen öntudatosan és határozottan képviselte a burzsoá álláspontot: a nacionalizmus kérdése.

Mélységesen, mondhatni minden sejtjében cseh nacionalista volt. S mert az volt, az adott korszakban, már a világháború előtt, különösen pedig az első csehszlovák köztársaság korában, két ellenfelet látott, akik ellen hadakoznia kell, a németeket és a magyarokat. Berlini szolgálata idején, s később is nem egyszer visszatért a csehországi németek kérdésére, s bizonygatta azt, kissé önmagát is nyugtatva, hogy a németeknek sohasem volt lényeges szerepük Csehország történetében. Bár ugyanakkor éppen ő hangsúlyozta, hogy a németekkel való szembenállás ébresztette fel igen korán, már a XIII-XIV. században a cseh nacionalizmust, tette a cseh népet nemzetté. A nemzet kritériumát a közös nyelvben és a közös öntudatban látta. Eppen ez a korán megnyilvánuló nemzeti öntudat különbözteti meg a cseh fejlődést a magyartól.

A cseh és a magyar fejlődés párhuzamos és eltérő jelenségei, már csak a szlovák történelemre való tekintettel is, erősen foglalkoztatták. Külön nagy tanulmányban mutatta ki az alkotmányos fejlődés számos hasonló vonását a XVII. század elejéig. Az 1620-as fehérhegyi vereség után válik el véleménye szerint erősen a cseh és a magyar fejlődés. Magyarországon a köznemesség meg tudta őrizni rendi szervezetét /Krofta különösen fontosnak tartja a megyei önkormányzatot/, az 1848-as forradalomban is ez a köznemesség játszotta a vezető szerepet, éppen az a köznemesség, amely a XIX. század elejétől kezdve válik öntudatosan magyarrá, s egyuttal beolvassztja magába a történeti Magyarország nem magyar etnikumu nemességét is. De ugyancsak éppen a köznemesség vezető szerepének fennmaradása 1867 után is, már hátrányára szolgált Magyarországnak, akadály volt a haladásnak. "A régi Magyarország bukása" című, 1924-ben írt tanulmányában már rámutat arra, milyen súlyos hibái voltak a magyar fejlődésnek. A történeti Magyarország mindvégig, vagyis 1918-ig szinte sértetlenül megőrizte agrár-feudális, majdnemhogy középkori jellegét, s ezen a téren az 1919 utáni új Magyarországon sem történt változás. Ez volt - Krofta koncepciója szerint - a bukás egyik alapvető oka, de nem a legfontosabb. A legfőbb a nemzetiségi kérdés elintézetlen volta, a súlyos nemzeti elnyomás, amely a nem magyar népeknek egyaránt osztályrészül jutott. Vestigia terrent! - kiált fel tanulmánya végén: a magyar állam bukása szolgáljon intő példának a mai Csehszlovákia számára is. A magyar példa világosan mutatja, hogy az erőszakos elnemzetlenítés politikája kudarcra van ítélve. De ezen túlmenően, pozitív rendezést kell találni a csehszlovákiai kisebbségek számára, ez biztosítja az állam tartós fennmaradását.

Ha nagyon öntudatos nacionalizmus is a Kroftáé, de a történeti fejlődésen okulni óhajtó, józan nacionalizmus is. Eppen az igazságot kutató történész felelőssége készíteti őt ilyen józan álláspontra. A szlovák történetírás feladatairól szóló előadásában /ezzel búcsuzott 1925-ben a pozsonyi egyetemről, amikor Berlinbe került/ ő, a cseh nacionalista mutat rá arra, hogy a történetileg, forrásszerűen nem iga-

zolható nemzeti illuziókkal le kell számolni, az igazi nemzeti öntudatnak nincs mit félnie az igazságtól, a legendák megcáfolásától, mert ettől csak erősödhet.

Szemelvényeinkben egyrészt Krofta pozitív oldalait kíséreljük meg bemutatni, ezért közlünk részleteket a parasztság történetéről irt könyvéből, valamint "A huszita mozgalom társadalmi és nemzeti szempontból" c. tanulmányából, másrészt a magyar fejlődésre, ill. a cseh-szlovák-magyar viszonyra vonatkozó nézeteit kívánjuk röviden bemutatni, amennyire ez az adott keretek között lehetséges.

Kamil Krofta: A parasztság története

A jobbágyság viszonyok romlása a Fehérhegyi csata és a harmincéves háború után. A jobbágyság szolgátságának megszilárdulása.

A vallásszabadság elvesztése, amely a Fehérhegy utáni első időszakban a legérzékenyebben érintette a jobbágyságot, egy idő múlva, amikor túlnyomó többségét a katolikus hitre térítették, s így egy hiten volt földesuraival, már nem volt olyan nyomasztó és csak az az aránylag jelentéktelen számú jobbágyság érezte, amely a legnagyobb nyomás hatására sem hagyta magát eltéríteni régi hitétől. De a fehérhegyi fordulat következtében a jobbágyság helyzete más tekintetben is romlott. Már a nem-katolikus jobbágyság elleni kegyetlen rendszabályok és általában a jobbágysággal szemben bevezetett, fenntebb ismerttetett akciók is világosan mutatják, hogyan romlott a jobbágyság jogi helyzete, hogyan változott meg a jobbágyságról alkotott felfogás és hogyan nőtt személyes szolgátságuk. Mindez más módon is megnyilvánult. Ennek az áldatlan jelenségnek ugyan nemcsak a fehérhegyi fordulat volt az oka, hanem azok a különféle körülmények, amelyek részben megelőzték és előkészítették ezt a fordulatot, részben a fordulat utáni események és viszonyok, első sorban a hosszú háború következtében alakultak ki.

A reneszánsz kultúra élesen individualista irányzata, amely az állami életben az uralkodói abszolutizmus növekedését támogatta, s amely már jóval Fehérhegy előtt sok cseh egyházi és világi főurat megérintett, már a 16. századtól kezdve kezvezőtlenül befolyásolta a jobbágyság viszonyokat hazánkban is. A század második felében kiadott földesuri rendtartásokban megtaláljuk ennek szembetűnő jelét. A jobbágysághoz és a jobbágyságról ezek a rendtartások kemény hangon beszélnek, a részükre kiadott utasítások szigorubbak és a be nem tartásuk esetére kiszabott büntetések nagyobbak, mint a korábbi időszakban. Lábra kap az a szokás, hogy a

rendtartás ellen cselekvő jobbágyot jelentős pénzbüntetéssel sújtják. Különösen két 1566-ban kibocsájtott rendtartásban találjuk ezt meg nagy arányban, közülök az egyiket hostin-i és miletini uradalma részére a két szin alatt áldozó luteránusok határozott hive, Valdštejn György, a másikat a prágai vári Szent György kolostor apátnője adta ki. Az új irányzat nyilvánvalóan valláskülönbőség nélkül szerzett híveket magának a földesurak között. De terhes voltát bizonyára ott érezték a legjobban, ahol a jobbágyok és a földesur közötti ellentétet vallási ellentét is kiélezte, ami gyakrabban fordult elő a katolikus földesurak birtokain. Ami pedig a Fehérhegy előtti időkben csak egészen kivételes volt, az most a fehérhegyi fordulat után rendszerré vált. A régi hazai földesurak helyére túlnyomórészt idegen földesurak kerültek, akik jobbágyaiktól nyelvileg és vallásilag különböztek, akiknek nem volt érzékük jobbágyaik és azok szükségletei iránt, akik főképpen katonai szolgálatuk révén emelkedtek, akiket a hatalom és a gazdagság iránti kiméletlen sóvárgás hajtott, amelyet a reneszánsz élesen individualista felfogása táplált bennük.

Nem meglepő tehát, hogy a Fehérhegy utáni cseh földesuri rendtartásokban a jobbágyokról szóló részekben többnyire igen éles hanggal találkozunk. Kevéssé épületes példája ennek az az 1633-ban a Cervenio Rečice-i uradalom részére kibocsájtott "bírói articulus"-sorozat, amelyet a prágai érsek, a híres Harrach Arnošt bíboros adott ki. A jobbágyok által elkövetett kihágásokra megállapított büntetések szinte hihetetlenül kegyetlenek. A jobbágy köteleességmulasztására vagy az uraság által kiadott utasítások megsértésére kimért magas pénzbüntetések kivül - így 50 kopa meissenai garast kellett fizetnie annak a jobbágnak, aki a földesur tudta nélkül idegen árvát vett magához, vagy azt idegen földre adta férjhez és ugyanezt az összeget kellett megfizetnie annak a birónak vagy esküdtnak, aki más földesur jobbágyát rejtegette vagy megtűrte maguk között, sok más kihágásra pedig 2-6 kopa cseh garas volt kimérve - néhány kihágásra súlyos testi fenyegetés is várt. A megszabott időben a fizetést elmulasztó jobbágyról úgy rendelkezik, hogy "Vettessék börtönbe s onnan el ne bocsájtassék mindaddig, amíg a pénzt le nem tette, ha pedig letette, legalább egy hétig börtönben tartatván, engedetlenségéért még 5 kopa garas büntetést fizessen". Különösen kegyetlenül büntették azokat a jobbágyokat, akik az uraság erdejében vadásztak, vagy patakjaiban halásztak. A megfelelő /17./ paragrafusban ez áll: "Az uraság erdei fejvesztés terhe mellett tilalmasak, hogy azokban fát ne vágjatok és azoktól tartózkodjatok... Ha pedig valaki önkényesen arra ragadtatná magát... és mégis az urasági erdőben fát vágna, akkor minden fa után, amely gerendának számíthat, 1 kopa meissenai garasra büntetessék. Az erdőőr, aki ezt elnézi és nem jelenti, fejvesztéssel bünhődjék, más gonosztevőknek példát statuálandó". Egy másik paragrafus elrendeli: "A Herceg Ökegyelme halasztavaitól, folyóitól és patakjaitól óvakodjatok, azokban ne

halásszatok se halat, se rákot, semmiféle szerszámmal, sem horoggal, sem más fortéllal... Akit pedig a halastavakban, folyókban és patakokban tetten érnek, fejét vesztitse más gonosztevőknek példát statuálván." A további paragrafusban ugyanezt a büntetést mérik ki mindazokra, akik "puskával, ijjal vagy más eszközzel" vadásznak.

A Fehérhegy utáni korszak más cseh uradalmi rendtartásban is számos példát találunk a jobbággyokkal szembeni hasonló kegyetlen szigorúságra. A Valdštejn birtokok jobbággyai részére 1651-54 között kiadott uriszéki articulushoz egyebek között elrendelik, hogy az, aki a földesurral vagy hivatalnokaival tiszteletlen, azoknak nem engedelmeskedik, "illendő módon fej- és jószágvesztéssel bünhődjön" és elrendelik, hogy "az, aki a bíró első felszólítására a munkán/roboton/ nem jelenik meg ott és akkor, amikor mondták vagy megfelelő napszámot nem küld és vis majorral vagy elfogadható kifogással nem védekezik, az a gazda vasra veressék vagy minden elmulasztott nap után ugyanannyi napot üljön börtönben". A Jindřichuv-hradec-i uradalom részére 1660 körül minden valószínűség szerint a híres Vilém Slavata unokája által kiadott utasításban az 1633-i érseki utasításhoz hasonlóan azt olvassuk, hogy "mindenféle vadászat tiltva van... fejvesztés terhe mellett" sőt azt a borzalmas rendelkezést olvassuk: "ami az uraság halastavait, patakjait, erdeit és földjeit illeti, azok valószínűsége tilalmasak, hogy abban senki semmi kárt ne tegyen. Ha pedig valakit a halastavakban vagy patakoknál tetten érnek és bűnét rábizonyítják, vesztitse el szemévilágát. Ha pedig valaki az uraság érdekében fát vágna vagy méheket lop meg, fejvesztéssel bünhődjék." Még ha feltételezzük is, hogy a valószínűsége a jobbággyokat nem büntették olyan kegyetlenül, mint ahogyan azt a megijesztésükre szánt rendelkezések hirdetik, tagadhatatlan, hogy igen előnytelen képet adnak a Fehérhegy utáni földesuraknak a jobbággyokról táplált véleményéről. Szomorúan jellemző Pospíchal tábornok elbeszélése 1680-ból Breda grófról, aki ugymond "amikor a parasztoknak nem volt mit adniuk, az asszonyok és lányok haját vágatta le és eladta a parókakészítőnek", nehéz lenne ezt az elbeszélést elhinni, ha a bredai uradalom lázongó parasztjainak ugyanazon esztendőből kelt panaszlevele nem igazolná. Megismerkedünk majd még a Fehérhegy utáni földesuraknak jobbággyaikkal szemben tanúsított durva érzéketlenségének más bizonyítékával is.

Bár mindezek alapján kétségtelen, hogy a cseh földesuraknak a fehérhegyi fordulat által okozott változása önmagában véve is igen áldatlan hatással volt a jobbággyviszonyokra, nagyfokú romlásuk mégis bizonyára sokkal inkább gazdasági természetű okoknak volt köszönhető, amelyek nem függtek össze közvetlenül a fehérhegyi fordulattal. A jobbággyviszonyok romlását, főképpen pedig a jobbággyoknak a földesurral szembeni kötelezettségének emelkedését már jóval Fehérhegy előtt elősegítette a földesuraknak az a tö-

rekvése, hogy birtokaik jövedelmezőségét a földesuri föld eredményesebb és terjedelmesebb kihasználásával, saját nagybani gazdálkodásukkal fokozzák. Ebből a törekvésből következett, hogy a földesuri földet növelni igyekeztek azzal, hogy megvették az elszegényedett parasztok földjét, addig műveletlen vagy jobbágyoknak bérbeadott földet foglaltak a földesuri gazdasághoz, új majorokat szerveztek és halastavakat építettek. A földesuri gazdálkodás megnövekedésével együtt nőtt a gazdasági munka is, s ezt a földesurak nem fizetett bérmunkásokkal, hanem a jobbágyok robotjával fedezték. A fehérhegyi fordulat és a harmincéves háború okozta a jobbágmunkára alapozott földesuri nagybani gazdálkodás fejlődését. A Fehérhegy utáni birtokelkobzások, az elkobzott birtokoknak a győztes párt hívei kezén történő felhalmozódása következtében nagy kiterjedésű uradalmak jöttek létre, ezekhez a jobbágyok által megművelt földön kívül sok földesuri kezelésben lévő föld is tartozott, s ez a föld csak nőtt az elhagyott jobbágytelkek földjével. Ha a régebbi időkben a földesurak legfőbb jövedelmi forrása a jobbágyok adója és szolgáltatása volt, akkor most többet jelentett a földesur saját gazdasága, s ha a régi adók és szolgáltatások elvesztették valamikori jelentőségüket és értéküket a földesur számára, akkor megnőtt a földesuri gazdálkodást lehetővé tevő jobbágmunka jelentősége. Csehország jobbágyságára nézve ez annál végzetesebb volt, mert itt a lakosság általános csökkenése, a vallásuk miatt elnyomott és a háborútól sujtott jobbágyok tömeges menekülése miatt a birtokokon a jobbágyi munkaerő mértéktelenül csökkent. A földesuri nagybani gazdálkodáshoz szükséges munka sokkal több volt, mint a régebbi időkben, a munka végrehajtására hivatott paraszt sokkal kevesebb. Ezért a jobbágyok kötelező munkája, a robot mindenütt nagy mértékben emelkedett, egyre nyomasztóbb teherre vált a jobbágyokra nézve, a földesurak pedig azért, hogy a lehető legnagyobb mértékben biztosítsák a maguk számára jobbágyaik munkaerőjét, egyre inkább korlátok közé szorították személyes szabadságukat. Az állam, amelynek szükségletei a nagy hadivállalkozások miatt és az állami élet fejlődése következtében megnöttek, szintén növelte adóköveteléseit a megritkult adófizetőkön. Ezeknek a jobbágyság helyzetére gyakorolt hátrányos hatásoknak következményei hazánkban a jobbágyviszonyok fejlődésének csaknem egészen megfigyelhetők.

A jobbágy-munkás Fehérhegy után bekövetkezett nagy hiánya elsősorban a jobbágyok szabad költözését megakadályozó rendeletek szigorításához vezetett.

A parasztság politikai szervezkedése

Mig Csehországban a parasztság tömegesen csatlakozott az ifjú cseh párthoz, addig Morvaországban az a gondolat nyert tért, hogy a nemzeti párttal szemben független ellenzéki parasztpártot szervezzenek. A hetvenes évektől kezdve ezt a gondolatot különösen Demel professzor képviselő han-

goztatta "Pozor" című lapjában. Már 1882-ben "független morvaországi parasztpártról" írt. Egy év múlva megalapították a "morvaországi cseh-morva parasztegyletet". Ez ugyan alapításakor a cseh politikai vezetés egysége mellett szállt sikra, de már 1884-ben a tartományi gyűlési választásokor néhány saját jelöltet állított, akik közül kettőt meg is választottak, hat évvel később pedig, az ifju csehek pártjának nagy csehországi győzelme után úgy döntött, hogy az 1890-i tartományi választásokon a /dr.A.Stránsky vezette/ városi ellenzéki értelmiségtől támogatva teljesen függetlenül lép fel. A parasztegylet feloszlata, ami még a választás előtt következett be, a parasztság független politikai szervezéséhez vezető fejlődést is érintette, az ellenzéki parasztság a szabadgondolkodású városi értelmiséghez közeledett, s vele egyetlen népi pártban egyesült /1896/. Csehországban, ahol a parasztság addig néhány kivételtől eltekintve - már 1895-ben két független agrárképviselőt választottak be a tartományi gyűlésbe - szinte egytől egyig az ifju csehek pártját támogatta /az ellenzéki ifju csehek politikájának támogatása miatt 1890-ben feloszlatták a Selská jednota-t/Parasztegylet/, majdnem ugyanakkor vetették meg a független parasztpárt alapjául szolgáló "Sdružení českých zemědělců v království Českém" /A cseh királyság földmiveseinek szövetsége/ elnevezésű egyesülést /1896 karácsonyán/. De csak 1899 elején lett a cseh agrárpárt független politikaipárttá. A cseh tartományi gyűlés 1903 évi választásai során ez a párt már 21 mandátumot kapott és az utolsó cseh tartományi választásnál Csehországban nem kevesebb, mint 46 képviselői mandátumot /242-ből/. A birodalmi tanácsban is nagy erőre tett szert 1906-ban az általános választójog bekövetkezése révén. Az agrárpártiaknak sikerült elérniök, hogy a 75 cseh képviselői mandátumból 42 mandátumot a vidék kapott /a városok csak 33 mandátumhoz jutottak/, s ebből a 42 mandátumból az agrárpárt 30 mandátumot szerzett meg. Morvaországban a független agrárpárt csak 1904-ben alakult meg és végül is 30 tartományi és 7 birodalmi tanácsi képviselője volt. Miután cseh Szilézia az általános választójog alapján a birodalmi tanácsba egy agrárpárti képviselőt küldött, a cseh nemzetiségű 108 birodalmi tanácsi képviselő közül az agrárpártnak 38 képviselője volt. A háboru előtt és a háboru alatt ez volt a legerősebb cseh párt, amely leginkább meghatározta a bécsi parlamentben folytatott cseh politika irányát. Az agrárpárt tagja, egy morva paraszt volt az osztrák-magyar monarchia utolsó időszakában a birodalmi tanács cseh képviselő-csoportjának elnöke és szóvivője a legkomolyabb pillanatokban. És a szabad cseh állam első, az agrárpárti politikusok nagyarányu részvétele mellett létrejött kormányában az agrárpártnak 4 minisztere volt, közülök három paraszt.

A cseh parasztság politikai hatalmának és jelentőségének valóban csodálatraméltó fejlődésével függ össze anyagi helyzetének javulása is. Ez a javulás ugyan kétségtelenül a jobbágyság és a robotkötelezettség 1848-i eltörlésének volt

köszönhető, de nem nyilvánult meg rögtön ez után az esztendő után. A jobbágyszabadsításhoz kezdetben néhány hátrányos következménye is volt. A fiatal szabadság sok parasztot a gazdaság elhanyagolására, gögre, szeszélyességre, italozásra és kártyázásra vitt. A paraszt megszabadult a súlyos földesuri terhektől, de megfosztották attól a segítségtől is, amelyet szükség vagy szerencsétlenség idején a földesur nagy szeretetből, hanem saját érdekéből juttatott, megfosztották azoktól az előnyöktől, amelyek a földesuri birtok használatának jogából keletkeztek. Telkét a robotmegváltásból kifolyólag megterheltek, s ezt részletekben kellett törleszteni és a teher után kamatot kellett fizetnie. A mezőgazdasági termények jó ára az 1848 utáni első esztendőben könnyített ezen a terhen. De a hetvenes években fordulat állt be. A külföldi gabona konkurenciája a mezőgazdasági termények árát olyan alacsonyra szorította le, hogy a föld hozama jelentősen esett. A parasztagdák számára hallatlanul megnehezítette az adósság, a birtok vételár-hátralék és főképpen a társörökös részére biztosított örökösödési rész fizetését. Így a parasztagdaságok eladósodása főképpen a múlt század utolsó negyedében hatalmas méreteket öltött. Szükségszerű következménye volt az eladósodásnak a parasztbirtokok tömeges elárverezése. 1868-tól, amikor a cseh- morvaországi és sziléziai parasztbirtokokat 765 millió aranykorona betáblázott évi részlet terhelte, 1902-ig a betáblázott adósság majdnem egy milliárddal nőtt /1902-ben majdnem 1630 millió volt/. Ugyanez alatt az időszak alatt a cseh korona országaiban 152 ezer ingetlánt árvereztek el 305 millió aranykoronáért. Ezek a számok világosan mutatják azt a szorult helyzetet, amelybe a cseh parasztság a 19/20. század fordulóján került. A szorongatott helyzet volt a legfőbb rugója annak az agrármozgalomnak, amelynek segítségével a parasztság rövid időn belül nagy befolyást nyert az állami gazdaságpolitikára, s azt arra kényszerítette, hogy rendkívüli mértékben törődjön a parasztság érdekeivel. Ehhez kapcsolódott a parasztság kiterjedt önszegélyező tevékenysége /gazdasági előlegpénztárak, szövetkezetek alapítása/, amelyet az agrármozgalom tiszteltetreméltó színvonalon folytatott.

Mindez megjavította a parasztság anyagi helyzetét a század elején. De a parasztság anyagi emelkedését csak az 1914-1918 közötti világháború fejezte be, amely a mezőgazdasági termények részére hallatlanul magas árat biztosított. A parasztbirtokok hozama olyan mértékben nőtt, hogy a régebbi adósságok talán teljesen eltűntek, és néhol a parasztnak sikerült költséges beruházásokkal birtokaik értékének emelése, a nagybirtok jelentős részének átvétele. A parasztság első tekintetre fényes és sokszor irigykedve szemlélt gazdasági fellendülésének megvoltak az árnyoldalai is: az elégtelen művelés és trágyázás következtében a háború alatt a parasztföldek termékenysége többnyire jelentősen csökkent, az állattenyésztést a kegyetlen beszolgáltatások fenyegetően alacsony színvonalra szorították vissza. Ennek

következményeit még hosszú ideig érezni fogjuk és a parasztság kétségtelenül el fogja veszíteni annak jelentős részét, amit a háború alatt szerzett. Egészében véve azonban nemzetünk új, szabad életébe bizonyára sokkal előnyösebb helyzetben lép be, mint a nemzet egyéb rétegei. Biztos, hogy a változott körülmények között is politikai, gazdasági és általában nemzeti jelentősége nagy lesz. Kifejezhetjük azt a reményünket, hogy a hatalmat, melyet ez a jelentőség kölcsönöz számára, nemcsak a saját érdekében, hanem nemzeti és állami létünk egésze érdekében fogja felhasználni.

/Dějiny selského stavu. Praha, 1949. 191-196., 436-440.p./

A huszita mozgalom társadalmi és nemzeti aspektusa.

Az erős szociális elemet a huszita mozgalomban már maguk a résztvevők felismerték. A mozgalom ellenségeinek írásai gúnyosan beszélnek a kézművesekről, a szabókról és vargákról, a parasztokról és kisnemesekről, mint a mozgalom tulajdonképpen kezdeményezőiről, és keserű szemrehányással emlékeznek meg a hatalmas mágnásokról, akik, nem véve észre azt, hogy a mozgalom őket is fenyegeti, nem késlekedtek támogatni azt. Másutt iszonyattal ecsetelik a huszitáknak azt a törekvését, hogy a politikai és társadalmi viszonyokat felforgassák és azt bizonygatják, hogy az emberi társadalom érdeke szükségszerűen megkívánja, hogy erőlyesen fellépjenek vele szemben. A mozgalom ellenségeinél beszédesebben szólnak a huszitizmus társadalmi elemeiről a radikális táborita párt ismert megnyilatkozásai és tettei a kommunista társadalmi rend megvalósítására, a jobbágyság eltörlésére irányuló törekvései, stb. A vádak és a jelenségek szinte arról győzhetnek meg bennünket, hogy a huszita mozgalomban mindenekelőtt társadalmi mozgalmat lássunk. Ez bizonyára helytelen lenne. A huszita mozgalom elsősorban a népnek az akkori egyházi viszonyokkal való elégedetlenségéből, a papság elvilágiasodása és erkölcstelenedése elleni ellenállásából, az egyház és az egyházi hivatalok tulságosan nagy hatalmával való szembenállásából és abból a törekvésből született, hogy kiküszöböljék az egyházi tanítások és a papság és a nép tényleges élete közötti ellentmondást, abból a hő óhajból, hogy jobb erkölcsöket és igazibb vallássóságot teremtsenek, abból az idealista törekvésből, hogy a kereszténységben az isteni törvényeket megvalósítsák. Alapjában véve az eredetét tekintve tehát egyházi, vallásos és erkölcsi mozgalom volt. De ezeken tulmenőleg korán feltűnt benne a társadalmi elem.

Az egyházzal és a papsággal szembeni ellenállás is társadalmi színezetű volt. Nemcsak az egyház terhes lelki hatalma ellen irányult, hanem nagy világi hatalma és mérhetetlen gazdagsága ellen is, nemcsak a papok erkölcstelen, a krisztusi tanítással összeegyeztethetetlen élete ellen, hanem kiváltságos társadalmi helyzetük ellen is. És nemcsak

abból eredt, hogy az egyházat megszabadítsák a világi uralom teherterhelésétől, hanem abból is, hogy a világi elem értehető gyűlölködéssel tekintett az egyházi intézmények megsemmisítő gazdasági tulajdonjára.

... a királyság fele az egyház birtokában volt, egyrészt a világi papságéban, az érsekekéban, püspökökéban, káptalanokéban és kisebb egyházak javadalmasaiban, másrészt a kolostorokéban, amelyek az ország határán és belsejében valóban nagyterjedelmű nagybirtokok urai voltak. Az egyházi birtokoknak ebben a tengerében a világi rendek birtokában levő föld szinte elveszett. A királyság ama felének, amely nem volt az egyház birtokában, egyharmada királyi birtok volt, és csak a fennmaradó kétharmadon osztozkodott a fő- és köznemesség, a királyi városok, egyes polgárok és végül a jelentéktelen számú szabad parasztok. Bár a városok, a polgárok és a szabad parasztok földbirtoka nem volt nagy, a nemességnek az egyházzal összehasonlítva mégis csak kis földbirtok jutott. Az igazi világi nagybirtok ebben az időben ritkaság volt náluk. Azok a nagykiterjedésű latinfundumok, amelyeket a 12. és 13. században néhány főúri család szerzett magának, a fiuk közötti osztások következtében olyan nagy mértékben felaprózódtak, hogy egy vár tíz-tizenöt faluval már nagybirtoknak számított, és az átlagos nagybirtok nem ölelt fel többet, mint 5-8 falut. A nemesség többsége pedig csak kisbirtokos volt, a kisnemések a lovagi érdítményeken kívül legfeljebb 2-3 falut, de igen gyakran csak egy falut és sokszor csak egy falu kis részét bírták. Nem nehéz elképzelnünk, hogy milyen volt az ilyen, a szomszédos, legtöbbször egyházi nagybirtok nyomása alatt álló kisnemes anyagi helyzete. Nem csoda, hogy az ilyen kisnemések, nem tudván megélni kis birtokukból, eladták azt és hatalmasabb urak szolgálatába szegődtek. A kisnemességet így megfosztották földjétől, mialatt az egyházi földbirtok állandóan nőtt. vétel, vallásos adomány vagy hagyaték formájában. És mialatt a kisbirtokos nemes, nemes volta ellenére is csak nehezen tudott megélhetést találni, a kolostorok szerencsés lakói, akiknek terjedelmes földbirtokokat adományoztak, Isten alázatos tisztelete helyett gondtalan jólétnek adhatták át magukat, amely kicsapongásra és erkölcstelenségre csábított. Ha mindezt meggondoljuk, megértjük, hogy Hus és barátai kifakadása a papok világi uralma ellen miért talált olyan élénk visszhangra éppen a kor cseh kisnemességénél, miért vett olyan nagy arányokban részt a huszita mozgalom egyházellenes harcában és miért talált a huszitizmus, legalább is kezdetben, olyan sok és jelentős hívőre a főnemesség körében is.

A kisnemességen kívül igen jelentős résztvevője volt a huszita mozgalomnak a városi lakosság alsóbb rétege, a kézművesek, és mindenféle saját tulajdonnal nem rendelkező, bér munkából vagy a gazdagabb polgárok birtokán "béresként" szolgáló, iparossegéd plebejusok. Bizonyára nemcsak a vallásos lelkesedés buzdított az új mozgalom melletti állás-

foglalásra, hanem a saját társadalmi és gazdasági helyzetükkel való elégedetlenség, és azokkal a vagyonos patriciu-sokkal szembeni ellenállás, akik saját kezükben összpontosították a gazdagságot és hatalmat, akik kezükben tartották a város földjét és házait és a város igazgatását. A huszizmus előtti utolsó században a kézművesek minden nagyobb cseh és morva városban céhekbe tömörültek, melyek eredetileg teljesen a patricius városi igazgatástól függtek, de arra törekedtek, hogy fokozatosan egyre nagyobb mértékben befolyásolják a város igazgatását. Nem elégedtek meg azzal, hogy ezt vagy azt a kézművest a városi tanács tagjává választották, hanem a 14. század derekától kezdve arra törekedtek, hogy a városi igazgatásban az esküdtekkel egyenranguan mint külön elem kapjanak képviselmet. Ennek azonban a gazdag régi telepések szegültek ellen, s megnyerték hozzá az uralkodó támogatását is. IV. Károly uralma alatt ittott még be is tiltották a céheket, de nem hosszú időre. A céhek megmaradtak és megerősödtek, sokszor jelentős önkormányzatot értek el, de a városi tanácstól való függő viszonyból teljesen seholy sem tudtak kikerülni, mint ahogyan sehol sem tettek szert a városi igazgatásban rendszeres befolyásra. Ebből ered a régi telepés, a városi igazgatást kezükben tartó polgárok és a céhekbe tömörült kézművesek közötti növekvő ellentét, amely már a huszita zavargások előtt helyenként a kézművesség tanácsellenes felkelésében robbant ki, amelyet a két réteg nemzetiségi különbsége - a tanácstagok tulnyomórészt még németek, a kézművesek talán már tulnyomórészt csehek voltak - is fokozott, s amely könnyen érthetővé teszi a kézművesség jelentős részvételét a huszita mozgalomban, s a huszita nép szenvedélyes ellen-szenvét a gazdag régi telepés polgársággal szemben. Hasonló ellenszenv indította a kézművességhoz való csatlakozásra a városi lakosság legalsó rétegét, a saját birtokkal nem rendelkező szolgálkat, a városi proletáriátust.

Végül jelentős társadalmi elemet vitt a huszita mozgalomba a vidéki parasztság. Kivéve a szabad parasztok jelentéken számát, a parasztság tulnyomó többsége jobbágysorban élt. A jobbágyság által megművelt föld nem a jobbágyság, hanem a földesurak birtoka volt; saját földjeiknek tehát nem voltak igazi tulajdonosai, hanem csak bérlői. Ezért a földesurral szemben mindenféle adóra, természetbeni és munkaszolgáltatásokra voltak kötelezve. Ezenkívül a földesur nagy bírói és igazgatási hatalommal rendelkezett felettük. Gazdaságilag és személyükre nézve egyaránt a földesurtól függtek. Az ilyen fajta jobbágyság nálunk csak a huszita mozgalmat megelőző utolsó két század folyamán alakult ki /a régebbi, pusztán birtok szerinti vagy gazdasági függés helyett/, de éppen ebben az időben a parasztság helyzete egészében véve az un. német jog bevezetésével javulást mutatott. Mert ez a jog a jobbágyságnak örökletesen biztosította földjeik birtoklását, míg régebben csak ideiglenesen, sokszor a földesur tetszésétől függően engedték azt át és egyben pontosabban, rendszerint írásos szerződéssel és tartósan megállapította a földesurral szembeni kötelezettségük mértékét.

Bár már a huszitizmus előtti korszak végén az un. német jog eredeti előnyei már lényegesen csökkentek és a szerződés pontjainak megkerülésével megnőtt a jobbágyoknak a földesurral szembeni kötelezettsége, mégis a jobbágyság helyzete egészében véve nem volt rossz, főképpen ha a néhány századdal későbbi helyzetével hasonlítjuk össze. Mégsem hiányoztak az elégedetlenséget előidéző okok. A földesurral szembeni kötelezettségek igazságtalan felemelésén kívül, ami már ekkor sokszor megtörtént, a tulkapásokon kívül, amelyekre egyes földesurak a jobbágyok feletti hatalmuk gyakorlása közben ragadtatták magukat, a legterhesebb kötelezettség a jobbágybirtok után a rendkívüli állami adó megfizetése volt, mert ezek az eredetileg csak ritkán és igazán rendkívüli alkalmakkor behajtott adók a 14. század folyamán gyakoribbakká váltak és jelentősen emelkedtek. Az e forrásokból táplálkozó elégedetlenséget a nép kétségtelenül fokozódó öntudata növelte, amelyet kívülről jött indítékok fokoztak.

x

Ha még arra is gondolunk, hogy a papi rendnek is megvolt a maga társadalmi kérdése - mert a gazdag és hatalmas, részben idegen származású főpapokon, a nagy jövedelmű és kevés kötelezettségű papokon és kanonokokon kívül voltak szegény papok, állástalan és javadalom nélküli klerikusok is, akkor megértjük, miért érvényesülnek erőteljesen az eredetileg vallási és egyházi jellegű huszita mozgalomban a társadalmi törekvések is. Irányuk az elmondottakból következik. A fő- és kisnemesség arra törekszik, hogy megtörje az egyház kibírhatatlan gazdasági tulsúlyát, hogy megfossza az egyházi intézményeket hatalmas földbirtokaiktól és azokat a saját kezébe kaparintsa meg; a városi kézművesség és a munkásság arra törekszik, hogy megszabaduljon a gazdag patriciátus uralmától, befolyást szerezzen a városi igazgatásra és megjavítsa anyagi helyzetét; a jobbágysorban élő parasztság azt az óhaját táplálja, hogy megszabaduljon kellemtelen kötelezettségétől, az alsópapság pedig meg akarja szüntetni az egyenlőség lealázó hiányát, amely gazdasági és társadalmi helyzetében a büszke, henye és erkölcstelen főpapokkal, kanonokokkal és nagy plébániák birtokosával szemben fennáll. Mindezek a törekvések és vágyakozások nagyjából öntudatlanul és tisztázatlanul folynak össze egymással valamint a vallásos és nemzeti törekvésekkel és érzéssel.

De bármennyire felkelti és alátámasztja a huszita mozgalom ezeket a törekvéseket és vágyakat, programjával nem járul hozzá teljesítésükhöz. Csupán az a huszita követelmény kedvez a mértéktelen egyházi birtok megszüntetésére vagy legalább is korlátozására irányuló törekvésnek, hogy fosszák meg a papokat a nagy jószág feletti uralomtól, de ez a követelés megegyezett azzal a vallásilag indokolható kívánsággal, hogy a papok az evangélium szerint és Krisztus és az apostolok példája szerint éljenek. Más, élesebb és

határozottabb társadalmi követeléseket csak a husziták szélsőséges pártja hirdetett, főképpen Táborban. 1420-ban ennek a pártnak néhány képviselője attól a téves hittől vezettetve, hogy még abban az évben Krisztus személyesen eljön e világra, hogy itt megalapítsa ezeréves birodalmát, amelyben az emberek a tökéletesség magasabb fokán állnak majd, társadalmi különbség nélkül, az addig érvényben lévő világi és egyházi rend nélkül, kijelentette, hogy "valamennyi embernek egymás testvérének kell lennie, ne legyenek urak és ne legyen senki a másíknak jobbágya". Meg kell szűnnie mindenféle királyságnak, hercegségnek és világi uraságnak s a királyi hatalom gyakorlását a népnek kell átadni. Főképpen a jobbágyságnak kellett megszűnnie, a parasztnak már nem kellett a földesuraknak telekbért és más adót és szolgáltatást fizetni és egyáltalán nem maradtak jobbágyságok. Ezeknek az elveknek egyes hirdetői még azt is megígérték a parasztnak, hogy minden urasági falu, halastó, rét és erdő szabadddá válik, és senki sem fogja őket megakadályozni azok használatában, sőt a paraszttól lesz majd a gonoszok egész vagyona, azok pedig el fognak pusztulni. Mindenben olyan bőségben lesznek, hogy irtózni fognak az ezüstről, aranytól és pénztől. Kimondták azt is, hogy olyan szeretet uralkodik majd az emberek között, hogy minden közös lesz. "Mint ahogyan /ugymond/ Táborban nincs enyém és tied, hanem minden közös, ugyanugy mindennek közösnek kell lennie és senkinek sem lehet semmi sajátja; mert ha valakinek sajátja van, az halálos bünt követ el." Néhányan attól a követeléstől sem riadtak vissza, hogy a nők mindenki közös tulajdonává váljanak; mint ahogyan mások meg abból az elvből kiindulva, hogy az emberek egyenlők, azt a követelést vonták le, hogy valamennyi nemes, főúr és lovag kiirtandó és kirabolandó. A két utóbbi követelés nem keltett nagyobb visszhangot és elszigetelt esetektől eltekintve nem nyert bevezetést. A magántulajdonnak közös tulajdonnal való helyettesítésének elve ugyan gyökeret vert a táborita községekben és közös pénztárak felállításához vezetett, amelybe a birtokaikat eladó vagyonosabb parasztnak a birtokaikért kapott pénzt befizették. Ez azonban gyorsan megszűnt. De nem került sor a jobbágyságnak a földesuri szolgáltatásoktól és adóktól való megszabadításának ígért teljesítésére sem. Ellenkezőleg, magában Táborban már 1420 őszén valamennyi hatalmuk alatt álló birtokon behajtották a paraszttól azokat az adókat és szolgáltatásokat, amelyekkel régebbi uraiknak tartoztak. A táborita rajongóknak a jobbágyság eltörléséről, a parasztnak a földesuri adók és szolgáltatások alóli felmentéséről, a személyi tulajdon megszüntetéséről, a vagyonközösség bevezetéséről, stb. vallott gondolatai a többi huszita pártban nem vertek gyökeret, kivéve itt-ott a városi lakosság alsóbb osztályaiban, ahol azonban ugyancsak nem sikerült azt tartósan életbe léptetni. Néhány évvel 1420 után ugyan Morvaországban egy elég nagy létszámú huszita szekta jött létre társadalmi programmal, de csak azt kívánta, hogy a jobbágyságnak csak a törvényes, azaz a szerződésben meghatározott telekbért kelljen fizetni, s az igazságtalan terheket szüntessék meg. Nem törekedett tehát arra, hogy meg-

szüntesse a jobbagyságot, s nem akarta felforgatni az akkori társadalmi rendet. A többi huszita között, Táborn sem kivéve, felforgató társadalmi nézetek már nem is jelentkeztek.

✕

A huszitizmus tehát felszínre hozott ugyan az akkori társadalmi rend megjavítására vagy megdöntésére irányuló gondolatokat és törekvéseket, de nem mondhatjuk el, hogy azokat programjába belefoglalta volna. Ezért helytelen a huszitáknak a szemére vetni, hogy kiegyezve az akkori társadalmi helyzettel, elsikkasztották eredeti elveiket. Ugyancsak helytelen összehasonlítani a huszita háborúk után nálunk kialakult társadalmi viszonyokat azzal, amit a huszitáknak csak a szélsőséges irányzatához tartozók hirdettek, s ezen az alapon a huszita elmélet és gyakorlat közötti mélyreható különbségről beszélni és kétségbevonni a huszita mozgalom erkölcsi megalapozottságát. Végül nem szabad a huszitizmusban keresni a huszitizmus utáni cseh társadalmi viszonyok valamennyi árnyoldalának okát. Ha helyesen akarjuk megítélni, hogy milyen hatással volt a huszitizmus nemzetünk társadalmi helyzetére, milyen változásokat okozott, akkor a huszitizmus utáni társadalmi viszonyokat egyrészt azzal kell összehasonlítani, ami a huszitizmus előtt volt, másrészt a földrajzilag és kulturálisan hozzánk közelálló más középeurópai országok akkori viszonyaival.

✕

Összefoglalólag azt mondanám, nincs jogunk úgy itélni, mintha a huszitizmus károsan befolyásolta volna nemzetünk társadalmi fejlődését. Néhány, általában tulbecsült hátrányos hatás mellett megismertünk néhány kedvező hatást is, amelyet nem becsülnek meg kellőképpen. Ezért az a véleményem, hogy a tekintetbe jövő kérdések következetesebb tanulmányozása arra késztet, hogy szokásos, egészében véve kedvezőtlen véleményünket még inkább a huszitizmus javára változtassuk meg.

✕

A huszita mozgalom tehát rendkívül jelentős mértékben hatott a cseh nemzetiség kialakulására. Nemcsak visszaadta a cseh nemzetnek a teljes hatalmat saját hazájában, amelyet eddig a németekkel kellett megosztaniok; nemcsak rendkívüli módon megerősítette a szláv öntudattal egybekapcsolt nemzeti érzését, hanem új, jelentős tartalmat adott nemzeti öntudatának. Beleoltotta azt a meggyőződést, hogy nagy dolgokra hivatott, hogy meg van a képessége is azok véghezvitelére, és ezzel életerejét a legnagyobb foku kifejtésre birta. És ezt az erőt nem saját hatalmának önző megsokszorítására használta fel, hanem az egész emberiség szempontjából jelentős nagy gondolatért való harcra. Ezzel az emberiségnek nagy szolgálatot tett annál nagyobb, mert maga

is drágán fizette meg azt. Szépen fejezte ki ezt a már említett Bezold német történész ezekkel a szavakkal: "Sok nemzet tragikus sorsa, hogy borzalmas háborút visel az egész emberiség javára - de önmaga minden virágát és erejét feláldozza. A huszita harcosok nem saját nemzetük nagyságáért és felszabadításáért harcoltak, hanem gyűlölt ellenfeleik, elsősorban a németek felszabadításáért és feltámadásáért." Akiknek nincs inyére a cseh nemzet eretnek multja, azt mondják, hogy Hus után Fehérhegy következett, azt óhajtván kifejezni, hogy a fehérhegyi katasztrófa szorosan összefügg a huszitizmussal, sőt annak közvetlen következménye. Így bizonyítják, hogy a huszitizmus pusztulásba sodorta a cseh nemzetet, hogy a huszita mozgalom nemzeti csapás volt, Hus fellépése eltevelyedés volt, amit sajnálni kell, sőt végső fokon bűn volt a nemzet ellen. Tagadhatatlan, hogy ebben a megítélésben van valami igazság, hogy a fehérhegyi katasztrófa valóban összefügg a huszita mozgalommal, s hogy nélküle a cseh nemzet elkerülhette volna ezt a katasztrófát. Nehéz megmondani, hogy milyen lett volna ebben az esetben további sorsa. Talán nyugodtabban fejlődött volna, borzalmas megrázkódtatások és szenvedések nélkül, amit így át kellett élnie. De biztosan nem lenne történetében oly sok fennkölt nagyság és elragadó erő, biztosan nem lenne felemelő öntudat és töretlen önbizalom forrása, bizonyára nem aratna annyi elismerést és tiszteletet az egész művelt világban. "A haszontalan élet nem élet" mondja a költő, és ezek a szavak nemcsak az egyénre, hanem egész nemzetekre is érvényesek. Mennél hasznosabban él egy nemzet nemcsak a maga, hanem az egész emberiség számára, annál inkább és annál teljesebb életet él, de annál nagyobb jogot formálhat az életre is. Nem az a legnagyobb büszkeségünk, hogy II. Premysl vagy IV. Károly alatt hatalmas birodalom voltunk, hanem hogy egy nagy eszméért kezdtünk harcot, hogy az emberiségnek mi adtuk Hust, Chelickýt és Comeniust, ez a mi legnagyobb büszkeségünk, ez a legsúlyosabb indoka a nagy és szabad élethez való jogunknak, ez jövőnk legbiztosabb záloga. A nemzetek sorsát is magasabb igazság vezérli. Ezért az emberiség érdekében hozott áldozataink számunkra sem voltak hiábavalók. Az a gondolat, amelyért annyi áldozatot hoztunk, hogy majdnem áldozatul estünk, új életre keltett bennünket is. És éppen nemzeti öntudatunkat emelő huszita multunk adott és ad erőt új meg új harcokhoz. Nem értük el ugyan azt eddig, ami bennünket történeti és természetes jogunknál fogva megillet, de gyarapodtunk és hatalmasabbak lettünk minden akadályt legyőzve, úgy, hogy még a borzalmas zűrzavarnak e korszakában, amikor nagy birodalmak hullanak porba, mások alapjaikban rendülnek meg, amikor a világ leg-hatalmasabb népei harcolnak egymással hatalmas megértásáért, nyugodt bizalommal nézhetünk a jövőbe. És biztosan hihetjük, hogy az a felsőbb igazság, amely a nemzetek sorsát irányítja, nem áll meg féluton, hogy a megtorlás művét végigviszi, és nemzetünknek visszaadja azt, amit az emberiség legnagyobb kincséért folytatott küzdelemben elvesztett, ami szent joga és életszükséglete: teljes nemzeti függetlenségünket és szabadságunkat. Példával megerősítve elszántsá-

gunkat és megszerezve számunkra a művelt világ tiszteletét. Hus, tanítványai és követői öt évszázad múlva segédkezett nyujtanak nemzetünknek a jobb és fényesebb jövőbe vezető meredek és nehéz uton.
/Hnutí husitské po stránce sociální a národní. Duchovní odkaz husitství. Praha, 1946, 86-97., 102., 115-117. p.

Előadások a szlovák alkotmánytörténetről

Magyarország történetét a 19. századig az különbözteti meg élesen a cseh történettől, hogy hiányzik belőle a nemzeti gondolat, a nemzeti öntudat. Nem találunk a magyarországi történetben semmit, ami összehasonlítható lenne a cseh Dalimillel, a huszita csehek forró nemzeti érzésével, Stránskýnak vagy Comeniusnak a leigázott nemzet iránt érzett megható szeretetével vagy a jezsuita Balbinnak a csehek gyilkosaival szembeni szenvedélyes gyűlöletével. A magyarországi nemességben ugyan igen erős a rendi és politikai öntudat, de nemzeti öntudata nincs, a magyarországi polgárság nemzetiségileg vegyes, a nép politikailag jogtalan, nemzeti szempontból pedig öntudatlan. Ez a nemzeti szintelenség nyilvánul meg Magyarország történetében abban, hogy Magyarországon a latin nyelv sokkal tovább és sokkal erősebb mértékben marad az irodalom és a hivatali iratok nyelve. A magyarországi történetírásban pl. a latin nyelv a 18. századig a rendes, a magyar a ritka kivétel /és az is inkább az emlékiratokban nyilvánul meg/. A rendi és királyi hivatalok, sőt még az országgyűlés nyelve is, amint láttuk, a latin. Ezért olyan nehéz a magyarországi történeti egyéniségek nemzetiségének meghatározása, pl. a magyarországi nemességben a szlovák és a magyar megkülönböztetése, s ezért nem beszélhetünk a 19. század előtt a nem-magyar nemzetiségek nemzetiségi elnyomásáról, a magyarosításról. Magyarország története eddig az időpontig nem ismeri a nemzetiségi kérdést.

A 18. század végén a bécsi udvar germanizációs törekvései megváltoztatják a helyzetet. A német nyelv intézményes bevezetése Magyarországon II. József kormányzása alatt a magyar nemesség érthető ellenállását váltotta ki mindenkel szemben, ami német. Ettől kezdve kialakult a nemességben a nemzeti öntudat, a nemzeti nyelv iránti érzék. És éppen itt jutott nagy jelentőségre a tény, hogy Magyarország hazai és nemzeti nyelvei között a magyar nyelv már korábban legalább is elméletileg első helyet foglalt el és hogy a nem-magyar nemesség is beszélt magyarul és szívesen használta a magyar nyelvet. Így történt, hogy a némettel szembeni ellenállás által a nemességben felkeltett nemzeti mozgalom hamarosan teljesen határozott irányt, magyar jelleget vett fel. A magyarországi nemesség addigi nemzeti szintelensége helyére erős nemzeti öntudat lépett, s ez az öntudat magyar volt. A saját nemzeti hagyománnyal nem rendelkező szlovák nemességet ez a mozgalom magával ragadta, elmagyarosodott.

A jozefinista germanizáció által megindított nemzeti mozgalom majdnem teljesen megfosztotta a szlovákokat nemességüktől. Ezenkívül pedig súlyos kárt okozott, hogy a nemzeti öntudatra ébredt magyarok nemzeti mivoltuk fokozására majdnem a kezdetektől nemcsak arra törekedtek, hogy a latin nyelvet kiküszöböljék a közéletből, hanem a nem magyar nemzetiségek elnyomására is. Már az 1839. évi törvény kimondta, hogy a magyar a hivatalos nyelv, elrendelték, hogy három éven belül valamennyi anyakönyvet csak magyarul kell vezetni s valamennyi vallás papja köteles a magyar nyelvet elsajátítani. A következő években ezek a rendelkezések még élesebbekké váltak. Ez az éles magyarosítás érzékenyen érintette a szlovákokat is. Míg azonban a szlovák nemesség hagyta, hogy a magyarosító áramlat magával ragadja, a nép néhány vezetője ellenállást fejtett ki vele szemben.

/Čtení o ustavných dějinách slovenských. Praha, 1924, 67-68.p./

Csehszlovákia a nemzetközi politikában.

Bár emberileg együtt érzünk azzal a magyar nemzettel, amely büszke a saját majdnem teljesen kritikálatlanul megépített multjára és nem tudja elfelejteni jelentős helyzetét az európai nemzetközi életben, főképpen a háborút megelőző évtizedekben, nem mulaszthatjuk el, hogy ne emlékeztessük őket és az egész világot arra, hogy bukásukat legnagyobbreszt ők maguk okozták főképpen botor és véleményünk szerint erkölcstelen nemzetiségi politikájukkal, és nem hallgathatjuk el azt a meggyőződésünket, hogy Szlovákiának és Podkarpatska Rusnak elszakítása Magyarországtól és köztársaságunkhoz csatolása értelmes és igazságos volt és hogy a szláv lakosságnak saját életéhez való természetes jogát nem áldozhatjuk fel a magyarok történeti jogának, amellyel olyan erősen és kegyetlenül visszaéltek.

Ez az alapja a köztünk és Magyarország között fennálló mélységes ellentétnek, amelyet nem lehet és még hosszú ideig nem lehet áthidalni. Ennek ellenére az új Magyarországgal békében akarunk élni, jó viszonyt szeretnénk kialakítani főképpen kereskedelmi és gazdasági téren, ami megfelelne az ő és a mi érdekeinknek. Ha azt mondjuk, hogy ehhez politikai fegyverszünetre van szükség, akkor nem gondolunk arra, hogy a magyarok mondjanak le nemzeti törekvéseikről és véleményünk szerint teljesíthetetlen igényeikről, mert tudjuk, hogy ez lehetetlen is. De azt szeretnénk, ha lemonda-

nának törekvéseik és igényeik hazug és gyűlölködő propagandájáról. amellyel ugyan megmérgezhetik a közöttünk lévő viszonyt, de a magyaroknak végül is többet árt, mint amennyit használ. És nem kételkedünk abban, hogy egy idő múlva a magyarok is rájönnek, hogy a régi Magyarország soha többé nem tér vissza, hogy Szlovákiának és Podkarpatskának Rusnak a magyar uralom alóli felszabadítása és köztársaságunkhoz való csatlóása tartós és megmásíthatatlan tény. Elsősorban önmaguknak válna hasznára, ha lemondanának hiu ábrándjaikról és igényeikről és megtanulnák józanul nézni saját multjukat és jelenüket. Ez pedig megkönnyitené a szomszédainkkal való jó viszony kialakítását, ami megjavíthatná fajrokonai helyzetét más államokban. Ezidőszerint, sajnos, mindettől még igen távol állunk.

✓
/Československo v mezinárodní politice. Praha, 1934. 20-21. p./

/A fordítást készítette
Fügedi Erik. A bevezetőt
írta és a szemelvényeket
válogatta: Niederhauser
Emil./

SZEMLE

ÁLTALÁNOS MŰVEK

František Graus: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa. Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie. 10./1965/ 5-65.1.

/A középkori államok kialakulása kelet-Európában/

A tanulmány a XII. /bécsi/ nemzetközi történész kongresszus egyik szekciójának tárgyalásaihoz alappreferátumul készült, de mert a kongresszusi kiadványban csak rövid ki-vonat jelenhetett meg belőle, a szerző jónak látta fejtegetéseit bőséges irodalmi utalásokkal kisérvé részletesebben is közzé tenni. A vállalkozás azért is hasznos, mert így a Részümé egyoldalúságát nem fogjuk a terjedelem rövidségével magyarázni: az egyoldalúság már eleve jellemzi a szerző felfogását. A címtől eltérően nem a középeurópai államok kialakulásában észrevehető közös ismertető jegyek felfedésére törekszik, hogy azután a sajátosságos vonásokat elkülönítse a szomszédos - nyugati és keleti - államalakulatokat jellemzőktől, hanem a kérdést a cseh-német ellentét, illetőleg párhuzam szemszögéből vizsgálja. Utalás a lengyel fejleményekre ugyan többször történik, a magyarról azonban ritkán esik szó, az pedig, hogy közép-Európa szomszédságában keleteurópai - részben szláv, részben török jellegű - népek államai terültek el s hogy ezek az államok összehasonlítás alapul szolgálhatnának, mintha a szerzőt egyáltalán nem érdekelné. Elismerve, hogy nyelvi nehézségek erősen akadályozhatják a magyar történetkutatás eredményeinek felhasználását, meg kell jegyeznünk, hogy mind a polgári, mind pedig a marxista megállapítások semmi esetre sem annyira hozzáférhetetlenek, mint a szerző mellőzése alapján azt gondolni lehetne. Egyáltalán nem indokolható a horvát királyság megalapításának és az önálló horvát állam életének teljes figyelmen kívül hagyása. A szerzőt itt már a nyelvi akadályok sem gátolhatták.

Amit a tanulmány tartalmaz, az magas színvonalu ismeretek tömege a legmodernebb német szakirodalom beható elemzése alapján kifejtve. A német birodalom történetére vonatkozó új irodalom, így kiértékelve, még gazdagabbnak bizonyul, mint futó tájékozódás alapján gondolnók. Graus a mai német kutatók munkáját nem hagyja figyelmen kívül, hanem - ellenkezőleg - gondosan mérlegeli megállapításaikat, helytálló eredményeiket pedig habozás nélkül beépíti előadásába. Bár különösen hangzik, a tanulmány egyik -számunkra hasznos - eredményének tartjuk, hogy az említett történeti irodalom X-XI. századi vonatkozású termékeiben a magyar kutató számára a tájékozódást megkönnyíti.

Sajnáljuk, hogy a kiváló szerző, megbűvölve a német kutatók erőfeszítéseitől, védekező, a cseh különállást hangsúlyozó magatartását a szükségesnél inkább engedte befolyásoltatni azok eredményeitől. Azt hisszük, hogy a marxizmus ebben a pontban is - természetesen helyesen és nem brosuraszinvonalon alkalmazva - szilárd támaszt képes biztosítani. A marxizmusra Graus csak egyszer hivatkozik, ami magában egyáltalán nem volna kifogásolható - sőt! - ha egyébként maga a munka, felfogásában és módszerében, marxista. Sajnálatos viszont, hogy a szerző a parasztok jobbágyi függőségbe jutásának, tehát annak a problémának a tisztázását véli "a marxista történetírás nagy eredményének" /16.1./, amelyet nálunk a polgári kutatók, élükön Tagányi Károlyval évtizedek előtt elvégeztek.

A marxizmus alapelvei főleg ott szolgálhattak volna támaszul, ahol a cseh középkori nacionalizmusról van szó. /60.sk.1./. Figyelmen kívül hagyva, hogy mindenképpen korai XI. sz. végi és XII. századi jelenségeket a cseh nacionalizmus megnyilatkozásainak nevezni, legfőbbképen az egyes ideológiai jelenségeknek minden társadalmi alaptól való elszakítottságát kell kifogásolnunk. Nincs utalás arra, hogy mely író mily társadalmi réteg számára irt, az uralkodó osztály mely csoportja felfogásának, törekvéseinek adott hangot. A cseh nép mint valami nacionalizmustól teljesen és egyformán áthatott homogén képződmény szerepel.

Az elmondottak után már nem lepődhetünk meg, hogy a szerző, összefoglalva eredményeit, nem a középeurópai államok fejlődésének azonos vonásait összegezi, esetleg a M. Weber-féle ideáltípus korszerű változatára nyujtva példát, hanem két pontban a birodalom és Csehország közti eltéréseket sorolja fel: 1. A birodalmat etnikai különbségek jellemzik, Csehországot etnikai zárttság. 2. A birodalomban az uralkodó réteg nemességé válik, Csehországban a régi nemesség megsemmisül. 3. A birodalomban a tulajdonképeni kisérlet kihal, Csehországban államkisérletté alakul. 3. Csehországban az uralkodó környezetéből új országos nemesség fejlődik, Németországban hiányzik az új birodalmi arisztokrácia. 5. Az uralkodók kisérleteket tesznek új gazdasági alapot találni, még pedig a birodalomban a ministerialisok, Csehországban szolgálat felvételével való telepítések után. 6. A birodalomban nincs fővárosa, Csehországban új, központi fekvésű keletkezik. 7. Csehországban az ország védszentje kiindulópont az intézményesüléshez, a birodalomban ez hiányzik.

Mályusz Elemér

Ch. and B. Jelavich: The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century. Russian and East European Studies, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1963. 451 p.

/A Balkán átalakulóban: Tanulmányok a Balkán életéről és politikájáról a 18. századtól. Orosz és kelet-európai tanulmányok/

A 13 tanulmányt tartalmazó kötetből valamennyi előadasként hangzott el először - talán nem ennyire kidolgozottan - 1960 júniusában Berkeley-ben, Kalifornia egyetemén "A török korszak óta a Balkánon végbement átalakulásról" tartott konferencián. H.L. Kostanick bevezetőnek szánt tanulmánya "A balkáni geopolitikát" ismerteti. /Magyarországot is a Balkánhoz sorolja/ S.J.Shaw írása "A Balkánról kialakított török szemléletet"/főleg török források alapján/, W.S.Vucinich élénk vitajellegű értékelése "A török örökség néhány kérdését"vizsgálja. "A balkáni nacionalizmus kialakulásában a vallás szerepét" G.G.Arkanis dolgozta fel. Összefoglaló, átfogó két tanulmány C.E.Black és L.S.Stavrianos "Oroszország és a Balkán modernizálása" valamint a "A Balkánra gyakorolt nyugati hatás" című műve. Két világirodalomtörténeti esszé is szerepel a kötetben: C.A.Trypanis: "A görög irodalom Konstantinápoly eleste, 1453 óta," és A.B.Lord: "Nacionalizmus és a muzsák a balkáni szláv irodalomban". A kötet legeredetibb és nagyobb szabásu kezdeményezése T.Stoianovich összefoglalása "A balkáni politika társadalmi alapjáról, 1750-1941" és N.Spulber gondolatébresztő analízise "A Balkán gazdasági-strukturális változásairól, 1860-1960." Finoman és sokrétűen igyekszik behatolni a tájegység nemzeti és nemzetközi vonatkozásainak jellegzetességeibe és az összetett ideológiai jelenségekbe H.L.Roberts "Politika egy kis államban: a balkáni példa" c. tanulmánya. J.C.Campbell hálátlan feladatot vállalt magára: "A Balkán: Örökség és folyamatosság" című írásában u.i. nemcsak a jeleket kísérli meg a történeti források háttérével szemléltetni, hanem a jövőre nézve is megkockáztat bizonyos jóslásokat. Végül historiográfiai tanulmánnyal: G.C.Soulis "Legújabbkori történeti tanulmányok a Balkánon" írásával zárul a többnyire széleskörű bibliográfiai anyagra épülő gyűjteményes kötet. A különböző színvonalu tanulmánykötet egészében tükrözi az Egyesült Államokban a balkáni államokra vonatkozó struktúra-összehasonlító-kutatás jelenlegi helyzetét, eredményeit és azt a kísérletet, hogy délkelet-Európát fejlődésében, átalakulásában mutassa be.

H.H.É.

A. Hillgruber: Südost-Europa im zweiten Weltkrieg. Literaturbericht und Bibliographie. Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1962. 150 p.

/Délkelet-Európa a második világháborúban
Irodalmi tájékoztató és bibliográfia/

A "Délkelet-Európa története a második világháborúban" címen összeallított bibliográfia két vonatkozásban is jelentős segítséget nyújt a kutatónak. Egyrészt kézbe adja az 1961 őszeig a témával foglalkozó publikált irodalmat, másrészt közli a legfontosabb országokban a jelenlegi kutatások állását. A szerző ugyan nem vállalja a teljességre való törekvést, de a közreadott kétezer cím lényegében felöleli a témával foglalkozó anyagot. Minket magyarokat a hazánkra vonatkozó kutatás érdekel elsősorban, s e tekintetben a szerző 220 címet közöl, közöttük olyan nyugati szerzők műveit is, akiknek jórésze nálunk ismeretlen. Az irodalmi tájékoztató az egyes országokban folyó kutatás állását rögzíti, a legfontosabb témákat, de egyben azokat a hézagokat is, amelyek pótlása még megoldásra vár. A tulajdonképpeni bibliográfia az alábbi tagolásban közli az anyagot: általános művek a második világháború és Délkelet-Európa vonatkozó történetéhez; délkelet-Európa 1939 szeptemberétől 1941 áprilisáig; a balkáni hadjárat /1941 április-május/; délkelet-Európa a német megszállás alatt 1941-44, politika, gazdaság, partizánháború; délkelet-Európát kiűritik a német csapatok és létrejönnek a népköztársaságok 1944-45; a zsidókérdés hitleri "megoldása" és hatása délkelet-Európára; a németység sorsa délkelet-Európában. A bibliográfián belül országok szerint sorolja fel a címeket a szerző, "nyugatiakat" és "keletieket" vegyesen, ABC sorrendben. A fontosabb címeket németül is közli. A bibliográfiát névmutató egészíti ki.

Pogány Mária

OSZTRÁK MAGYAR MONARCHIA

K. und M. Uhlirz, Handbuch der Geschichte Österreich-Ungarns. 1. Band. 1526. 2. neubearbeitete Auflage von M. Uhlirz. Herausgegeben von der Südostdeutschen Hist. Kommission. Verlag H. Böhlau Nachf. Graz-Wien- Köln, 1963. 487 p.

/Ausztria-Magyarország történetének kézikönyve/

A több történész generáció számára klasszikus kézikönyv új kiadása megtartotta eredeti műfaját és ennek megfelelően, beosztását is: a bibliográfia általános bemutatásával indul és a tulajdonképpeni történeti elbeszélés fejezeteit, alfejezeteit is bibliográfiai összefoglalás nyitja meg. Az új kiadás anyaga lényegesen kiegészül az 1927 után megjelent munkákkal; a háború utáni, legújabb történeti irodalmat azonban jórészt a nyugaton kiadott művek képviselik, így sem a historiográfiai áttekintésben, sem a történeti részekben nem kapnak megfelelő súlyt a népi demokráciák történészeinek legújabb eredményei. A Handbuch történeti koncepciója nem változott, jelenlegi formájában is a nyugati politikai és szellemi hatások hegemoniáját hangsúlyozza, aránytalanul részletesen tárgyalja a német etnikum helyzetének változásait, elterjedését, most is a politikai-történet szempontjai elsődlegesen mind az anyag tagolásánál, mind a történeti problémák bemutatásánál. A két nagy részre – általános bibliográfia és historiográfia – tagolódo bevezetés után a munka öt fejezetben tárgyalja ennek az ország-konglomerátumnak a történetét. Az első fejezet a legrégibb időktől a népvándorlásig terjed: az első alfejezetet a dák birodalom bemutatása zárja le; a második a római uralmat, a kereszténység felvételének és a népvándorlásnak a korát ábrázolja; a harmadik az avarokkal és szlávokkal foglalkozik; a negyedik a bajor-frank, a Karoling és a nagymorva területekkel, az ötödik bemutatja a magyar honfoglalást, a nemzetállamoknak nevezett cseh, lengyel és magyar államok megalakulását és a Karoling birodalom felbomlását. A második nagy fejezet első alfejezetének tárgya a német birodalom és Csehország, Lengyelország, Magyarország küzdelmei, az Ostmark állami fejlődése a Babenbergekké alatt, a második a Babenbergekké országaiért folyó harcot és a Habsburg ház hatalmának Ausztriában, Steierországban és Krajnában történt megalapozását mutatja be; a harmadik az osztrák területek története az 1437-es egyesülésig; végül a negyedik alfejezet Ausztria keleti területeinek /Alpenländer/ középkori belső történetét ábrázolja. A harmadik fejezet a Szudétavidék történetének áttekintése 1437-ig. A negyedik nagy fejezet Magyarország története ugyanabban az időszakban. Az utolsó fejezet 1437-től a mohácsi csatáig ábrázolja ezeknek a területeknek a történetét.

-lk-

St. A. Fischer-Galati: Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555. Harvard Historical Monographs, 43. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 142 p.

/Az Oszmán Birodalom és a német protestantizmus, 1521-1555./

Célkitűzése és problémafelvetése miatt érdemel figyelmet St. A. Fischer Galatine, a Wayne-i egyetem történelemtanárának kis monográfiája, amely azt vizsgálja, hogy a német protestantizmus elterjedésében milyen szerepe volt a Habsburg és török nagyhatalmi terveknek és a két világhatalomra törő hatalom között Magyarországon és a Földközi tengeren kirobbant hadműveleteknek. A kérdésfeltevés ugyan egyáltalán nem új. Ranke óta több történész tárgyalta a Habsburg-török viszály hatását a reformáció kibontakozásának és elterjedésének folyamatára. Ennek ellenére, noha a részletkérdésekkel foglalkozó tanulmányok száma hatalmas, mindezidáig nincs a témának átfogó és rendszeres monografikus feldolgozása. Nem tekinthető ilyen kimerítő monográfiának Fischer Galati műve sem, viszont e tárgykörben végzett előtanulmányai /1949-ben befejezett doktori disszertációja: "The Turkish Impact on the German Reformation, 1520-1555", "Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520-1529". Church History XXIII. 1954, 46-67, "Ottoman Imperialism and the Religions Peace of Nürnberg" Archiv für Reformationsgeschichte, 47, 1956, 160-180, "The Turkish Question and the Religions Peace of Augsburg" Südost-Forschungen XV. 1956, 290-311./ arról tájékoztatnak, hogy immáron több évtizede vizsgálja a kérdést - nyilvánvalóan - egy, a jövőben elkészítendő összefoglaló nagy monográfia megalkotásának igényével.

Korábbi tanulmányainak eredményeit összefoglaló "Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555" c. monográfiájában az a cél vezette, hogy a XVI. századi keletnyugati kapcsolatok szélesebb összefüggésébe állítva határozza meg: milyen természetű és mérvű a török terjeszkedés hatása a német reformáció helyzetének alakulására az augsburgi vallási békét megelőző kritikus években. A szerző jól ismeri e tárgykörbe vágó - de főleg csak német - irodalmat. Ennek eredményeire épít olymódon, hogy kiaknázza a különböző korabeli diplomáciai tárgyalások anyagát, átvizsgálja a kor krónika-, és emlékirattirodalmát, valamint levelezéseit, sőt kísérletet tesz a korabeli röpirat és históriás énekek történeti bizonyító forrásként való felhasználására is. Sajnálatos azonban, hogy ez a sokrétű és színes forrásanyag csupán a német nyelvterületen kiadottakra szorítkozik, noha a téma jellege éppen azt kívánta volna meg, hogy a közép és keleteurópai forrásanyagot különös figyelemmel vegye számba.

Sőt mi több, témája egyenesen megköveteli, hogy számbavegye a török birodalommal és a török támadások következményeit közvetlenül elszorító országokkal foglalkozó közép- és délkelet-európai történettudományi kutatások gazdag új eredményeit. Szinte érthetetlen, hogy a magyar viszonyokról mennyire nem korszerű anyag alapján tájékozódik. Fraknóinak a Mohács-kori Magyarországról /1886/ és Mátyás királyról /1891/ valamint Salamon híres művének /1887/ német kiadásán kívül Gévay forráskiadványát /1838-1842/ használta, de sem a XIX-XX. századi nagy forrásgyűjteményeket, sem a magyar történettudomány háboru előtti, vagy újabb eredményeit nem ismeri. Pedig a szerző látja, hogy Ferdinánd politikájában milyen nagy szerepet játszott Magyarország. Művében mindvégig figyelemmel kíséri Ferdinánd magyarországi terveit és hatalmi törekvéseit, s a törökkel valamint Zápolya Jánossal - akit a szerző egyértelműen a porta exponensének vél - s ennek híveivel vívott küzdelmeit. Hangsúlyozza, hogy Károly császár itáliai és nyugateurópai nagyhatalmi tervein kívül Ferdinánd keleteurópai törekvései miatt hanyagolták el a Habsburgok a XVI. század 20-40-es évtizedeiben a német fejedelemségek és városok ügyeit, sőt kényszerültek engedelmekre itt. Ebben a tekintetben - a szerző nyomatókos megállapítása szerint - Ferdinándot terheli a nagyobb felelősség. Számol tehát azokkal a diplomáciai és hadi akciókkal, amelyek a magyar trónt Ferdinánd számára megszerezték és megtartották, mert, mint megállapítja, ezeknek a küzdelmeknek a német fejedelemségek ügyeinek alakulásában sokkal nagyobb súlyuk volt, mint eddig vélték és közvetve hatottak indirekt módon a reformáció elterjedésére is. Sajnálatos azonban, hogy néhány téves információ következtében - pld. Ferdinánd legfőbb érdeke, hogy Magyarországot megvédje a török támadásoktól - a megoldás alatta marad lényegében az igényes célkitűzéseknek. A kelet- és nyugateurópai összefüggések teljességében való feltárása helyett a szerző a konkrét problémák felvázolása során jobbra a közép-nyugateurópai diplomáciatörténet keretei között marad.

Körültekintően számba veszi a XVI. század első fele Európájának hatalmi viszonyait. Mérlegeli Károly itáliai törekvéseit, a francia-török szövetség hatását, a pápa politikai megfontolásait a terjedő protestáns vallás megfékezésének lehetőségeivel szemben és részletesen ismerteti a két Habsburg uralkodó terveinek, viszonyának sőt érdeklődésének változását a német fejedelemségekkel és városokkal szemben. Mindezzel a politikai történet szempontjából foglalkozik. A társadalmi és gazdasági érdekköröket nem vázolja fel. A történelmi valóságnak ezeken a területein az érdekek erővonalai, az ellentétek ütközetei elkerülnek a figyelmét. Innen néhány megállapításának vitatható volta: a német reformáció menete más lett volna, ha Károly és Ferdinánd nem nagyhatalmi dinasztikus tervekkel foglalkozik, hanem a német fejedelemségek ügyére fordítja figyelmét, vagy például a protestáns sikerekben oroszlanrésze a vezetők tehetségének volt.

A monográfia számos részletkérdést újszerű módon világít meg. Hangsúlyozza pld., hogy a pápa választhatott a protestantizmus kibontakozása megátalásának kétféle módja között: vagy a katolikus vallás kereteit szélesíti ki, teszi alkalmassá a protestánsok befogadására - vagyis kompromisszumot köt s ennek meg volt a lehetősége, vagy pedig az egyház világi és lelki hatalmának konzervatív, régi módszerek szerint való megőrzéséhez ragaszkodik. Kimutatja továbbá, hogy a német fejedelmek és a városok vezetői nem vallási meggyőződésből, hanem politikai megfontolásból fogadták be a protestáns vallást, azonosították magukat az új hittel és erőszakolták ki törvényes elismerését. Felismerték, hogy a dinasztikus, nagyhatalmi törekvésekkel eltöltött két Habsburg testvér rászorul támogatásukra, mintegy kiszolgáltatta ideig óráig magát s ezt a rövid két évtizedet sikeresen használták fel a protestáns vallásszabadság biztosításának leple alatt a maguk érdekeinek megerősítésére. A lehetőséget erre viszont a kelet-európai és a Földközi tengeren folyó török támadások teremtették meg. Ilymódon jut a szerző arra a végső következtetésre, hogy a törökök szerepe a német reformáció meggyökeresedésében és elterjedésében sokkal jelentősebb, mint ahogy eddig vélték.

A tájékozódást részletes bibliográfia és index segíti.

Várkonyi Ágnes

F.Engel-Janosi: Die politische Korrespondenz der Päpste mit den österreichischen Kaisern /1804-1918/. Verlag Herold, Wien-München, 1964. 434 + XXVII p.

/A pápák politikai levélváltásai az osztrák császárokkal, 1804-1918/

A szimbolikusan fekete köntösben megjelent könyv 219, többségében a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ban őrzött pápai, illetőleg császári levelet tartalmaz. Mivel az iratok a bécsi levéltár állagaiból származnak, a pápai leveleket végső formájukban, a császáriakat pedig fogalmazványban publikálta Engel-Janosi és munkatársai Dr. Richard Blass /a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója/, valamint dr. Erika Weinzierl-Fischer /levéltáros/. A gyűjtemény 21 sajátkezűleg irt pápai levelet közöl. A dokumentumok tulajdonképp többségét olaszul, vagy latinul irták, néhány császári levél, illetve fogalmazvány-tervezet pedig francia, vagy német nyelvű.

A több mint 100 éves időszak alatt a pápaság és császárság viszonya nagy átalakuláson ment keresztül, hiszen ez az időszak a Habsburg Monarchia virágzásának, hanyatlásának és bukásának a kora, a pápa és császár kapcsolatában

pedig Napoleon, a forradalmak, a josephinizmus elleni harc, az 1855-ös konkordátum megkötése és módosításáért folytatott többéves küzdelem, a pápa és az olasz királyság közti ellentétek, az első világháború alatti pápai és császári békeakciók történeti eseményeit tartalmazza az évszázad.

A pápaság és a császárság politikai kapcsolatában – mint cseppben a tenger – tükröződnek az európai problémák. De a hazai történetkutatás számára sem érdektelenek e levelek. XIII. Leó két írása, valamint Ferenc József kapcsolódó válaszai megvilágítják az egyházpolitikai törvényekkel kapcsolatos álláspontokat. 1891 tavaszán pedig a megüresedett esztergomi primási, valamint a zágrábi püspöki szék betöltése körül bontakozott ki vita a Ballhausplatz és a Vatikán között. Mivel mindkét egyházi tisztség viselője jelentős tényező volt az állami szervezetben, a magyar minisztérium is befolyásolta a császárt javaslatának megtételében.

Rendkívül érdekfeszítő a világháború alatti levelezés. A szerző bevezető tanulmányában megállapítja, hogy a napilapokban és folyóiratokban vissza-visszatérő magyarázatok, – amelyek szerint X. Pius a szerb krízis idején levelet küldött Ferenc Józsefnek, óvta minden erőszakos lépéstől, az ultimátumot pedig elítélte, – okmányszerűleg nem igazolhatók. A bécsi állami levéltárban ilyen irat nem található.

A Monarchia utolsó császárainak írásai egy téma körül mozognak: békét kötni. Károly első levelét még 1916 novemberében, mint trónörökös küldte XV. Benedeknek, amelyben a központi hatalmak köszöbön álló békejegyzékének elfogadásával kapcsolatban a pápa jóindulatu közbenjárását kérte az antant hatalmaknál. Bécs és Berlin azonban csalódtak, mivel a pápa semminemű nyilvános akciót nem indított a központi hatalmak békeajánlata érdekében.

1917 tavaszán és nyarán a pápai diplomácia rendkívül élénk tevékenységet fejtett ki, amely a központi hatalmak békefeltételeinek kipuhatolására és egyben az antant számára elfogadhatóbbá csiszolására irányult. E tevékenység eredményét foglalta össze a háború 3-ik évfordulóján, augusztus 1-én keltezett pápai békenyilatkozat.

A pápai akcióra Károly császár kétizben, szeptember 21-én hivatalos és nyilvános formában, és október 4-én személyes levélben válaszolt. Károly elfogadta a pápai jegyzék tartalmát és ama reményének adott kifejezést, hogy XV. Benedek kezdeményezése alap lehet a tárgyalások megindításához. Személyes levelében azonban visszautasította az olasz területi követeléseket, bár bizonyos "határszabályozástól" rugalmasan nem zárkózott el. Megigérte, amire Benedek utóbb ismételtén kérte is, hogy a belga területi kérdések dolgában intervenciót indít a német kormánynál.

Engel-Janosi bevezető tanulmánya elemzi a császári válassztervezetek variációit, a leveleket megelőző és követő diplomáciai tárgyalásokat.

Nevelő Irén

Herbert Steiner: Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867-1889. Beiträge zu ihrer Geschichte von der Gründung des Wiener Arbeiterbildungsvereines bis zum Einigungsparteitag Hainfeld. Europa-Verlag, Wien, 1964. 308 p.

/Ausztria munkásmozgalma 1867-1889/

H.Steiner könyve évizedek óta az első kísérlet az ausztriai munkásmozgalom korai szakaszának feldolgozására. L. Brügel 1922-ben megjelent többkötetes alapvetése óta ez az első tudományosan megalapozott marxista összefoglalás. Steiner a korabeli sajtó mellett nagymértékben használt levéltári anyagot és támaszkodott a csehszlovák és a magyar marxista munkásmozgalomtörténetírás eredményeire is. A rendkívül nagy tényanyagot, számos részletkérdést felölelő könyv világos vezérfonala az egységes szociáldemokrata munkáspárt megalakulásához vezető ut nyomonkövetése. A szerző egyfelől bemutatja azt a három eszmei- politikai áramlatot: a lassalleizmust, az anarchizmust és a marxizmust, amely a kialakuló ausztriai munkásmozgalmat a legerősebben befolyásolta, s amelyek harcából végül a marxizmus került ki győztesen. Az eszmei küzdelem elemzése során kimutatja a lassalleizmus sajátos osztrák formájának kialakulását, amely jelentősen eltér a németországitól, és rávilágít az anarchizmus osztályharcos vonásaira is. Másfelől igen alaposan elemzi azt a konfliktusokkal teli folyamatot, ahogyan a sokféle szervezetből, önképzőegyletből, szövetségzetből, gyári csoportból, szakszervezetből, a különböző országrészek, tartományok széttagolt szervezeteiből az egységes párt lassan kiforrálódott. A belső konfliktusok mellett a korai mozgalomra rendkívül erős nyomás, hatósági üldözés nehezedett. Steiner részletesen feltárja a liberális osztrák és magyar kormányzat kirívóan munkásellenes, antidemokratikus politikáját, kicsinyes, korlátolt rendőri módszereit.

A magyar történetírás számára a könyv több szempontból is értékes. Először is, a szorosán vett magyarországi munkásmozgalom feldolgozásához a nélkülözhetetlen "hátteret", az ausztriai "kiegészítést" adja meg. Anyaga vitathatatlanul teszi, hogy a Monarchiában a munkásmozgalom teljesen párhuzamosan és az első korszakban szoros együttműködés, egységes elvek alapján fejlődött. Kitűnik, hogy az abszolutizmus korának első szervezkedési kísérletei, Schulze-De-litsch-féle egyletek, nyomdász-szervezkedések után, csak a

kiegyezéssel nyílt meg a szélesebb alapú munkásszervezkedés lehetősége. A Bécsi Munkásképző Egylet, a későbbi pártalakulások magva, 1867-ben alakult meg, lényegében hasonló lassalleánus elvek alapján, mint nálunk az Általános Munkásegylet. A két szervezet működése is sok hasonló vonást mutat, egészen addig, hogy a bécsi szervezetet is egy fel-ségárgulási perrel zúzták szét, 1870-ben. Ebből a szempont-ból is rendkívül értékes az a rész, amely az 1874-ben Neu-dörflben /Lajtauifalu/ megtartott kongresszussal és az első szociáldemokrata jellegű programmal foglalkozik. Ezen a kongresszuson a Monarchia több országának és tartományának küldöttei részt vettek, a magyarországiak is, és voltaképen egységes monarchiai munkáspártot hoztak létre. Az itt elfogadott, eisenachi mintájú program tartalmazta a késő-bi hainfeldi, illetve a magyarországi Általános Munkáspárt és az 1890. évi Elvi Nyilatkozat alapelveit és tételeit. Bár a szervezeti egység a két birodalomrész munkáspártjai között nem maradt fenn, de a következő két évtizedben még igen szoros kapcsolatok fűzték őket egymáshoz. A parallel fejlődés megmutatkozik a 70-es évek második felében és a 80-as években is, különösen a "mérsékeltek" és a "radikáli-sok" hosszú küzdelmében, amelynek alapos, történeti feltá-rása a könyv elismerésre méltó érdeme.

Másodszor azt lehet kiemelni, hogy a könyv éles szem-mel, jó érzékkel hámozza ki az egyéni ambíciók vetélkedésé-ből, a személyes vitákból, a provinciális konfuziókból a lényeges problémákat: a nemzeti elv és a nemzetköziség kon-fliktusát, amely kezdettől végigkíséri a mozgalmat, s a re-formizmus és az osztályharcos radikalizmus küzdelmét, amely-ből Viktor Adler döntő befolyásának, tevékenységének hatá-sára, bár bizonyos kompromisszumokkal, a marxista osztály-harcos álláspont került ki győztesen az alapító hainfeldi kongresszuson.

Harmadszor, elismeréssel említhetjük, hogy a szerző kerüli a munkásmozgalom hőskorának romantikus beállítását. Tárgyilagosan és reálisan mutatja be a felserdülő mozgalom számos belső gyengeségét, eszmei zavarait, visszaeséseit, konfliktusait, szervezeti szétaprózódottságát, különféle idegen áramlatok, reakciós eszmék befolyását. Ez a reális szemlélet és objektivitás, minthogy az okok feltárásával, a marxista történetiséggel párosul, mégsem a kívül- és felül-álló szenvtelen tárgyilagossága, hanem a szocializmus hive-inek hiteles - és éppen a hibákat feltáró, kritikus feldol-gozás révén hiteles - állásfoglalása.

Az alcimben szereplő "adalékok" megjelölés ugyanakkor jelzi a szerző fenntartását: munkáját maga sem tartja tel-jes, mindenoldalu monográfiának. A korai mozgalom gazdasági és társadalmi alapjainak feldolgozása még sok további kuta-tást igényel. Ez az alapozás még hiányos a munkában, amint az egyes tartományok mozgalmának bemutatása is néhol vázla-tos. De az egész korai mozgalmat jellemző és meghatározó

fő események, áramlatok feltárása nagy segítséget ad a részletek további, alapos kutatásához.

H.

F. Höglinger: Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic
Verlag H. Böhlau Nachf. Graz-Köln, 1964. 236 p.

/Gróf Clam-Martinic miniszterelnök/

Höglinger könyve a "Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie" sorozat második köteteként jelent meg. /Az első tanulmány Klaus Frommelt munkája volt: "Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848-1859"./ Az Osztrák Tudományos Akadémia külön bizottságot alakított a dualista Monarchia történeti kutatásának gondozására, s a munka eredményeit egy értekezés sorozatban kívánja publikálni. Höglinger Clam Martinic biográfiájával ehhez a vállalkozáshoz járult hozzá.

Heinrich Clam Martinic alakja, indulása a csehországi konzervatív nagybirtokos családból, politikai pályafutásának kezdete a századfordulón, személyes kapcsolata Ferenc Ferdinánddal, végül miniszterelnöksége 1917 első felében igen alkalmas arra, hogy egy meghatározott társadalmi réteg, illetőleg politikai irányzat fejlődéstörténetét reprezentálja; miniszterelnöksége a birodalom bomlásának s a bizonytalan reformkísérleteknek fontos szakasza.

Clam Martinic 1894-ben tartománygyűlési képviselő, 1902-től az urak házának élethossziglani tagja. Az aktív birodalmi politikába 1905-ben a választójogi küzdelmek során kapcsolódik be. A konzervatívok azon csoportjához tartozik, amely maga mögött érezve a trónörökös támogatását, mindvégig az általános választójog ellen foglal állást. Clam minden lépése a cseh konzervatív föderalista irányzatú nagybirtokos tipikus megnyilatkozása. Konzervatizmusa tartalmaz maga így határozta meg: keresztény világnézet, hűség a dinasztiahoz, az állam autoritásának elismerése, a Monarchia nemzetei és tartományai szabad fejlődésének támogatása az összbirodalom keretei közt, az összbirodalom érdekeinek megfelelően.

Mint a delegáció hadügyi bizottságának tagja, többször foglalkozott a Monarchia külpolitikai orientációjának kérdésével. A Németországgal való szövetséget e politika alapjának tartotta azonban Németország túlzott hatalmának és befolyásának ellensúlyozására Oroszországgal való baráti kapcsolat kiépítését óhajtotta. Még 1914-ben is, amikor maga is tudta, hogy Oroszország katonai előkészületeket tesz a Monarchia határain, a cári udvarral való viszony javítá-

sát szorgalmazta. Ez a koncepciója megegyezett a trónörökös törekvéseivel, amelyek a három császár szövetségének ujjaélesztésére irányultak. A Balkánon Román barátságot, Szerbiával szemben jóindulatu magatartást javasolt, készen a jószomszédi viszony helyreállítására, a vám- és kereskedelem-politikai kérdések rendezésére. Azonban Szerbiát figyelmeztetni kell, - mondotta - hogy a Monarchia határain belül nem tűri a nagyszerb propagandát, s a délszlávok egyesülése csak a Habsburg birodalmon belül valósítható meg.

A hatékony külpolitika feltétele a birodalom belső problémáinak a rendezése. Tudomásul kell venni, hogy a németiség elvesztette tulsúlyát, s ezért le kell mondani a küllömböző népek és tartományi individualitások centralizált kormányzásáról. A nemzeti megegyezést a tartományi /nem nemzeti/ autonómia talaján kell létrehozni. A birodalmi berendezkedésnek ezt a formáját maga centralista föderalizmusnak nevezte.

Clam-Martinic 1916 december 20-tól 1917 június 23-ig állt az osztrák kormány élén. Működésével a háborus minisztériumok új korszaka kezdődött; politikusok kormányoztak, Ferenc Ferdinánd egykori környezete, /Czernin mint külügy-miniszter/ a német érdekeknek megfelelően. A német pártok már 1916 husvétján kidolgozták programjukat a Monarchia belső átszervezésére, s Clam-Martinic kormánya lényegében ezt a tervet tekintette törekvései kiindulópontjának. A német érintkezési nyelv bevezetése, a cseh kérdés megoldása a nemzeti körzetek elhatárolásával, a galíciai autonómia bevezetése, a képviselőház ügyrendjének új megszabása voltak a reformterv legfontosabb elemei, amit császári oktrojjal gondoltak megvalósíthatónak. 1917 áprilisában azonban az uralkodó váratlanul szembefordult a kormány oktroj-tervével; belátta, hogy a német érdekeket szolgáló rendezés keresztülvitele a parlament megkerülésével aligha segíthetné elő a belső megbékélést. A külpolitikai fordulat, az orosz forradalom győzelme kilátástalanná tette a határozottan antidemokratikus reformterveket, - vallja a szerző. Az oktroj után nehéz lett volna bizonyítani az oroszoknak, hogy a szlávok nem élnek elnyomásban a Habsburg-monarchiában, s a kormánynak szüksége volt az osztrák szociáldemokraták békeközvetítésére Stockholmban, amiről az oktroj esetén le kellett volna mondania.

Ugy tűnt, a kormány számára csak az alkotmányos út lehetőség maradt. Az 1917 május végén összeülő új parlamentben azonban a szláv pártok olyan nyilatkozatot tettek, amelyekkel nemcsak a Monarchia dualista berendezkedését, hanem magának a Monarchiának létét fenyegették. A csehek az önrendelkezési jogra, s a cseh történeti államjogra hivatkozva követelték valamennyi csehszlovák nép egyesülését, ekkor első ízben a szlovákokat is beleértve. S ez volt az utolsó alkalom, hogy az újjárendezést a Monarchia keretei közt tervezték. A délszlávok valamennyi szlovén, szerb és horvát lakta területet egy önálló, minden idegen uralomtól mentes,

demokratikus alapon felépített állammá akarták alakítani a Habsburg dinasztia jogára alatt. A lengyelek az önálló lengyel állam megvalósítását hirdették a Monarchia keretein kívül.

Clam-Martinicnek nem sikerült a megegyezés útját egyengetni. Állásfoglalásai nem voltak egyértelműek, annyi azonban bizonyos, hogy nemzeti autonómiára sohasem gondolt, s hogy oktroj-tervét csak a külpolitikai kényszer hatása alatt adta fel. Höglinger bírálja őt bizonytalansága, majd programvesztettsége miatt. Ugy véli, 1917 tavaszán lett volna az utolsó alkalom "a birodalmat tartós alapra helyezni, ami csak demokratikus és föderalista irányban lett volna lehetséges". /193.1./

A történeti folyamat eseményeinek pontos és világos feltárása jellemzi Höglinger munkáját. A nagy történeti összefüggések, távlatok elemzésére alig vállalkozik. Ha néhány megállapítása vitatható is, /mint a föderalizmus és centralizmus fogalmának változatlan értelmezése és használat a dualizmus hosszú évtizedei során, vagy Clam-Martinic lehetőségeinek megítélése, stb./ gazdag és sokoldalú anyagfeltárása, fegyvermezett kompozíciója, higgadt ítéletei által tanulmánya jelentős hozzájárulás a Monarchia utolsó évtizedei történeti képének kialakításához.

Somogyi Éva

H.Hantsch: Leopold Graf Berchtold, Granseigneur und Staatsmann. Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1963. 1-2. k. 896 p.

/Leopold Berchtold gróf/

A szakemberek számára a két kötetes mű nemcsak a főszereplő, az Osztrák-Magyar Monarchia külügyeit a legkritikusabb pillanatban irányító Berchtold személye miatt jelentős, hanem dokumentációja miatt is. Az első világháború többi főszereplőitől eltérően ugyanis Berchtold nem adta ki visszaemlékezéseit, sem tőle, sem róla nem jelent meg publikáció. Pedig korabeli feljegyzései, naplója, levelezése ugyancsak fontos és kompetens forrása a világháború előtörténetének és kitörésének. Hantsch érdeme, hogy ezt az eddig elzárt anyagot felkutatta, anyagát, főként Berchtold naplóját és memoárját bő kivonatokban munkájába bedolgozta, egyes leveleit teljes terjedelemben közölte. Ezzel a világháborús irodalom egyik hiányzó láncszemét iktatta helyére.

Berchtold személye és pályafutása - a háború kitörésében játszott központi szerepe révén - a korszakkal foglalkozó csaknem valamennyi történész kedvelt témája volt, amelyen medítált, gunyolódott, elmeélét és stiluskészségét

csillogtatta. A kiadott okmányokra és memoárookra épülő fel-
dolgozások meglepő hasonlóságot mutattak Berchtold értéke-
lésében: mind az antant-, mind a németbarát, mind a mai
marxista történészek rendkívül befolyásolható, határozatlan,
felületes és könnyelmű politikusnak állítják be a külügymi-
nisztert. Hantsch bibliográfiájából lényegesen különböző
kép bontakozik ki. A szerző nagy rokonszenvvel közeledik hő-
séhez, akiben a nemes gondolkozásu, művelt, hékeszerető,
kedélyes világfit, a Monarchia jó hagyományainak, fényének,
és nagyságának egyik utolsó képviselőjét látja. A pályakép
során mindenütt kiemeli emberi értékeit, felelősségérzetét,
jó diplomata képességeit. Tagadhatatlan határozatlanságát,
gyakori ingadozásait nem a könnyed felületességgel, hanem
éppen a töprengő, az ellentétes impulzusok, irányzatok kie-
gyenlítésére hajló természetével, mély felelősségtudatával
magyarázza. Finom tapintat, gond és jószándék, a békés kom-
promisszumok keresése vezérelte, - a szerző szerint - közéleti
tevékenységét.

A szerző egyoldalúsága, szembetűnő elfogultsága ellen-
ére a pályakép részletes megrajzolása nagyon tanulságos.
Már a származás és a családi miliő ismertetésénél konkrétan
kibontakozik az "összmonarchiai" habsburgiánus arisztokrata
jellegzetes típusa. A régi, rangos osztrák nemesi sarj csa-
ládáján a legelőkelőbb cseh, magyar, német arisztokrata
családok hajtásai, felesége egy Károlyi grófnő, birtokai
Morvaországban, Magyarországon, Ausztriában, nagyapja a ma-
gyar szabadságharcban és politikában, apja a cseh közelet-
ben szerepel, ő maga magyar is, osztrák is, leginkább
a morvaországi buchlaui birtokán otthonos, alapjában egyik
sem: ő az öreg császár és az öreg Monarchia hű alattvalója.
Diplomáciai pályáját a külügyminisztériumban - elég maga-
san - kezdi, aztán Párizs, London, Pétervár a tanulóévek.
Itt, mint Aerenthal tanítványa és utóda csiszolódik ki, hogy
1906-tól a nagyköveti poszton már bizonyos önállósággal
avatkozzék bele a nagypolitikába. Nagykövetsége az osztrák-
magyar-orosz viszony fokozatos megromlásának éveire esik. E
kényes és fontos poszton elég jó diplomata képességekről,
hajlékonyságról, látóköréről, óvatosságról tesz tanuságot,
együttal megerősödik benne a meggyőződés, hogy Oroszországgal
aligha lehet a régi, konzervatív érzékenységen alu-
puló jóviszonyt helyreállítani.

A könyv nagyobb, közel 500 oldalas része Berchtold
külügyminiszterségével foglalkozik. A szerző ismerteti a
kinevezés körülményeit 1912 elején, elemzi Berchtold prog-
ramját, amelynek gerincét a balkáni status quo és a félsziget
nyugati felében érvényesülő osztrák-magyar befolyás
fenntartása, lehető bővítése alkotta - az orosz és az olasz
hatalmi, s a nagyszerb nemzeti törekvésekkel szemben. A
program alapvető ellentmondása a helyzetben rejlik: amikor
Berchtold átveszi hivatalát, már létrejött a Balkán-szövet-
ség, hamarosan kitör az első Balkán-háború, teljesen felbo-
rul az addig ügyel-bajjal aládúcolt status quo. A Ball-
hausplatz külpolitikáját sorozatos kudarcok, a második Bal-

kán-háboruban sulyos diplomáciai vereség éri. Berchtoldot a felbomló Monarchia végzetének átka sujtja: ez a töprengő, kissé enervált világhi a korszak legviharosabb éveiben kerül a kormányrudhoz, s aki legszívesebben egy békés követi poszton manőverezne - és lovakat futtatna-, végülis nem lát más megoldást, mint a háborút. A könyv igen részletesen, gyakran napról-napra követi az eseményeket, a diplomáciai akciókat, annak a politikai-pszichológiai helyzetnek a kialakulását, amely végül a szarajevói merénylet után, Berchtoldot a végzetes elhatározásra juttatta. E részekből a világháboru genezisének sok részlete tárul fel, sok vitás kérdés tisztázása válik lehetővé.

A lemondást követő frontszolgálat, a IV. Károly udvarában betöltött szolgálat, az összeomlás utáni válság, utazás, majd a buchlaui magányba való visszavonulás és csendes elmélkedés a könyv meleg együttérzéssel megírt, de történeti szempontból kevésbé érdekes része.

A bőségesen dokumentált könyv kétségtelenül módosíthat a kialakult Berchtold képen. Ha nem is fogadjuk el az egykori Monarchia iránti nosztalgián alapuló idealizálást, a haladó nemzeti és népi törekvések iránti konzervatív meg nem értést, a dinasztikus osztrák hagyományok eszményítését, revideálnunk kell a "könnyelmű", a "felületes" arisztokrata-ról kialakított kép felületességét. A könyv ugyan még inkább meggyőz arról, hogy Berchtold, amint ezt maga is érezte, nem volt alkalmas a külügyminiszteri posztra, de ingadozásai, balfogásai nem könnyelmű felszínességből, hanem alapjában a Monarchia egymásra halmozódó belső és külső ellentmondásainak megoldhatatlanságából, az ezerfelé húzó nemzeti és szociális törekvések, a vetélkedő ambíciók, csoportok, ellentétes akaratok, befolyások, féltékenységek ki egyenlítésének lehetetlenségéből fakadtak.

A könyv szorosan vett magyar történelmi szempontból is sok érdemleges részletadatot tartalmaz, főként az 1912-1915 közötti évek kormánypolitikájára. Ezeket jól hasznosíthatjuk, habár a szerző szemléletéből az egész akkori magyar politikával és vezető politikusokkal szembeni averzió kiütöködik.

Hanák Péter

H.Uebersberger: Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur Südslawischen Frage und der Entstehung des ersten Weltkrieges. Verlag Hermann Böhlau Nachf. Köln-Graz, 1958. 332p.

/Ausztia, Oroszország és Szerbia között. A délszláv kérdésről és az első világháború keletkezéséről/

H.Uebersberger, a bécsi Staatsarchiv egykori vezetője, a nagy osztrák diplomáciai okmánygyűjtemény /Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, I-IX. k./ egyik szerkesztője négy évtizedes kutató munkájának eredményeit foglalja össze e könyvében. A széleskörű forrásismeret mellett könyvét az teszi szakkutatóknál szélesebb körök számára is érdekessé, hogy igen jelentős, kiadatlan szerb forrásanyagra is támaszkodik. Az első világháború történetének kutatói előtt ismeretes, hogy az összes hadviselő ország közül egyedül Szerbia nem adott ki diplomáciai okmánygyűjteményt. E hiány miatt a háború genezisének jónéhány fontos kérdését a mai napig sem lehetett teljes hitelességgel tisztázni. A második világháború alatt ugyan - nyilván a német megszállás alatt zsákmányolt anyagokból - Bécsben egy nagyszabású, rendszeres szerb okmánygyűjtemény kiadását készítették elő, sőt a kész kötet 1945-ben már nyomdában volt, azonban - amint erről a szerző tudósít - "a háború utáni viszonyok kényszere miatt ezt zuzdába kellett adni". A szerzőnek azonban sikerült megmentenie a kéziratot, s ennek "desztillátumát" /mintegy 60 új dokumentumot/ használta föl könyvében.

Uebersberger korábbi munkássága a világháborús irodalom Monarchia-barát irányzatához tartozott. Ehhez az oeuvre-höz hű marad a nyugati megbékülés divatos irányzatai ellenére mostani szintézisében is, legfeljebb a védelem mentőérveit jobban kiterjeszti a szövetségesre, Németországra is. Felfogásának - s ezzel együtt problémalátolásának és adatcsoportosításának - célzatossága nem tompult, sőt az újabb anyagok hatására még élesebbé vált. Már a cím is harcos állásfoglalást intonál. A történeti irodalom jelentős művei ugyanis, a valóságnak megfelelően, Szerbiát tekintik a két nagyhatalom, Oroszország és Ausztia-Magyarország közé ékelt, létéért és nemzeti egységéért küzdő, fenyegetett országnak. W. Markow könyve /Serbien zwischen Österreich und Russland. Stuttgart, 1934/ éppen a két nagyhatalomtól szorongatott Szerbia önállóságot védelmező külpolitikáját, la-vírozásait tárja fel. Uebersberger megfordítja e tételt, s már címében is jelzi, amit tartalmában kifejt: voltaképpen Ausztia-Magyarország szorult a két agresszív ország, Oroszország és Szerbia közé.

Uebersberger az ujkor kezdetétől végigkíséri Szerbia és a Monarchia viszonyának alakulását, kiemeli a Monarchia érdemeit és támogatását, amelynek következtében a két ország viszonya a berlini kongresszustól a század végéig "barátságos" volt. A romlás a századforduló, különösen az 1903. évi szerbiai trónváltozás után következett be. Ettől kezdve Szerbia a "nagyszerb" gondolat jegyében ellenséges állást foglalt el a Monarchiával szemben, felforgató tevékenységet fejtett ki Bosznia-Hercegovinában és más délszláv területeken, a Monarchia felbomlasztására törekedett. Önmagában azonban sem ereje, sem lehetősége nem lett volna erre, ha a távolkeleti vereségek után ismét a Balkán felé forduló Oroszország nem állt volna 1907-től fokozódó aktivitással mögötte. Oroszország Izvolszkij külügyminiszter alatt gyakorlatilag felszámolta az 1897 óta harmonikus konzervatív együttműködés politikáját, és a Monarchia visszaszorítására, bekerítésére törekedett. Önmagában azonban Oroszország sem tudta volna legyűrni a Monarchiát, ha az éleződő német ellentétek miatt Anglia nem áll melléje, és ha a hármasszövetségtől távolodó Olaszországot nem nyerte volna meg balkáni politikája számára. Az antant céltudatos agresszív politikája következtében a Monarchia az 1910-es évek elejére elszigetelődött és a pusztá léte is veszélybe került.

A szerző gondolatmenete erősen egyoldalú. Amint a "baráti jóviszony" tárgyalásánál sem mutatja ki Szerbia tényleges függő helyzetét, a Monarchia protektorátusát, úgy a viszony megromlásának tényezői közül is mellőzi a Monarchia agresszív lépéseit, átsiklik a vámháboru felett, egyszerű védelmi aktusnak minősíti Bosznia-Hercegovina annexióját. A Balkán-háboruktól a világháboru kitöréséig terjedő időszak részletes vizsgálata során ugyancsak egyértelműen a Monarchia defenzív külpolitikáját hangsúlyozza és bizonyítja, Felfogásában nem csupán a Monarchia védekező szerepét igazoló egyoldalúságot kifogásolhatjuk, hanem - és még inkább azt, hogy a délszláv nemzeti törekvések jogosultságát nem ismeri el, azokat az imperialista hatalmak agresszív törekvéseivel egy kalap alá veszi. Szemléletének megfelelően e részben forrásanyaga is egyoldalú: főként az Österreich-Ungarns Aussenpolitik, a német "Grosse Politik" és a cári imperializmus külpolitikáját feltáró szovjet "Internationale Beziehungen" aktáit használja fel. Feltűnően keveset merít a bécsi Staatsarchiv 1908 előtti anyagából, pedig azokat már W.M. Carlgren svéd történész is érdemleges módon feldolgozta /Iswolsky und Aerenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Uppsala, 1955/

A könyv második része, amely a merénylet előkészítésével, a merénylőekkel, az "Ujedinjenje ili smrt" /Közkeletű elnevezéssel: Fekete Kéz/ szervezettel, az 1917. évi szaloniki perrel foglalkozik, ha nem is felfogásban, de anyagában és egyes összefüggések feltárásában lényegesen újszerűbb és érdekesebb. A szerző kiadott és kiadatlan szerb források alapján - bár szembetűnő elfogultsággal - rekonstruálja a Fekete Kéz szervezet létrejöttét, programját és akcióit. Különösen nagy figyelmet szentel annak a több év-

tizede vitatott kérdésnek, vajon tudott-e a szerb kormány a merénylet előkészítéséről, s ha igen értesítette-e erről a bécsi kormányserveket.

A kérdés historiográfiájának értékelése mellett eredeti dokumentumokat /néhányat facsimilében/, főként a szaloniki perre vonatkozó iratokat, a fő vádlott Dragomir Dimitrijevic vallomásait közli. Figyelmet érdemel a Fekete Kéz irányítója, a szaloniki perben elítélt és kivégzett Dimitrijević /Apis/ egyéniségének, tevékenységének sokoldalú feldolgozása. Hiányként jelezzük, hogy a szerző nem értékesíti néhány igen fontos új munka - pl. Zsivanovity: Szolunszki procesz, Beograd, 1953. /szerbül/, és L.Albertini: The Origins of the War of 1914. London-New York-Toronto. I-II.k. 1953, új adatait.

Uebersberger könyvének adatai alapján erősen valószínűsíthető, hogy a szerb kormány tudott a készülő merényletről, de akkori nehéz helyzetében sem megakadályozni, sem leleplezni nem volt elég ereje. Pašić kormánya tartott a háborus konfliktustól is, de a nacionalista közvéleménytől, a tisztikar befolyásától is. E súlyos dilemmában azt a megoldást választotta, hogy a bécsi szerb követ útján felemás módon, nagy általánosságban célzást tett a Ferenc Ferdinánd boszniai utazásával kapcsolatos veszélyekre.

Miután a háborút megelőző időszak külpolitikájában a Monarchia békés defenzióját és ellenfeleinek agresszióját emelte ki, a háboru kitörésével kapcsolatban a szerző a merényletet, a szerb kormány "bűnrészességét" állítja középpontba, és ráhárítja a felelősséget. Illetéknéppen az alapos forrásismerettel és fontos új anyagok felhasználásával megírt munka végeredményben a két világháború között virágzott "Kriegsschuldfrage" irodalom egyik kései - és talán egyik utolsó - hajtása.

Hanák Péter

A. D. Low: The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference. The American Philosophical Society, Philadelphia, New Series - volume 55, Part 10. 1963. 91 p.

/A Magyar Tanácsköztársaság és a párisi békekonferencia/

A kilenc fejezetre tagolódo kötet a Tanácsköztársaság problémáin tul számos kérdéssel foglalkozik: a Monarchia felbomlását kiváltó tényezők, az uj államok létrejöttével felmerült határkérdések, a nagyhatalmak magatartása az ujonnan alakult államokkal, ill. Magyarországgal szemben stb.

A szerző, a nebraskai egyetem történelem professzora, hangsulyozza, hogy a Monarchia felbomlásában a belső feszítő erők, valamint a szövetségesek katonai győzelme játszottak döntő szerepet. Részletesen szól Románia szerepéről a háboru éveiben és azt követően, ismerteti a román és csehszlovák kormány területi igényeit és az ezek biztosítására tett lépéseket.

A polgári demokratikus forradalom időszakával három alfejezetben foglalkozik. Itt megállapítja, hogy a belgrádi konvenciót kényszerhelyzetben írta alá a Károlyi kormány. A polgári demokratikus rendszer bukásában nagy jelentőséget tulajdonit a békekonferencia politikájának.

Low az egész korszakot és annak ellentéteit a nacionalizmusok harcaként kezeli, anélkül, hogy differenciálna jogos nemzeti igények és hódító nacionalizmus között. A Tanácsköztársaság létrejöttében, fennállásában és harcaiban is elsősorban és szinte kizárólag nacionalizmust lát. Ez meggyengíti - az irodalomban egyébként csaknem egyedülállóan uj, bár gyér - megállapításait a belső társadalmi ellentétek forradalomérlelő szerepéről.

Ismeretlen megnyilatkozásokat közöl a Tanácsköztársaság visszhangjáról, bemutatja Smuts utját, majd az intervenció megindításáért egyedül az Erdély birtoklására törekvő román kormányzatot hibáztatva, hosszan tárgyalja, miért állította meg előrenyomulásukat a békekonferencia. A június 13-i antant jegyzék uj aspektusaira hívja fel a figyelmet; részletesen ismerteti Kun Béla megnyilatkozásait a külpolitika főkérdéseiben.

A kötet a júliusi események rövid említésével, s a könyv eredményeit összefoglaló fejezettel zárul.

Low elsősorban az amerikai, de más szereplőkről is érdekes képet ad, bemutatja az amerikai politikai vezetők eltérő álláspontját, bírálja a békekonferenciát, elutasítja az amerikaiak szereplésének misztifikálását, számos érdekes megállapítást tesz.

Anyaga széleskörű és gazdag; az amerikai források és irodalom mellett bécsi levéltári- és sajtóanyagot, valamint a korabeli Pravdat, a Voproszi Isztorii és egyéb folyóiratok cikkeit is felhasználja. Mivel a szerző magyarul nem olvas, a legújabb hazai kiadványokat, melyek csak magyarul jelentek meg /kivéve Kun Béla a Magyar Tanácsköztársaságról c. kötetet/ nem tudta használni.

L. Nagy Zsuzsa

A legújabb kutatások az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáról

A soknemzetiségű Habsburg Monarchia felbomlása megtörténte után szinte azonnal publicisztikai, majd hamarosan történeti munkák témájává vált. Kronológiai szempontból elsőként említhetők meg: F.Wieser: Österreichs Ende. Berlin, 1919. 317 l.; F.G.Kleinwächter: Der Untergang der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, Leipzig, 1920. 331. l.; Gy.Szilassy: Der Untergang der Dunaumonarchie, Diplomatische Erinnerungen, Berlin, 1921. 425 l. Azóta állandóan nőtt és még ma is állandóan nő azoknak a munkáknak a száma, amelyek speciálisan ezzel a kérdéssel foglalkoznak vagy amelyek más kérdések tárgyalása során érintik a Monarchia felbomlását. A kérdésről a legkülönbözőbb nemzetiségű szerzők írtak, a felszámolt politikai egységhez tartozó szinte valamennyi nemzetiség képviselői és az ezen a körön kívül állók, nemcsak a nyugateurópaiak, hanem oroszok és amerikaiak is. Az érdeklődés ez iránt a probléma iránt sohasem halt ki, a különböző történelmi évfordulókkal kapcsolatban pedig feléledt, így 1928 előtt és 1928-ban, amikor az esemény 10 éves évfordulója köszöntött be, azután az I. világháború kitörésének huszadik, majd negyvenedik évfordulóján stb. A téma iránt a leginkább az osztrákok és magyarok érdeklődtek, akár saját hazájukban, akár emigrációban írták műveiket, azután a csehek és pedig nem annyira a Bécshez való földrajzi közelség, mint inkább a cseh tisztviselőknek a Monarchia és a Lajtán tuli terület központi hivatalaiban való nagy arányszáma miatt. A témánkat érintő nem-német irodalom nagyrészt cseh nyelven írták és különösen értékesek J.Opočensky művei. Valamivel kisebb mértékben foglalkoztak a kérdéssel a délszlávok és még kevésbé a volt Habsburg Monarchia többi nemzetiségei. Más országokban viszont megnőtt az érdeklődés a téma iránt, főképpen az angol és amerikai államokban, a II. világháború után pedig a Szovjetunióban is. Érdekes módon a legkisebb érdeklődés a lengyel történészek között nyilvánul meg; ezekről a kérdésekről inkább csak más, átfogóbb problémák tárgyalása kapcsán írnak, többek között az I. világháború és a II. Köztársaság keletkezésével kapcsolatban, de mindeddig egyetlen monografikus feldolgozás sem született.1./

Nem kevés értékes mű jelent meg a különböző országokban a két világháború közötti időszakban. 2./ De a téma továbbra is leköti a különböző nyelvű történészek figyelmét és további munkák megjelenése várható. 3./ Nemzetközi tudományos konferenciák is foglalkoztak a Habsburg Monarchia problémájával, ezeken nemcsak a hajdani dualisztikus állam keretébe tartozó államok történészei vettek részt. 4./ A konferenciák anyaga az irodalmat gazdagítja. 5./ Igaz, a megjelenő munkák jelentős része és a konferenciák tematiká-

ja nem vonatkozik kizárólag az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának problémájára, hanem olyan történeti /politikai, gazdasági, jogi, stb./ kérdésekkel, nemzetiségi viszonyokkal foglalkozik, amelyek nem egyszer messzire visszanyulnak, egészen a XIX. század első felére. Valamennyi megfontolás és vita mindig ugyanarra az elkerülhetetlen végkövetkeztetésre vezet, hogy a Monarchiának feltétlenül fel kellett bomlania. Más kérdés, hogy néhány kutató, főképpen az osztrákok és a konzervatív irányzathoz tartozó nyugat-európai és amerikai történészek sajnálják, hogy ez így történt. 6./ A történészek többsége azonban azon az állásponton van, hogy a nemzetek önállósulásának korszakában halálra volt ítélve az az állam, amely ezt az elvet nem ismerte el.

II.

Az alábbi bibliográfiai áttekintés csak azokkal a munkákkal foglalkozik elvileg, amelyek a Habsburg Monarchia utolsó esztendeinek eseményeivel és a Monarchia felbomlásával foglalkoznak. Először is meg kell állapítani az irodalom felosztásának ismérveit. Ezek az ismérvek a következők lesznek: 1. az egész Monarchiát érintő kérdéseket, 2. kizárólag vagy tulnyomórészt az un. Lajtán tuli területet /a Monarchia osztrák részét/ érintő kérdéseket, 3. kizárólag vagy tulnyomórészt a Lajtán inneni területet /a Monarchia magyar részét/ érintő kérdéseket, 4. az osztrák-magyar uralom alól felszabaduló egyes nemzetek kérdéseit tárgyaló munkák, amelyekben a szerzőknek a Habsburg Monarchia felbomlásának kérdését is érinteniök kellett. A legszámosabb az 1. és a 4. kategória, míg a többi, főképpen a 3. kategória nem sok munkát mutathat fel. A jelenlegi áttekintés nyilvánvalóan nem tarthat igényt teljességre, főképpen a folyóiratokban található tanulmányok tekintetében nem; periodikákat csak kivételes esetben vettem tekintetbe.

A Habsburg Monarchia problémáinak sokrétűsége azzal függ össze, hogy állami keretében tizenegy nemzetet vagy olyan nemzet töredékét egyesítette, amely a Monarchia határán kívül élt. Nehézséget okoz nemcsak a dualista állam bonyolult strukturája, hanem az a tény is, hogy a két alapvető alkotórészben a viszonyok nem voltak egyformák. Ráadásul a Monarchia történetének egy töredékét vagy fejlődésének egy-egy szakaszát feldolgozó történész azzal a technikai nehézséggel találja magát szemben, hogy a forrásokat és a feldolgozásokat sokféle nyelven írták. A legtöbb munkát a Monarchia fő érintkezési nyelvén, egyik felének /és legfőbb szerveinek/ hivatalos nyelvén, németül írták meg. De sok munka jelent meg nemzeti nyelveken, s ezeket a kép teljessége kedvéért ugyancsak tekintetbe kell venni.

A szerzők különbözőképpen segítettek magukon, különbözőképpen alakult feldolgozásuk tökéletességének kérdése is. Ez a bibliográfiai tájékoztató nem adhat ebben a kérdésben

minden esetben értékelést, a komolyság és a szükség kritériumai vitathatók lehetnek és kell is hogy legyenek, különösen a Habsburg Monarchia keretéből kilépő nemzetek szerzőinek esetében. A nyugateurópai vagy az amerikai történetek lehetnek elméletileg kevésbé szubjektívek, gyakorlatilag azonban ők is határozottan részrehajlók és mindeneke-lőtt nyelvi nehézségekkel küzdenek.

III.

Az egész Monarchiát /mindkét Reichshälfte-t, ahogyan azokat 1918-ig nevezték/ felölelő munkák közül elsőnek em-litem W.M.Turok: Ocserki isztorii Avsztrii /Ausztria törté-netének vázolata, Moszkva, 1955./ c. munkájának első fejeze-tét. Ennek a fejezetnek a címe: "Ausztria-Magyarország ál-talános gazdasági és politikai helyzetének jellemzése az 1918. évi forradalom előestéjén". Gazdag német, angol és orosz nyelvű irodalomra és különösen az 1918. évi bécsi sajtóra támaszkodva ez a fejezet /11-87.l./ elmélyült beve-zetése az egész, a további fejezetekben kizárólag az új osztrák köztársasággal 1929-ig foglalkozó munkának.

Mellékesen meg kell említeni az Egyesült Államokban angol nyelven író osztrák szerző tollából megjelent kis könyvecskét. R.A.Kann: The Habsburg Monarchy. A Study in Integration and Disintegration /New York, 1957./, német fordításban: Werden und Zerfall des Habsburgerreiches. Graz-Wien-Köln, Styria-Verlag, 283 l. A felbomlás kérdését csak mellékesen érinti annak utolsó szakaszában; inkább an-nak mélyebb okait tárgyalja.

Ugyanabban az esztendőben és ugyancsak az Egyesült Á-lamokban jelent meg egy szlovák származásu ottani tudós munkája, amely a közép-kelet-európai nemzeti államok létre-jötte körül az amerikai diplomácia által játszott szerepet tárgyalja: Victor S.Mamatey: The United States and East Central Europe, 1914-1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda. /Princeton N.I. 1957. XI+431 l./ A szerző sok értékes anyagot közöl az Egyesült Államok levéltáraiból és szemmel láthatólag a csehszlovák kérdésre helyezi a súlyt. Az Egyesült Államoknak az Osztrák-Magyar Monarchia felosz-tásában játszott szerepét a szerző szemmel láthatólag tulbe-csüli, kevés figyelmet fordítva a Monarchia belső tényezői-re.

Ugyanebből az évből származik még egy nemtudományos, hanem emlékirat jellegű mű, amely figyelmet érdemel mint - egy egyébként nem teljesen szavahiható - forrás, Ludwig A. Windischgrätz: Ein Kaiser kämpft für die Freiheit. So be-gann Ungarns Leidensweg. /Wien-München, 1957. 225 l./ A szerző /1848 ellenforradalmi tábornagyanak leszármazottja/ beszámol I. Károlyval való kapcsolatairól, akinek e köny-vecskét is szentelte. Különösen azzal az utolsó diplomáciai misszióval foglalkozik, amelynek 1918. októberében a Habsburg trónt meg kellett volna mentenie.

Nem tudományos jellegű az a terjedelmes panegyrikus életrajz sem, amelyet Ausztriában adtak ki az ötvenes évek végén a Monarchia utolsó uralkodójáról: Reinhold Lorenz: Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie /Graz-Wien-Köln, 1959. XVII+692 l./. Tudományos apparátus nélkül készült és kétségtelenül olyan, az emlékirat-irodalomra és más forrásokra támaszkodó kompiláció, amely inkább az osztrák társadalom egy részében uralkodó nézetekre jellemző, s mint ilyen érdemel említést. Szemelláthatólag nehéz benne a nemzetek felszabadító harcai iránt megértést találni.

A stockholmi XI. nemzetközi történész-kongresszuson 1960-ban többek között egy Ausztria-Magyarország nemzeti kérdésének szentelt referátum is szerepelt. Három jugoszláv történész készítette: Fran Zwitter /Ljubljana/, Jaroslav Sidak és Vaso Bogdanov /mindkettő zágrábi/. Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg /Rapports du XIe Congrès International des Sciences Historiques, 163-190. l./. Nagy érdeklődést és élénk vitát váltott ki a kongresszuson. Bővebb kiadásban, ugyanazon címmel Belgrádban a Jugoszláv Történettudományi Bizottság kiadásában /Beograd, 1960/ és bizonyos kiegészítésekkel Jugoszlávia nemzeti nyelvein is megjelent. Bár a mű a bennünket érdeklő 1914-1918 időszakkal és Ausztria-Magyarország felbomlásával foglalkozik, a szerzők nem értek el ezeknek az éveknek szélesebb és behatóbb tárgyalásáig.

A kongresszussal és a fenti referátummal kapcsolatban áll a XX. század eleji nemzeti mozgalmak és gazdasági kérdések problematikájával foglalkozó cseh történész, Jurij Křižek: L'importance de la question nationale en Autriche-Hongrie című, a Contributions à l'histoire contemporaine des peuples de l'Europe centrale /Prága, 1960. 8-45. l./ gyűjteményes kötetben megjelent cikke, amely kimutatja, hogy a társadalmi és nemzeti-felszabadítási mozgalmak hatása alatt a Monarchia összeomlása elkerülhetetlen volt.

Széles nemzetközi alapon mutatja be a Monarchia felbomlását Zsigmond László magyar történésznek ugyancsak a stockholmi kongresszussal kapcsolatban megjelent tanulmánya, Die Zerschlagung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und die internationalen Kräfteverhältnisse /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1960, nr. 3. 49 l./. Gazdag magyar, nyugat-európai és szovjet irodalomra /és a sajtóra/ támaszkodva érdekesen mutatja be a Habsburg Monarchia felbomlásához vezető események fejlődését, nagy mértékben tekintetbe véve az Októberi Forradalom hatását.

The Habsburg Empire 1804-1918 /New York, 1961./ címmel megjelent történeti áttekintésben a prágai származású amerikai történész, Hans Kohn "War and Disintegration" című 196-104/ szintézisként megírt fejezetet közölt. A szemelvényes dokumentum-gyűjteményben azonban az 1914-1918 korszak hiányzik.

1961-től kezdve a "Rivista Storica Italiana" hasábjain jelentette meg folytatólagosan Leo Valiani olasz történész La dissoluzione dell'Austria-Ungheria című terjedelmesebb munkájának fejezeteit. A szerző annak következtében, hogy fiumei származása, a nyugati történészeknél ritka magyar és horvát nyelvismerettel rendelkezik, s ennek következtében ezeken a nyelveken irt irodalomból is merit, ezenkívül különböző levéltárak /bécsi, olasz és magángyűjtemények/ anyagára támaszkodik. A széles alapokra felépülő munka az eddig megjelentek között a legsokoldalubb. Eddig a bevezető, a centrifugális nemzeti mozgalmakat az I. világháború kitöréséig tárgyaló bevezető fejezeten /I movimenti nazionali centrifughi dal 1905 al 1914, RSI 1961, 265-320.1./ kívül egy a felszabadító akciók kezdetével /L'esordio della politica delle nazionalita 1914-1918, RSI 1962, 52-92.1./ és különösen a délszláv, cseh és magyar 1915-16/ /RSI, 250-285.1./ valamint 1916-1917 korszak alatti /Dall offerta di pace degli imperi centrali al Patto di Corfù, RSI 1964, 603-670/ felszabadító mozgalmakkal foglalkozó fejezet jelent meg. Ezenkívül ugyanebben a folyóiratban érdekes cikket közölt Nouvi documenti sui tentativi di pace in 1917 címmel. /RSI, 1962/3./

1961 hozta meg a háború előtti magyar történész-szociológusoknak és a nemzetiségi kérdés szakértőjének, Jászi Oszkárnak először 1929-ben megjelent ismert, kimerítő monográfiája második kiadását, The Dissolution of the Habsburg Monarchy /Chicago, 1961. XIV+482 l./ Az ujrakiadás ténye a kérdés iránti érdeklődés továbbélését bizonyítja annak ellenére, hogy a gazdag tartalmu könyv nem könnyű olvasmány. Értéke kétségtelenül az, hogy sok, más módon nehezen hozzáférhető magyar anyagot tesz közzé angol nyelven. A fősúlyt a szerző a nemzetiségi kérdésre helyezte a Lajtán inneni területen, amelyet a legjobban ismert.

Ugyanebben az évben jelent meg angol nyelven az Angliában élő cseh származású történésznek Z.A.Zemannnak könyvecskéje, The Break-Up of the Habsburg Empire 1914-1918. A Study in National and Social Revolution /London, 1961. XVI+274 l./. A szerző cseh nyelvtudása révén nemcsak a nyugati, hanem a szláv nyelven, mindenekelőtt csehül megjelent gazdag irodalmat használta fel /kevésbé tájékozott a lengyel és a jugoszláv irodalomban/, s ezenkívül még néhány kiadatlan dokumentumot talált a bécsi levéltárakban. A cím ellenére Zeman kevésbé vette figyelembe a társadalmi, mint a nemzetiségi kérdéseket és ezen a téren /a fentebb említett valamennyi szerzőhöz hasonlóan/ tulajdonképpen mellőzte a keletgalíciai ukránok problémáját. A kis könyvnek azonban igen komoly értéke van. Már német fordításban is megjelent; Der Zusammenbruch des Habsburgerreiches 1914-1918, München, Wien, R.Oldenburger, 1962.

A sorrendben a következő egy 1963-ban megjelent figyelemreméltó szovjet munka, E.I.Rubinsztejn: Krusenije Avsztro-Vengerszkoj Monarhii /Moszkva, 1963. 482 l./ A szerző, aki

már irt osztrák-magyar kérdésekről, lelkiismeretes munkát végzett, amely egyformán támaszkodik nagyszámu forrásra és monográfiára valamint a korabeli osztrák, magyar és orosz sajtóra. A könyv bibliográfiája imponáló, körülbelül 300 tételt sorol fel, nem számítva a sajtó-anyagot. Elmondhatjuk, hogy az egész monarchia területét tekintve semmi fontosat nem mellőzött, Magyarországot is ideértve /bár más szempontból az előző szerzőkhöz hasonlóan nem volt tekintettel az 1939 előtt és az emigrációban megjelent galíciai ukránok, sem a románok irodalmára/. Zemannel ellentétben nagyobb súlyt helyez a társadalmi mozgalmak kérdésére mint a nemzeti mozgalmakéra, s a bevezetésben azt veti a szemére az előtte íróknak, hogy a Habsburg Monarchia viszonyait "idillikus" színben tüntették fel. Mamatey és Zeman szerinté tulértékelik a burzsoá nacionalisták által vezetett mozgalmak jelentőségét. Igen nagy jelentőségű könyv ez annak ellenére, hogy helytelenül a limine elutasítja a háboru előtti történetírás eredményeit, olyan szerzőkét mint amilyen Szlovákiára vonatkozólag F.Houdek, a délszláv egyesítésre vonatkozólag M.Paluvá, stb.

1963-ban jelentkezett igen értékes könyvével a fiatal osztrák történész, Richard G. Plaschka: Revolte und Revolution. Kriegsmarine und Heer Österreich-Ungarns im Feuer der Aufstandsbewegungen vom 1. Februar und 28. Oktober 1918 /Graz-Köln, 1963. 313 l./. Amint már a címből kiderül, ez csupán két eseménynek, mégpedig a Habsburg Monarchia utolsó két eseményének rajza, az osztrák-magyar flotta tengerészeinek felkelése Cattaroban 1918 január-február fordulóján és Prágában október utolsó napjaiban. Ezek azonban fordulatot jelentő események voltak, mert összefonódtak azzal, hogy a Habsburg Monarchia két pillére, a flotta és a szárazföldi hadsereg elszakadt a monarchia gondolatától. A számos ismeretlen vagy csak kevésbé kiaknázott bécsi és prágai levéltári dokumentumra és nagy irodalomra támaszkodó munka igen figyelemreméltó.

Tulajdonképpen nem tisztán tudományos munka és nem is megy el a Habsburg Monarchia történetének végső szakaszáig, de figyelemreméltó, mert Ferenc József sok biográfiája után új felfogással tűnik ki Edward Crankshaw: The Fall of The House of Habsburg /New York, 1963. VIII+459 l./. A szerzőnek alkalma volt eddig ismeretlen bécsi és londoni levéltári anyagot használni, de főképpen az irodalomra támaszkodott.

A folyóirat cikkek közül elsősorban egy amerikai történész érdekes felfogását kell megemlíteni: Arthur May: Der Untergang der Monarchie. Wagnis und Deutung. /Österreich in Geschichte und Literatur VII/3. 1963. 97-107.l./ A szerző, aki a közép európai kérdések kitűnő ismerője, konzervatív felfogásával megegyezően sajnálja, hogy a régi Monarchia széthullott, de megállapítja, hogy ez a centrifugális erők működésének következtében már az I. világháboru befejezésének pillanatában befejezett tény volt.

E sorok írója, Henryk Batowski, a Problem polsko-niemiecki w Traktowie Wersalskim /A lengyel-német kérdés a versaillesi szerződésben/ c. gyűjteményes kötetben /Poznań, 1963/ irt "Versailles i Sant-Germain" címmel a Monarchia megszűnése után annak szerepéről az új vagy a megnagyobbodott nemzeti államok létrejöttében, továbbá Państwa Bałkańskie /A Balkán-hatalmak/ 1800-1923. /Kraków, 1938/. című könyvének VI. fejezetében a jugoszlávok és románok 1918. évi szerepéről, valamint a csehek és szlovákok felszabadulásáról, Unia czechosłowecka /A cseh-szlovák unió/ /Warszawa, 1931. 51. 1./ című értekezésében irt.

IV.

Hogy ne tágítsuk ki tulságosan e referátum kereteit, a továbbiakban az 1918-ig a Habsburg Monarchiához tartozó nemzetek történetét áttekintve az ilyenfajta munkák közül csupán a jelentősebbeket választjuk ki és ezeknek is csak a címét soroljuk fel anélkül, hogy jellemeznénk őket. Államok vagy nemzetek szerinti betűrendben fogunk haladni.

Ausztria. Bevezetőül meg kell említenünk az 1962-ben új /harmadik/ kiadásban megjelenő Ausztria konzervatív hangú történetének, Hugo Hantsch: Die Geschichte Österreichs 1648-1918 /Graz-Wien-Köln, 1962/ II. kötetét. Az I. világháborúval foglalkozó utolsó /IX/ fejezet az 520-546. lapokon található. A szerző, a bécsi egyetem tanára többek között a nemzetek feletti állam elméletének hirdetője, ami alatt voltaképpen a Habsburg Monarchiát érti, benne a nemzeti türelem magas fokát látja. V.ö. Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung /Wiener Historische Studien I./ Bécs, 1953. Herold, 124.1. és Die einheitlichen Kulturkräfte im übernationalen Staat, "Südosteuropa Jahrbuch" III. München, 1958. 1-14.1. Megjelent Ausztria új, egykötetes története is Erich Zöllner: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart /Wien, 1961./, melynek nincs az I. világháborúról szóló külön fejezete, erről és a Monarchia széthullásáról a IX. fejezetben beszél, melynek címe: Die Franz-Josephinische Epoche und das Ende der Monarchie, 478-491.1.

Mellékesen kell megemlíteni egy olyan önálló lengyel munkát, amely egy ideológiai tényezőjét tárgyalja a Monarchia felbomlásának, nevezetesen Marek Sobolewski: Rola austro-marksizmu w rewolucji 1918 w Austrii /Az ausztró-marxizmus szerepe az 1918 évi osztrák forradalomban/. /Warszawa, 1956. 277 1./ A szerző egy vázlatot is megjelentetett, Z problematyki kontrrewolucji w Austrii w latach 1918-1920 /Az 1918-1920 közötti ausztriai ellenforradalom problematikájáról/, "Zaszyty Naukowe Uniw. Jagiellońskiego" 7. /Historia 2, Kraków, 1956. 17-43.1./

Az Anschluss első fázisáról megjelent érdekes cikk, Arthur G. Kogan: Germany and the Germans of the Habsburg

Monarchy on the Eve of the Armistice of 1918: Genesis of the Anschluss Problem. /Journal of Central European Affairs XX/1, Boulder, Colo. 1960. 24-50.1./

Csehszlovákia. A csehek és szlovákok felszabadítását tárgyaló munkák számunkra a legérdekesebbek azért, mert általában érinteniük kell a Monarchia felbomlásának igen széles problematikáját, miután a cseh és szlovák területek Bécshez és Budapesthez is kapcsolódtak.

1958-ban az Októberi Forradalom előző évben ünnepelt negyven éves és az 1918. évi forradalom negyven éves jubileumával kapcsolatban néhány, a kérdést periferikusan érintő munka jelent meg. Oldrich Riha: Vyznam Velké Rijnové Revoluce pro Československo /A Nagy Októberi Forradalom jelentősége Csehszlovákiában/ a Velká Rijnová Socialistická Revoluce v dejnách a kulture /A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a történelemben és a kulturában/ c. gyűjteményes kötetben. /Prága, 1958. 27-41.1./ Jaroslav Koutek: 14 a 28 říjen 1918. Jejich průběh a význam /1918. október 14. és 28. Lefolyásuk és jelentőségük/ a ke vzniku CSR. Sborník státi k ohlasu revoluce a ke vzniku CSR /A Csehszlovák Köztársaság megalakulásáról. Tanulmánykötet a forradalom visszhangjáról és a Csehszlovák Köztársaság keletkezéséről. Prága, 1958. 9-50.1./ A cseh marxista történészek felfogása szerint az oroszországi szocialista forradalom kitörése a legnagyobb mértékben elősegítette Ausztria-Magyarország felbomlását mégpedig a tömegek radikálizálása révén.

Sorrendben haladva 1960-ban jelent meg Csehszlovákia történetének a Csehszlovák Akadémia Történettudományi Intézetében kidolgozott makettje Přehled československých dejin /A csehszlovák történet áttekintése/ II. 1848-1918. 2 kötet, 1900-1918. Ebben a kötetben a Velká Rijnová Socialistická Revoluce a boj československého lidu za národní svobodu a státní nezávislost, 1914-1918. /A Nagy Októberi szocialista forradalom és a csehszlovák nép harca a nemzeti szabadságért és állami függetlenségért 1914-1918/ című VI. fejezetet L.Holotik és J.Křížek írta /1094-1283/. Ez a cseh és szlovák történetírásban a marxista felfogást tükrözi, a végleges kiadást még meg kell várni. L.Holotik ezen kívül két monográfiát jelentetett meg, amelyek részben a jelen témával állnak kapcsolatban: Októbrová revolucia a národno-oslobodzovacie hnutie na Slovensku v rokoch 1917-1918 /Az októberi forradalom és a nemzeti-felszabadító mozgalom Szlovákiában 1917-1918/ 165 l.; Stefaníkovská legenda a vznik CSR /A Stefanik-legenda és a Csehszlovák Köztársaság keletkezése/ 513 l. Mindkettőt a Szlovák Tudományos Akadémia adta ki Pozsonyban.

A határon túl jelent meg a széthulló Osztrák-Magyar-Monarchia romjain kialakuló Csehszlovákiáról egy gondosan dokumentált monográfia, D.Perman: The Shaping of the Czechoslovak State. Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia 1914-1920 címmel a Studien Osteuropas sorozat VII.kötetként. /Leiden, 1962. VIII+339 l./.

Jugoszlávia. A tanulmányok száma itt nagyon jelentős és nem hiányzanak a nagyobb monográfiák sem. Világos áttekintésüket nyújtja Dragoslav Jankovic: O posleratnim radovima na istoriji stvaranja jugoslovenske države 1918./A jugoszláv állam 1918. évi megalakulásának történeti irodalma a háború után, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1962. nr. 2.68-87.1./.

Nagyszámu irodalom jelent meg 1958-ban, 1918 negyven-
éves évfordulójára. Önálló /és részben visszaemlékezés-jel-
legű/ munka Srdjan Budisavljevic: Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetgodisnjice jugoslovenskog ujedinjenja. /Az SHS állam kialakulása. A jugoszláv egyesülés negyven éves évfordulója alkalmával/ a Prilozi novijoj jugoslavenskoj historii /Tanulmányok az új jugoszláv történelem köréből/ sorozat 2. köteteként. /Zagreb, 1958. 192 p./ Ezenkívül számos cikk jelent meg, amelyek közül megemlítjük Hamjida Kapidžic: Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata. /Az osztrák-magyar politika Boszniában és Hercegovinában és a délszláv követelések az I. világháború idején, Godisnjak Istoriskog Drustva Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo, 1958. 7-55.1./.

Érdekes és jól dokumentált életrajzot jelentetett meg a régi Jugoszlávia egyik megalapítója, a határon túl élő volt diplomata Ante Smith-Pavelić: Dr. Ante Trumbić. Problemi hrvatskosrpskih odnosa. /Dr. Ante Trumbić. A horvát-szerb viszony problémái, A Knjižnica Hrvatske Revije c. sorozatban, 3.sz. München, 1959. XVI+333 l./.

Ugyanebben az esztendőben jelent meg Narodni Jugoslavije u borbi za slobodu /Jugoszlávia népei harcban a szabadságért/ c. a Mala historijska knjižnica /Kis történeti könyvtár, nr. 11-16, Zagreb, 1959./ sorozatban, gyűjteményes munkaként. Ebben Konst. Bastaić irt népszerű-tudományos cikket /Stvaranje stare Jugoslavije/A régi Jugoszlávia kialakulása/ címmel.

Igen érdekes tanulmányt irt egy eddig kevésbé ismert kérdésről Bogdan Krizman: O putu grofa Stj. Tisza po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918. /Tisza István gróf útja a jugoszláv területen 1918 szeptemberében, Historijski Zbornik, XI-XII, Zagreb, 1958-59, 233-249. l./ A szerző még néhány, ugyanezen témát érintő cikket közölt. Pl. Stvaranje jugoslovenske države. /A jugoszláv állam kialakulása, Historijski Pregled, IV/3-4, Zágráb, 1958. 167-215.1./

Világos és instruktív áttekintést nyújt a régi Jugoszlávia 1918 évi kialakulásához vezető eseményekről egy kiváló jogász, Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata /Jugoszlávia a két világháború között, Zagreb, 1961./ c. kétkötetes munka szerzője. Az I. kötet terjedelmes fejezetében Postanak stare Jugoslavije /A régi Jugoszlávia keletkezése, 5-138/ címmel nagyrészt Ausztria-Magyarország felbomlásával foglalkozik.

Jugoszlávia határain kívül jelent meg egy érdekes emlékirat, amely bevezető részében az Ausztria-Magyarország elleni I. világháború alatti akciókról is beszél. Ivan Mestrovic: Uspomene na politicke ljude i događaje /Visszaemlékezések politikusokra és politikai eseményekre/ ugyanabban a sorozatban, amelyben Smith-Pavelic könyve jelent meg, 5. számként /Buenos Aires, 1961. 417 l./ Ugyancsak érdekes adalék jelent meg 1963-ban, Dragoslav Jankovic: Uloga naprednih društvenih stranaka u staranju jugoslovenske države 1918. godine /A haladó társadalmi pártok szerepe a jugoszláv állam megalakulásában 1918-ban, Jugoslovenski Istorijski Casopis II/4, Beograd, 1963./ című cikkében.

Lengyelország. A lengyelek szerepét a Habsburg Monarchia szétzúzásában futólag valamennyi lengyel munka érinti, amely a II. Köztársaság megalakulásával /és gyakran csak mellékesen/ foglalkozik. Általában mellőzik a lengyel politikusoknak a csehekkel és a jugoszlávokkal való együttműködésének kérdését, amely ugyan az emigrációban alakult ki, mégis tulajdonképpen a Bécs elleni akciókkal függ össze.

L.Grossfeld: Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej /A Központi Hatalmak politikája a lengyel kérdésben az I. világháborúban, Warszawa, 1962./ J. Holzer-J. Molenda: Polska w pierwszej wojnie światowej /Lengyelország az első világháborúban, Warszawa, 1963./ H.Jabłonski: Międzynarodowe warunki obudowy niepodległości Polski w 1918 r. /Lengyelország önállósága kiépítésének nemzetközi feltételei 1918-ban, a Ruch robotniczy i ludowy w Polsce w latach 1914-1923, "Munkás- és népi mozgalom Lengyelországban 1914-1923 között" című gyűjteményes munkában, Warszawa, 1960./ Ugyanő: Narodziny drugiej Rzeczypospolitej /1918-1919/ /A második Köztársaság születése 1918-1919, Warszawa, 1962./ T.Komarnicki: Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of Europe 1914-1920. London, 1957. M.Kukiel: Dzieje Polski porozbiorowe /1795-1921/. /Lengyelország története felosztása után 1795-1921, London, 1963. második kiadás;/ J.Pajewski: Politika mocarstw centralnych wobec Polski podczas pierwszej wojny światowej /A Központi Hatalmak politikája Lengyelországgal szemben az első világháború alatt, Roczniki Historyczne, XXXVIII. Poznań, 1962./

Románia. Csak egy címet sikerült megszerezni: C.Nutu-A.Egyed: Transilvania in primele două decenii ale secolului XX. Unirea Transilvaniei cu România. /Erdély a XX. század első két évtizedében. Erdély egyesítése Romániával, a Din istoria Transilvaniei /Erdély története/ c. gyűjteményes munka II. kötetében, Bukarest, 1963. 309-455.l./

Ukrajna. /Kelet-Galicia/. Elsősorban a kétkötetes gyűjteményes Istorija Ukrajinskoj RSR II. kötetében /Az Ukrán Szocialista Szövjet Köztársaság története/ M.Szprunenko: Revolucijna borba na zachodnoukrajniskich zemlch

/Forradalmi harc Nyugatukrajna területén/ c. fejezetet kell megemlitenünk, amely röviden az 1918. évi eseményekről is megemlékezik.

Külön cikket jelentetett meg O. Ju. Karpenko: Do pytania pro harakter revolucijnoho ruhu u schidni Halycsini v 1918r. /Az 1918-i keletgalíciai forradalmi mozgalom jellegének kérdéséhez, a Z Isztorii zachidnoukrajnских zemel, /A nyugatukrán terület történetéhez/ c. sorozat II. kötetében, Kijev, 1957. 59-90.1./

Nagyobb munkát irt I. I. Kompanijec: Stanovistye i borotba trudiascsih masz Halicsini, Bukovini ta Zakarpattia na pocsatku XX st. 1900-1919 roki. /A galíciai, bukovinai és kárpátaljai dolgozó tömegek nelyzete és harca a XX. század elején, az 1900-1919 években, Kijev, 1960. 370.1./

Foglalkoznak ezzel a kérdéssel az emigrációban élő ukránok is. Többek között Matvij Sztahiv jelentetett meg egy kötetet Zahidnija Ukrajina. Narys isztorii drzsavnoho budivnyictva ta zbrojnoji i diplomaticsnoji oborodni v 1918-1923. /Nyugat-Ukrajna. Scranton, Pa. 1959. 200 l./ címmel.

Nem sikerült megszerezniünk R. Szimonenko-nak Kijevben 1958-ban megjelent munkáját: Do pytanja Schidnu Halyczynu na peredodni Parizskoj mirnoj konferencii. /Naukovi Zapiszki Insztitutu Isztorii Akademii Nauk URSR, 9./

H. Batowski cikke /Kwartalnik Historyczny, 1965. 2.sz./ /A szerkesztőség megjegyzése. A szerző a továbbiakban sajnálkozását fejezi ki, hogy magyar nyelvtudás híján nem tudott a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalomhoz hozzáférni, melynek létezéséről még a jelentősebb, idevonatkozó bibliográfiai összeállításokból sem tud. Ezt természetesen mi is sajnáljuk, de a fenti cikk ennek ellenére hasznos összeállítás és ezért közöljük./

Jegyzetek

1./

Jelentős, bár nagyon kis cikk Jerzi Madeyski: Z przelomowych dni 1918 roku, Osobiste wspomnienia. /1918 döntő napjai. Személyes visszaemlékezések. Krakow-Warszawa, 1920. J. Czarnecka, 24 l./ mely függelékében néhány érdekes dokumentumot is tartalmaz.

2./

A legjelentősebb bibliográfiák a háboru előttiéik közül Jászié, a háboru utániak közül R.A. Kann: The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918. 2. kötet, /New York, 1950. Columbia University Press, XXI+444 és XIV+423 l., új kiadása 1964./ valamint Zeman és Rubinstein említett munkái.

3./

1965-ben kell Prágában megjelennie a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadásában J. Krizek, Lengyelországban pedig H. Batowski Ausztria-Magyarország felbomlásáról szóló munkájának, utóbbinak az Ossolineum kiadásában. Jelezték A.J. May új, az 1914-1918 éveket érintő munkája megjelentését is. Ez folytatása lesz ismert monográfiájának: The Habsburg Monarchy 1867-1914. /Cambridge /Mass/, 1961. Harvard University Press, X+532 l./

4./

Ilyen konferenciák voltak Prágában 1955-ben, Budapesten 1958-ban és 1964-ben, 1966-ra hasonló tanácskozás megrendezését tervezi az Egyesült Államokban az Indiana Egyetem.

5./

V.ö. Otázky vyvoje kapitalismu v ceskych zemich a Rakousko-Uhersku do roku 1918. /A kapitalizmus fejlődésének kérdései a cseh tartományokban és Ausztria-Magyarországon 1918-ig, Prága, 1958. 274 l./ V.Sándor és P.Hanák: Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 51. Budapest, 1961. 524 p./

6./

Ez olyan szerzőkre vonatkozik, mint az osztrák H.Hantsch vagy az amerikai A.J.May; v.ö. M.Gross ismertetését F. Zwitter munkájáról, a Jugosloveni Istoriski Casopis 1963/2. számában, 114 skk. l., valamint E.Rubinstein munkájának előszavát.

Христоматия по истории на България. I. От най-стари времена до средата на XVIII век. Съставили: проф. Александър К. Бурмов, доц. Петър Хр. Петров. Наука и изкуство, София, 1964. 432 стр.

/Olvasókönyv Bulgária történetéhez. I. A legrégebbi kortól a XVIII. század derekáig/

Az A. Burmov és P. Petrov összeállításában megjelent hasznos munka elsősorban az egyetemi oktatás céljaira készült szöveggyűjtemény, amely persze csak mai bolgár fordításban közli a forrásokat. Az ókorra és a török uralom korára viszonylag kevés helyet szán, így a két bolgár cárság korszaka, ill. a bizánci uralom időszaka kerül a legrészletesebben tárgyalásra.

A forrásszemelvények előtt a szerkesztők csak a szerzőről, ill. a munkáról szóló legszükségesebb tudnivalókat adják meg, itt tüntetik fel a kiadást, amelyből a forrást vették, vagy amelynek alapján az ugyancsak feltüntetett fordító a bolgár fordítást elkészítette. A szöveg megértéséhez szükséges pótlásokat és magyarázatokat a legtöbb esetben magában a szövegben közlik szögletes zárójelként. A végén az előforduló népvnevek, szakkifejezések, bizánci címek stb. összefoglaló magyarázatos jegyzéke található. Minthogy az egyes szemelvényekhez érdemi jegyzetek nincsenek, a könyv csak azok számára használható teljes értékkel, akik valamennyire ismerik a bolgár történelmet. Ez persze következik a munka pedagógiai célkitűzéséből és jellegéből.

A homéroszi Iliászából vett részlettel kezdődő és az elmohamedánosodás ellen szóló, XVIII. századi intellemmel végződő forrásszemelvények a hazai bolgár forrásanyag legnagyobb részét közlik /benne vannak az első cárság korából származó fontosabb feliratok, a második cárság idejéből származó oklevelek és feliratok, egyéb hazai, vagy legalább is hazai eredetű írott források/, s ezen túlmenően persze bőven találhatók külföldi, legnagyobbbrészt - természetszerűen - bizánci szövegek. Egyes kérdésekre vonatkozólag, mint a Balkán félsziget szláv betelepítése, a bolgár állam megalakulása, a szláv írásbeliség létrejötte, a bogomil mozgalom, a szerkesztők úgy látják, hogy összeállításuk a teljesség igényével is fellelphet. De ezen kívül is számos más eseményre vonatkozólag igen sok forrást szolgáltatnak meg. A könyv így valóban sikerült összeállítása a legfontosabb forrásoknak, s hasznos tájékoztatást ad.

Niederhauser Emil

I. Szamuilov: Sz bolsevikite v borba za nov Internacional. Partiata na tesznite szocialiszt i zimmerwaldszkoto obedi-nenije. BKP. Szofia, 1964. 194 p.

/A bolgár szocialisták harca az új Internacionáléért/

A bolgár szerző a kiterjedt irodalmon kívül bőségesen merít a bolgár és a szovjet archivumok anyagából, s így igen alapos, a nemzetközi összefüggések részletes felvázolásával megírt munkát nyújt az olvasónak.

A könyv három nagyobb fejezetben, kronológiai rendben tárgyalja az eseményeket. Az első fejezet a zimmerwaldi konferencia megtartásáig terjedő, a második a Zimmerwald és Kienthal közötti eseményeket, végül a harmadik az 1917-es év zsufolt tanácskozásait, akcióit ismerteti, elemezve közben a bolgár tesznyákok magatartását is.

A bolgár tesznyákok, miként a Balkán-háboruk idején, 1914 augusztusa után is, internacionalisták maradtak, elítélték a háborút. Mindezt - mint arra a szerző rövid historiográfiai bevezetőjében utal - a tesznyák vezetők írásai kellőképpen bizonyítják. /D. Blagoev, G. Dimitrov, G. Kirkov, H. Kabakcsiev, V. Kolarov válogatott írásait 1945 után újra megjelentették s ezek bőséges dokumentációt nyújtanak csak-ugy, mint a Rabotnicceszki Vesztnyk kétkötetes utánnyomása./ A szerző hangsúlyozza, hogy a bolgár pártot mind a német, mind az antant-szocialisták megkeresték, igyekeztek megnyerni a maguk nacionalista álláspontjának, de a tesznyák párt e kísérleteket akár Parvus, akár Plehanov részéről indultak is ki, energikusan visszautasította.

Szamuilov megvilágítja a tesznyákoknak a bolsevikokhoz fűződő kettős kapcsolatát. Egyfelől a svájci bolgár emigránsok közvetlenül érintkeztek az ott élő bolsevikokkal, akiknek üzeneteit, tudósításait azután ők továbbították Szófiába, másfelől viszont Bulgáriában is éltek orosz bolsevik emigránsok, akik bekapcsolódtak a bolgár mozgalomba.

A szerző megállapítja, hogy a bolgárok korán készen álltak, hogy támogassák a különböző baloldali szocialista nemzetközi akciókat. 1915 márciusában már pártolták a berni nemzetközi női konferenciát, az áprilisi berni ifjúsági konferencián pedig már képviseltették is magukat. Mindkettő után behatóan megismerkedtek a bolsevikok külön álláspontjával, s Inessa Armand üzeneteit továbbíthatták Blagoevnek. /28-30.1./

A szerző megvilágítja a bukaresti balkáni konferencia egybehívásának történetét, majd ismerteti Kolarov útját

Zimmerwaldba. Archivumi anyagok alapján idézi fel, hogy Kolarov Bécsben Viktor és Fr. Adlerrel is találkozott, s miként vitázott Grimmel a konferencia összetételét illetően. Magán a konferencián azonban Kolarov, minthogy a bolgárok csak a balkáni federáció részét képezték, nem állt még a zimmerwaldi baloldal mellé, csak a háborút ostromozta. Kolarov felszólalását a frontárkokban végzett forradalmi munkáról Lenin külön elismerésre méltatta, miként a konferenciát megelőzően is Lenin már számított a tesznyákok támogatására s őket nagyobb mértékben igyekezett bevonni a nemzetközi mozgalom irányításába. /38-501./

Szamuilov áttekinti a zimmerwaldi mozgalom, s a Nemzetközi Szocialista Bizottság belső vitáinak, küzdelmeinek történetét is, mikor a baloldal a zimmerwaldi többséggel, Grimmel ütközött meg, aki nem utasította el a holland-skandináv bizottsággal, illetőleg a Nemzetközi Szocialista Irodával való együttműködést. A szerző ezzel kapcsolatban taglalja a bolsevikok ellenakcióit és részletesen ismerteti a tesznyákok felfogását. A Rabotniceszki Vesztnyik cikkei kapcsán hangsúlyozza, hogy Lenin a baloldalt tömörítve kényszerítette rá Grimme a Bizottság kibővített plenumának összehívását, amelyen 1916 február 6-án V.Kolarov is ott volt. Kolarov ekkor már a baloldalt támogatta, minthogy a tesznyákok 1916 elejétől elfogadták az új Internacionálé felállításának eszméjét. A bolgárok Kienthalban is képviseltették magukat Kolarov révén. Szamuilov rámutat arra, hogy Kolarov utközben megint találkozott az osztrák szociáldemokrata vezetőkkel, másfelől Kienthalban Lenin a balkániaknak /Kirkov és Kaclerovics/ a vezetésben való nagyobb részvételét támogatta. /87-88.1./ A szerző bemutatja azt is, hogy a bolgár tesznyák szocialista mint történelmüket Kienthal és a baloldal mellett. /105-7.1./

Szamuilov bizonyítja, hogy a tesznyákok nemcsak ismerték Lenin ezidőből származó írásait, hanem bőségesen merítették is azokból. Igen részletesen megvilágítja azt is, hogy a bolgárok miként szerepeltek az 1917. évi három stockholmi konferencián, miként vitakozott a májusi tárgyalások során Kirkov-Lapcseviccsel, s Bernsteinnel, milyen volt a kapcsolat a balkáni szocialisták /bolgárok, szerbek és románok/ között. Rámutat, hogy a bolgár tesznyákok miként támogatták a holland-skandináv bizottság újabb kísérleteivel szemben Lenin, s hogy a zimmerwaldisták III. konferenciáján /1917 szeptemberében Stockholmban/ a bolgárok megint a baloldalon álltak. A tesznyák küldöttek e szereplését azután a szeptemberi hazai pártkonferencia is jóváhagyta. A bolgár párt természetesen üdvözölte az oroszországi forradalmi eseményeket, amelyek csak erősítették a tesznyákok saját forradalmi irányvonalát.

Jemnitz János

P. Nejkow: Unruhiger Balkan. Erinnerungen eines ehemaligen bulgarischen Diplomaten. Verlag der Nation, Leipzig, 1964. 281 p.

/A nyugtalan Balkán. Egy egykori bulgár diplomata visszaemlékezései/

Peter Nejkov Brailában született, 1880-ban. Diplomata pályafutását 1903-ban Genfben kezdte s 1947-ben, a Bulgáriával kötött békeszerződés aláírásakor fejezte be. Bukarest, Konstantinápoly, Budapest, Athén, Prága voltak diplomáciai tevékenységének jelentősebb külföldi állomáshelyei.

Számtalan állomáshelye közül ezuttal hadd emeljük ki két esztendei magyarországi tartózkodását /1918 szeptember-1920 szeptembere között/ és közel három évig tartó szolgálatát Bulgáriában, Sztambolij-szki bizalmi embereként. Károlyit és a pesti októberi demonstrációkat mély rokonszenvvel írja le, annál kevésbé a Nemzeti Klubot, ahol is az arisztokrácia Károlyit már "vörös" grófnak titulálta. A Tanácsköztársaság megalakulásának és rövid életének csak szemlélője: "Kun Béla száz napját napról-napra a nem befolyásolható megfigyelő élénk figyelmével éltem át", de nem rejti el megindulását a fekete ünnepi ruhát öltött gyári munkások ezreinek május 1-i felvonulása láttán. A román megszállás megrendítő rajzát követően Horthy személyével és politikájával kapcsolatos élményeit veszi sorra, nem minden irónia, sőt guny nélkül. "Az immár tenger és flotta nélküli tenger-nagy... tengerész egyenruhába öltözve fogadott minket. Minden mozdulata és gesztusa, beszéde és gondolata az öreg udvaroncról árulkodott. Jellemző volt rá, valahányszor régi császári uráról beszélt, székéről könnyedén felemelkedett és kissé meghajolt." 1920 szeptemberében, Budapestről való távozásakor búcsulátogatást tett Horthynál, aki Sztambolij-szki részére egy levelet adott át neki s hozzáfűzte: leveleiben a két legyőzött ország egymás iránti szolidaritásáról irt. Sztambolij-szki Horthy levelére így reagált: "Üdvözlét én ugyan megköszönöm, de terveit nem osztom, mert most nincs itt az ideje a romantikus politikának... És végül is, kik a legyőzöttek? Nem a népek, hanem néhány társadalmi réteg, amelyek tagjai azt gondolják, hogy őket örökké tartó uralomra rendelték... Hogyan fog ő kormányozni? Fog-e a parasztnak földet adni, és azoknak a százazreknek az életfeltételeit meg fogja-e javítani, akik a városokban dolgoznak? Számomra Horthy a mult embere..." /174.p./ Nejkow Szófiában Sztambolij-szki mellett sokféle és jelentős horderejű feladatot látott el. Résztvett a jóvátételi bizottság fogadásának előkészítő munkáiban, magasrangú tisztviselőként jeles szerepet vitt a külügyminisztériumban, szerkesztette az "Echo de Bulgarie"-t, a külföld számára irt fran-

cia nyelvű ujságot, népszövetségi ülésekre Londonba, majd Genfbe vezette a bulgár delegációt. Sztambolijszki 1923 június 9-án bekövetkezett meggyilkolása után Nejkow fogságba került, majd mintegy 8 évre emigrációba vonult. 1930-ban hazatért s újra folytathatta diplomáciai pályáját.

Nejkow színvonalasan és olvasmányosan megírt feljegyzései nem lépnek fel a módszeres történeti elemzés igényével, de a történésznek mégis érzékletes és sokat eláruló képet adnak a korabeli eseményekről, konfliktusokról, a közéleti személyiségekről.

Pogány Mária

Л.Б.Валев: Болгарский народ в борьбе против фашизма.
/Накануне и в начальный период второй мировой войны./
Изд. Наука, Москва, 1964. 372 стр.

/A bolgár nép harca a fasizmus ellen/

A könyv címe egészében nem fedti tartalmát. A szerző elsősorban azt a folyamatot vizsgálja, amelynek eredményeként Bulgária, gazdaságilag és politikailag, fokozatosan a fasiszta Németország függvényévé, a náci körök érdekeinek és igényeinek szolgálatkész kiszolgálójává vált. S e fő vonalhoz képest a munkásosztály és a dolgozó parasztság által a bolgár és a német fasizmus ellen folytatott hősie és következetes küzdelem ábrázolása halványabb, kevésbé dokumentált. A szerző elemzései zömmel két sikon mozognak: egyrészt az ország gazdasági helyzetével foglalkozik, különös tekintettel a bolgár-német gazdasági kapcsolatokra, másrészt Bulgária nemzetközi helyzetének alakulását kíséri figyelemmel.

Bulgária a második világháború előtt gyengén fejlett agrárország, Európa egyik legelmaradottabb állama volt. A felnőtt lakosság 80%-a mezőgazdasággal foglalkozott, s csak 8%-a iparral. A nemzeti jövedelem kétharmadát a mezőgazdaság adta. A történeti fejlődés sajátosságaként nagybirtokrendszer nem alakult ki, a termelés jobbára alacsony technikai és gazdálkodási színvonalon álló kisparaszti gazdaságokban folyt. /Pl. 2400 kh-ra jutott egy traktor./ Az ipar néhány központban koncentrálódott, erősen egyoldalú struktúrával rendelkezett. Elsősorban a könnyű- és élelmiszeripar volt jelentős, míg a nehézipar kezdetleges. Bár az ipari és nagytőke koncentrációja Bulgáriában is végbement, az ipar mégis alapjában véve kisipari jellegű maradt. A gazdasági életben komoly szerepet töltött be a külföldi tőke: 1939-ben idegen tőke ellenőrizte a részvénytársaságok tőkéjének

38,2%-át. Ugyanakkor megfigyelhető 1935-től a nyugati /belga, francia, svájci, stb./ tőke fokozatos kivonulása. Míg 1935-ben a külföldi tőkebefektetések aránya elérte a 42%-ot, addig 1939-ben 23,33 %-ra csökkent. Ezzel párhuzamosan megváltozott a tőkebefektetések eredet szerinti megoszlása - elsősorban a fasiszta nagyhatalmak javára. A német tőkebefektetések 1935-től 1939-ig 5,5%-ról 16%-ra, az olasz tőkebefektetések 10%-ról 24,8%-ra nőttek.

Németország csaknem egyeduralgó helyzetet foglalt el Bulgária külkereskedelmében. Már 1939-ben a bolgár import 65,5%-a származott Németországból, s a kivitel 67,8%-a irányult oda. A két ország árucseréforgalma kliring-alapon rendeződött, s ez a rendszer annak ellenére, hogy Bulgária külkereskedelmi mérlege Németország irányában aktív volt, mégis, az ország kirablásához vezetett. A náci birodalom fokozatosan eladósodott Bulgáriánál: a német tartozások 1939-ben 1.433,3 millió levát, a háború kitörése, majd az 1940-es újabb kliring egyezmény megkötése után 1941 közepén öt milliárd, 1941 decemberében 7.361,3 millió levát tettek ki, s az összeg évről-évre emelkedett. A német tőkebehatolás 1939-ben, tehát még a háború kitörése előtt erősödött meg, s a háború alatt Bulgáriának a német tőkétől való függősége tovább nőtt.

A monarcho-fasiszta rezsim külpolitikájának irányvonalát alapvetően a szomszédos országokkal szemben támasztott követelések determinálták. Miután követelései megvalósításához csak a fasiszta államoktól remélhetett támogatást, a gazdasági kapcsolatok erősödésével állandó kölcsönhatásban, külpolitikailag is azokhoz igazodott. Már a háború előtti időszakban megfigyelhető, hogy a bulgár uralkodó körök egyre erősebb kötelékkel kötődnek a fasiszta agresszorok táborához, lazulnak kapcsolataik a nyugati nagyhatalmakkal, s elszigetelődnek a szomszédos balkáni államoktól. A náci Németország délkelet európai terveiben Bulgária sajátos helyet foglalt el, segítségével akarták Jugoszláviát megszerezni, a Kis Antantot és a Balkáni Antantot gyengíteni. A világháború kitörése után a monarcho-fasiszta diktatura Németország oldalára állt, 1941 március 1-én csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. A Neubacher-egyezményben /1941 február/ hozzájárult az ország katonai megszállásához./A német hadsereg létszáma 1941-ben Bulgária területén 680.000 főt tett ki./ 1941-ben a németek innen támadták hátba Jugoszláviát.

A szerző nagyon reális és szemléletes képet fest a munkásosztály és a parasztság helyzetéről, a gazdasági és politikai elnyomás fokozódásáról. A munkásmozgalom fejlődésének bemutatása, mint már jeleztük, viszonylag gyengébben sikerült. Kivételt képez a BKP által 1941 júniusában szervezett, több iparágra kiterjedő sztrájk-megmozdulások részletes leírása.

A kötetet jól használható, alapos bibliográfia egészíti ki.

Vida István

S.C. Бирюзов: Советский солдат на Балканах.
Воениздат, Москва, 1963.

/Szovjet katona a Balkánon/

Az 1964. októberében tragikus körülmények között elhunyt szovjet vezérkari főnök, Birjuzov marsall e műve az 1944 végei balkáni eseményekkel foglalkozik.

A szerző részletesen ismerteti a korabeli bulgár belpolitikai helyzetet, vázolja a szovjet parancsnokság és a bulgár népi felszabadító felkelő hadsereg vezetőivel folytatott tanácskozásokat, a bulgáriai hadműveletek megindulását, a szovjet-bulgár közös katonai akciókat, majd kitér a szovjet hadsereg, valamint a bulgár és jugoszláv antifa-szisza erők tevékenységének összehangolását célzó, s 1944. októberében román területen Birjuzov /SzU/, Terpesev /Bulgária/ s Joszip Broz Tito /Jugoszlávia/ részvételével megtartott megbeszélésekre, részletesen ismertette közben a 3. Ukrán Hadseregcsoport hadműveleteit és eredményeit.

Birjuzov marsall e műve jól kiegészíti a legutolsó évek során különböző gyűjteményes kötetekben megjelent visszaemlékezéseit, amelyek középpontjában ugyszintén az 1944. végei balkáni események állnak /Bulgária, Románia, Jugoszlávia/.

E kötetek a következők:

1. A szovjet fegyveres erők harca Jugoszlávia népeinek felszabadításáért. Szerk. Sz. Sz. Birjuzov, Vojenizdat, Moszkva, 1960.
2. A belgrádi hadművelet. Szerk. Sz. Sz. Birjuzov és R. Hamovics. Vojenizdat, Moszkva, 1964.
3. A iasi-kisinyovi hadművelet. Szerk. R. Malinovszkij. Nauka, Moszkva, 1964.

M.M.

История на България. Второ прераб. издание. Том трети.
Наука и Изкуство, София, 1964. 691 стр.

/Bulgária története. 2. átdolg. kiad. 3. köt./

A legújabbkori bolgár történetet felölelő kötet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom bulgáriai hatásától kezdve az 1960-as évek elejéig tárgyalja az eseményeket. Az 1955-ben megjelent első kiadáshoz képest a felszabadulás előtti korszak ábrázolása alig változott. Természetesen az első világháború utáni forradalmi fellendülés áll az előtérben, a kötet megmutatja a forradalmi munkásmozgalom útját a Bulgár Kommunista Párt megalakulásáig /1919/, ugyanakkor a parasztpárti kormányzat pozitívumaira is utal, s mindkét fellet elmarasztalja azért, hogy a két párt nem tudott együttműködni a reakcióval szemben, ami aztán az 1923. június 9-i fasiszta államcsinyhez vezetett. A kommunista párt még ezután sem tudott teljesen bolsevizálódni, ez az 1923-as szeptemberi felkelés kudarcának alapvető oka. Az 1923 utáni korszakban a könyv a fokozódó fasizálódást és a dolgozók az ellen vívott harcát mutatja be. Az első kiadáshoz hasonlóan részletesen tárgyalja a második világháború szakaszát, a partizán-mozgalom kibontakozását, a Hazafias Front létrejöttét, s jelentőségéhez mértén ismerteti az 1944. szeptember 9-i fordulatot, a népi forradalom győzelmét, a népi demokratikus hatalom megteremtését.

Az 1944. utáni fejlődést tárgyaló rész természetszerűleg már csak a kötet kisebb részét, mintegy harmadát teszi ki. Az 1950-es évek elejéig ugyancsak még nagyrészt az első kiadásban felhasznált anyagot nyújtja a könyv, természetesen több kérdésben más értékeléssel. Mig az első kiadás nem is említette Trajcsó Kosztov nevét, ez a munka már megállapítja, hogy a személyi kultusz áldozata volt. Az 1950-es évek elején a mezőgazdaság szocialista átalakításában elkövetett hibákat említi a könyv /az önkéntesség elvének megsértését/.

Egészen új a kötetben az 1955 utáni időszak feldolgozása, bár eléggé vázlatos. Az 1956 áprilisi központi bizottsági plénummal kezd ennek a korszaknak a tárgyalását. Ez a plénum jelentette a döntő fordulatot a XX. kongresszus irányelveinek megvalósítása felé. Az 1959 tavaszán tartott XII. pártkongresszus már megállapította, hogy Bulgáriában győzött a szocializmus. 1961-től az ország már a negyedik ötéves terv teljesítését kezdte meg. A könyv az események tárgyalását az 1962 végén tartott VIII. pártkongresszus

eseményeinek és jelentőségének tárgyalásával zárja: ez a kongresszus ugyanolyan történelmi szerepet játszott, mint az 1948-as V. kongresszus, vagy az előbb már említett 1956 áprilisi plénum. Ezek után a szocializmus teljes felépítése és a kommunizmus építéséhez való átmenet már közvetlen feladattá vált.

Az 1944 utáni külpolitikáját, különösen az 1956 utáni korszakét a könyv csak egészen vázlatosan tekinti át. Épp így vázlatos jellegű a kulturális fejlődésről adott két fejezet is /az egyik a két világháború közti korszakról, a másik a felszabadulás utáni időszakról/, inkább csak nevek és alkotások felsorolása, bár az 1944 utáni korszaknál azért megkísérli annak a változásnak az érzékeltetését, amely a marxizmus-leninizmus győzelme következtében az ország szellemi életében végbement.

Ehhez a kötethez is készült név- és helynév-mutató, sajnálatos azonban, hogy az első kiadásban közölt/és persze jelentősebb átdolgozásra szoruló/ bibliográfia ebből a kötetből kimaradt, s így az olvasó teljesen tájékozatlan marad abban a tekintetben, honnan tudhatna meg bővebben egyes kérdésekről.

Niederhauser Emil

L.Havlík: Velká Morava a středoevropští Slované.
 Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha, 1964. 490 p. 3
 térkép

/Nagymorvaország és a középeurópai szlávok/

A nagymorva állam történetének cseh szakértője ebben a nemcsak szakembereknek, hanem szélesebb közönségnek is szánt munkájában az eddigi események összefoglalását kívánja nyújtani, egységes és egyéni szempontok alapján csoportosítva. Munkája, mint az előszóban jelzi, már 1960-ban kész volt, de kiadása elhúzódott, s a közben megjelent irodalmat már csak kevéssé tudta figyelembe venni, így hát alapjában az 1960-61-es korszak kutatási eredményei a legfrissebbek, amelyeket még bele tudott dolgozni.

Bevezetőben áttekintést ad a kiadott forrásanyagról, elbeszélő forrásokról, oklevélkiadványokról, stb., de anélkül, hogy ezeket részletesebben elemezné. A könyv két nagyobb része közül az első a közép-európai szlávok gazdasági és társadalmi életét mutatja be s alapjában véve csak részletadatokkal megy túl azon a képen, amelyet annak idején Lubor Niederle nagy szintézisei rajzoltak meg. Minthogy csak a közép-európai /gyakorlatilag a nyugati/ szlávokra korlátozta mondanivalóját, persze az összehasonlító anyag köre is szűkebb.

A másik, a munka zömét kitevő nagyobb részben a közép-európai szlávok politikai történetének áttekintését adja. Ennek a résznek nagy érdeme, hogy minden egyes adatnál hivatkozik forrására, s így a nagymorva államra és általánosságban a nyugati szlávokra vonatkozó elszórt frank és egyéb /bizánci, arab stb./ forráshelyeknek jó áttekintését adja. Az első fejezetekben a szláv betelepedés és az első államalakítási kísérletet tárgyalja, a Samo-féle államot, valamint az északabbra települt nyugati szláv törzsek és törzsszövetségek /obodriták, veleték, szorbok/ és a frank állam kapcsolatait. Ezek után tér át a nagymorva állam politikai történetének ismertetésére, nagymorván érte az eredeti államot, ahogy az írott forrásokban a IX. század első felében jelentkezik. Nagymorva birodalomnak nevezi azután a század végén, Svatozluk uralkodása idején megnagyobbodott államot, amelynek a fennhatósága a környező területek nagyrésztére is kiterjedt /Erdélyig, északon pedig a Balti-tenger közeléig/. A politikai események bemutatása után a cseh, a lengyel és a magyar állam kialakulásának politikai történetét tárgyalja a XI. sz. derekáig, s a balti szláv népesség fejlődését, kitekintéssel a XII. században történő német hódításig.

Az utolsó kisebb fejezetek a nagymorva kulturáról és ennek az egyes szláv államok kulturális fejlődésében megmutatkozó hagyományairól tájékoztatnak, ill. elvileg felvetik az etnikum /národnost/ kialakulásának kérdését. A nagymorva állam egyetemes történeti jelentőségét a szerző abban látja, hogy egyidőben Európa egyik legjelentősebb állama volt, amely az utána létrejött szláv államokra gyakorolt hatása révén is helyet kap az emberiség fejlődésében.

A könyv végén a szerző rövid válogatást ad a legfontosabb források szövegéből cseh fordításban, orosz és angol nyelvű rezümét, és elég nagy irodalomjegyzéket /amely tulmegy a lábjegyzetekben idézett irodalmon/. Ez a bibliográfia /amely a magyar anyagot csak nagyon válogatottan idézi, de - és ez a legfontosabb számunkra - a cseh-szlovák, lengyel, szovjet anyagról igen hasznos tájékoztatást nyújt/ és az egyesített név- és helynévmutató /amely lehetővé teszi az utóbbi években végzett fontos ásatások ismertetésének a nyilvántartását/ emelik a könyv információs értékét. Jó összefoglalása a kutatásoknak, bár a nagymorva állam társadalmi strukturájára nézve természetesen továbbra sem tud végleges megállapításokat tenni.

Niederhauser Emil

/Források Nagymorvaország történetéhez. Sajtó alá rend.
Peter Ratkoš/

A szerkesztő megállapítása szerint e tudományos népszerű forráskiadvány szlovák fordításban gyűjti össze a nagymorva államra vonatkozó forrásokat, ha nem is a teljesség igényével, de majdnem minden korabeli forrást bevonva. Persze nem minden korabeli forrás került be /igy az ószláv fordítások és az önálló irodalmi munkák sem, amelyek történeti adatokat nem tartalmaznak. Ezek jegyzékét egyébként a szerkesztő a bevezetőben közli/. A forrásokat a szerzőre és a kéziratra vonatkozó elég bő jegyzetanyag előzi meg, ezen belül ismerteti a szerkesztő az első kiadást és a legutóbbi kritikai kiadást. Rövidebb magyarázatokat, a szövegben előforduló helynevek eredeti szövegbeli alakját zárójelként közli, az egyéb tárgyi magyarázatokat lábjegyzetben.

A forrásokat három nagy csoportra osztotta. Az első az V-VII. századi szláv fejlődésre vonatkozó forrásokat közli, amelyek a szlávok jelenlétét bizonyítják a Duna-medencében /Jordanes, Prokopios, Fredegar és bizánci források/. A munka gerincét a második rész teszi ki, amely a korabeli forrásokat közli /korabelinek tekintve a VIII.sz. végétől a 965 előtti időpontig készült forrásokat/. Ezeket nyelvük szerint csoportosítja négy részben /s mindegyiken belül aztán időrendben/, az első- és legnépesebb - csoportot a latin források teszik ki /a frank évkönyvek, oklevelek, ezek közül sokat csak regesztában közöl, krónikák, levelek/; a második az ószláv nyelvű anyag /elsősorban a két életrajz/; a harmadik a görög forrásanyag/ többek közt Bölcs Leo és Biborbanszületett Konstantin/; végül az arab és perzsa források, amelyek a szlávok és magyarok viszonyát is tárgyalják /Ibn Ruszta, Gardizi stb./. A könyv harmadik része a későbbi forrásokat tartalmazza /német krónikákat, az orosz őskrónikát, Anonymust és Kézait többek között/, amelyek megőrizték Nagymorvaország emlékét, de - ahogy arra a szerző figyelmeztet - csak nagy óvatossággal használhatók /Anonymusnál azt mondja, hogy csak a XIII. századi magyarországi uralkodó osztály ideológiájára tekinthető hiteles forrásnak/.

Minthogy a forráskiadványokra a szerkesztő már az egyes forrásokkal kapcsolatban utalt, a könyv végén csak a fontosabb feldolgozások rövid bibliográfiáját közli. Az egyesített név-, helynév- és tárgymutató igen hasznos. A régészeti anyagról készült képmellékletek jól egészítik ki a forrásokat. Egyébként maga a szerkesztő utalt a nagymorva hagyomány későbbi történelmi jelentőségét is kiemelő bevezetésében arra, hogy az írott források mellett a nagymorva állam történetének még két igen lényeges forrása a régészet és a nyelvészeti anyag. Ezek együttes vizsgálata adhat csak

megnyugtató képet. Az itt összegyűjtött forrásanyagot egy későbbi, a nagymorva állam minden forrását felölelő kritikai kiadás előkészítésének is tekinti a szerző. Reméljük, hogy erre is mielőbb sor kerül.

Niederhauser Emil

Szlovák tanulmány a Miksa-féle bányarendtartás

/1573/ értékeléséről

Jozef Vozár: Boj stredoslovenskych banskych miest proti prejavom Habsburského absolutizmu v 16.stor. /= A közép-szlovenszkói bányavárosok harca a Habsburg-abszolutizmus megnyilatkozásai ellen a 16. században./ Sbornik archivnich prací, ročník XII. sv. 2, 1962, 87-117.1., Praha.

A tanulmány, hacsak Szekfü Gyulának periferikus megjegyzéseit /Magyar Történet, 2/ III. 136.1., Budapest, é.n./ nem vesszük figyelembe, igazából az első igényesebb kísérlet annak a bányarendtartásnak az értékelésére, amelyet Miksa király közel egy emberöltővel korábbi kezdeményezés tétő alá hozásával 1573 február 16-án adott ki. /A szerző említette-88.1.- 1571. év a nyomtatott formában közzétett rendtartás kinyomatásának az éve, amely persze, mint szerzőnk teszi, a végleges szöveg rögzítésének az időpontjául is vehető; egy példánya: Orsz. Széchenyi Kvt., RMK: III.629.sz., ugyanitt III.536.sz. alatt az 1565.évi kiadás./ Eltérően a bányagazdaság régebbi, középkori, rendjét meghatározó helyi jellegű -egymással legfeljebb ha filiációs viszonyban álló, csak elvétve, s akkor is foghíjasan irásbafoglalt /pl. a ruda-, a selmec-, a körmöc-, meg a gölnicbányai kodifikációk/- szokásjogoktól, ez volt az első országos érvényű bányarendtartás - céltudatos, rendszeres reformmunkát, amely a termelési viszonyok szinte minden valamirevaló vonatkozását fellelőlte. Az uralkodó, aki a bányakincs felségjogú tulajdonából folyó jövedelmei /a bányatized, másként urbura, a nemesfémbevéltási monopólium nyeresége, a pénzverés hozama/ révén a legnagyobb mértékben érdekelve volt e gazdasági ág prosperitásának kedvező alakulásában, a bányavállalkozást, a bányakincsnek hasznosító birtoklását a magánvállalkozás részéről /ebben állott a feudális kori "bányaszabadság"/ közvetlen hatósági felügyelete alá kívánta vonni. Az újjárendezés tehát a centralizáció jegyében állott.

A tanulmány már címében jelzi, hogy a királyi hatalom e centralizációs törekvései a leghevesebb ellenállásra találtak, főként a mai Közép-Szlovenszkóra eső hét bányavárosnál; ezek közt is elsősorban Selmecbánya volt a hangadó. Makaskodása közel harminc esztendőre tolta ki a reform életbeléptetését. Viszont ennek a körülménynek tudható be, hogy éppen Sllmecbánya levéltárában maradtak fenn leggazdagabban ennek a harcnak az írásos emlékei. Részben eredeti iratok egy kü-

lön csomójában, úgy amint azokat az 1790/1791-es országgyűlés által kiküldött országos bizottmánynak terjesztették volt fel, részben egykorú másolatok formájában, az u.n. "Bergprotocoll"-ban. Rendeletek és felterjesztések mellett megvannak itt magának a bányarendtartásnak is a tárgyalások más-más fázisából fennmaradt tervezetei. Szerzőnk is lényegében ennek a gazdag anyagnak részleges - időben is, tematikailag is hézagos - használatára támaszkodik.

Előadása így is megbízható képet ad az ellentétek, a királyi hatalom és a városok összeütközésének az objektív tartalmáról. A bányaugyi igazgatás történetileg kialakult középkori szervezetében mind a bányabíráskodásnak, mind a bányarendészetnek első fokon, helyi vonatkozásban bányavárosi automómiák voltak a letéteményesei. Pontosabban a városi mikrokozmosz hatalomszerve, a tanács, amelyet viszont a város osztályképletének vékony uralkodó rétege a "patriciusok" - mi hozzátennők: a gyűrűstéri telektulajdonosokkal azonosuló "erdőpolgárok" /Waldburger"/ - tartottak kezükben. A tanácsal azonos városi bíróság hatáskörébe tartozott első fokon a bányaugyi bíráskodás is; ítélkezni a helyi szokásjog szerint ítélkezett; városi volt az első fellebbezési fórum is, a hét bányaváros tanácsainak kiküldöttgyűlése és csak harmadfokon kerültek a bányaugyek a királyi személyes jelenlét bírósága elé. Mi több, a bányarendészet helyi szervét, a bányamestert is, jöllehet a kamarából huzta fizetését, polgárai köréből a tanács választotta. A tisztét, ellenőrző és jogosítványosztó teendőit, nemkülönbén a kisebb ügyekre kiterjedő személyes bíráskodását a tanács autoritásával látta el, és ha már másként nem az lett volna, tiszte révén maga is tagja volt a tanácsnak.

A király most mindezt egy csapásra a maga hatalomkörébe kívánta vonni. Egyrészt magának vindikálta a bányamester kinevezését, másrészt a bányabíráskodást is első fokon a bányamesterből mint bányabíróból és a melléje ugyancsak a király által kinevezendő esküdtekből álló külön bányabíró-ság hatáskörébe kívánta utalni, fellebbezési fórumoknak a főkamagrófit, illetőleg annak hiányában a besztercebányai réziparvállalat vezetőjét, harmadfokon pedig bécsi udv. kormányshétét, az alsóausztiai kamarát jelölve ki.

A bányaugazgatás régi, történetileg kialakult rendjének ily gyökeres felforgatását célzó törekvések mellett helytálló a megállapítás, amely a bányamesteri tisztség és a bányabíráskodás kérdésében látja az ellentéteknek, a király és a bányavárosok szembekerülésének a kicsúcsosodását. Szerző sorra ismerteti az emberöltőn át folyt papírháború kimagaslóbb fordulatait - persze mindig az imént körvonalazott vonatkozások kiemelésével. Kezdi az 1549-1550-ben az alsóausztiai kamarában készült első tervszettel, amely a központi hatalom elgondolását eredeti formájában tükrözi, kitérve ennek kapcsán a bányavárosok elutasító válaszára is. Erre következett közbülső sakkhúzások regisztrálása után

ismét bővebben szól a rendtartás második, 1562. évi módosított, de semmi érdemi engedményt nem tevő változatának az idevágó vonatkozásairól. A városok ezt sem fogadták el, jöllehet azt az uralkodó gyakorlatilag is igyekezett érvényesíteni. Elutasító magatartásukon mit sem változtattak annak újbóli, Miksa király által 1565-ben elrendelt kihirdetése alkalmával sem. Közel nyolc esztendei további huzakodás után került azután a rendtartás végleges kibocsátására a sor, az 1571-1573. évre. Szerzőnk szerint ez a végső szöveg - alább még érintendő függeléke nélkül - egyetlen artikulusz, az első kivételével egészében megegyezik a Ferdinánd - féle első tervezettel. /Szerző a rendtartást a Franz Anton Schmidt - féle 1834 évi közlés - Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österr. Monarchie, 2. Abt. 2. köt., 224-457.l. - alapján taglalja./ Ebben az első artikuluszban a király a korábbi szövegezéshez képest engedményeket tesz a bányavárosok javára, még hozzá éppen a bányamester és az elsőfoku bányaügyi bíraskodás kérdésében. Nemcsak ahhoz járult ugyanis hozzá, hogy a hét bányavárosban a bányamestert továbbra is a városi tanács választása és tőle, akárcsak a tanács többi tagjától, esküt is kivehessen, hanem belenyugodott ezenfelül még abba is, hogy e városok joghatósága a régi gyakorlatnak megfelelően a bányaugyekre is kiterjedjen, még hozzá úgy, hogy a bányarendtartás mellett a városoknak a rendtartás függelékében "értelmezett" formában rögzített szokásjoga szolgáljon annak zsinórmértékéül.

Szerző e fordulatot úgy értelmezi, hogy az 1573. évi rendtartás az uralkodó e meghátrálása folytán lényegében /88.l.- "v podstate"/ a városok győzelmét jelenti és hogy a központi hatalom centralizációs elgondolásának a megvalósulása ezzel időben kitolódott, egy hosszabb periódus fokozaatos érlelésében igazából csak a 18. század derekával következett be, amikor Mária Terézia /1747 - Schmidt, i.m. VII. 239 s köv.11./ végérvényesen a maga hatalomkörébe vonta a bányamester kinevezését /114-115.l./. Máshelyütt, a részletesebb taglalásnál a győzelmet ugyan már "kompromisszumos"-nak mondja, és közelebbről is megismertet e kompromisszum konkrét elemeivel. Megállapítását azonban még ezzel a megszorítással sem találjuk helytállónak.

A bányarendtartás tárgyi tartalma, lényege: a bányavállalkozás, főként a nemesfém-termelés széleskörű, majd minden viszonylatára kiterjedő hatósági ellenőrzés alá vonása. Lett légyen szó jogosítvány kiadásáról, a bányatelek kiméréséről, a bányák üzemviteléről, annak időztetéséről, a jogosítványok és a bányarészek nyilvántartásáról, a munkások fizetéséről, a vállalatok pénzügyi elszámoltatásáról, az egyes üzemek vállalati alkalmazottairól és munkásairól, az érctermés felosztásáról, az egyes magánkohók nemesfém-terméséről, - mindez és mellette még sok más a bányarendtartás értelmében hatósági ellenőrzés alá került, és teljes egészében a bányamester hatáskörébe utaltatott. A bányame-

ter viszont a bányarendtartás életbeléptetésével függetlenül a választása tekintetében a városoknak tett engedménytől egyértelműen királyi alkalmazottá vált. Az első artikulus ugyanis ugyanakkor amikor a tanács általi választásához sőt felesketéséhez is hozzájárult, másfelől kifejezetten kimondja, hogy a bányamester, a többi kinevezendő tiszttel /a bányabírószázi irnokkal, a bányafelügyelővel, a bányatized-szedővel/ együtt egyedül az uralkodónak és senki másnak ne legyen szolgálati esküvel lekötelezve, amit a kamaragróf vagy a besztercebányai vállalat intézője előtt kell letennie. /Schmidt, i.m. II.228.l./. A bányamester közvetlen függésbe került a bányagazgatás királyi szerveitől, a kamaragróftól és az udvari kormányshéktől; tőlük vett utasításoknak eleget kellett tennie s ügyintézéséről ezeknek kellett számot adnia. Nem érdektelen e vonatkozásban, hogy a kamarai ügyvitelben az 1565-ben kinevezett selmeci bányamestert már királyinak mondják.

A dolgok tehát pont fordítva állanak, mint ahogy ezt a szerző beállítja. Az uralkodó, hogy a bányarendtartást végre tető alá hozza, tesz engedményeket, ha nem is egészen formálisak, a lényegét, a megvalósítani szándékolt új rendet, amely mint a bányagazdaság királyi gyámködésbavétele volna meghatározható, sarkalatos elemeiben nem érintik s eleve arra vannak ítélve, hogy hova-tovább üres formává zsugorodjanak. Nem szabad ugyanis szem elől téveszteni, hogy maga a bányarendtartás függelékében felvett helyi szokásjog is értelmezett formában /mint annak "Erläuterung"-ja/, vagyis felülvizsgáló megvitatás alapján foglaltatott írásba. S jellemző, hogy ennek is - éppen a selmecinek - van egy pontja, amely megszabja, hogy a tanács a bányamester választását csak az uralkodó előzetes hozzájárulásával ejtheti meg /szerzőnél idézve III.l. 71. jegyz./.

Röviden: mi az 1573. évi rendtartásban engedményei ellenére is a centralizációs törekvések eredményes és végleges érvényű alapvetését látjuk: jól átgondolt rendszeres reformot. Hozzáfűzzük persze, hogy a realizálás sántikált, nem egyszer csorbát is szenvedett, - s ezt elsősorban és a legtöbbször a központi kormányshervek elképesztő tehetlensége miatt.

Volna egy módszertani észrevételünk is. Annak elbírálásához, hogy tervből, szándékból mi hogyan valósult meg, ahhoz nem elegendő a rendtartások, utasítások szövegelemzése. A valóságot a gyakorlat, az ügyvitel tükrözi. Írásos lecsapódását ott találjuk a selmeci bányabírószázi jegyzőkönyveknek az 1540-es évekre visszanyúló sorozatában. Hasznos volna ezek tanuságtételét is szóra birni. Elvértve találkozzunk szerzőknél egy-egy ilyen kitekintéssel, de ezek túl szórványosak ahhoz, hogysem perdöntőek lehessenek.

Hiányoljuk a tanulmányban annak a ténynek a megállapítását, hogy az új bányarendtartás tulajdonképpen kezdeményezője nem Ferdinánd király vagy a bécsi kormányshékei. A

kezdeményezés valamivel korábbi keletű a körmöcbányai kamara újbóli királyi kezelésbe vételénél /1548/ és az Mária királyné legszemélyesebb elhatározására vezethető vissza. A részletekre itt nem térünk ki; behatóan tárgyaljuk a kérdést sajtókész monográfiánk /"Termelés és vállalkozás Selmechbányán a 16. század derekán"/ utolsó fejezetében. Röviden csak arra mutatnánk rá, hogy ezt az elhatározást a legnagyobb bányavállalkozók ezüstcsempészési botránya váltotta ki.

A szerző ábrázolása kapcsán felvetődik az a kérdés is, hogy a szembenálló felek közül kit tartunk a haladó fejlődés előmozdítójának. Szerzőnk véleménye a városok oldalára hajlik /87. és 110. l./. Mi is valljuk, hogy a feudalizmus formációjában a város általában a haladó tendenciák sűrűsödési pontja. Általában... De hogy az-e ebben vagy abban a konkrét esetben is, azt a kérdéses városnak történetileg kialakult osztályképlete szabja meg. Ennek vizsgálatára a tanulmány nem tér ki. Magunk részéről a haladó tendenciák hordozóját, mégha mankón jár is és ólomterhű léptekkel, a másik félben, a centralizációra törő központi hatalomban látjuk.

A tanulmányban említett törökveszély, meg a munkáslázadás mindenkori lehetősége mellett a centralizációs törekvések lendületét lefékező további tényezőnek vennők a kellő pénztőke hiányát is, amely ugyancsak a vállalkozók kiméltetését ajánlotta.

Végül: centralizáció és abszolutizmus igaz hogy a fejlődés egyazon ívére esik, de annak két különböző ívrésze. A fejlődésnek az egyik a korábbi, a másik az amarra következő későbbi szakasza. Szerencsésebbnek tartottuk volna, ha a tanulmány címe is centralizációról beszél, mint általában a szöveg teszi és nem Habsburg-abszolutizmusról. A 16. századi Magyarország vonatkozásában ez ma tudásunk szerint már anakronizmus.

Észrevételeink miben sem érintik a tanulmány tudományos színvonalát. Örömmel látnók a folytatást, a centralizációs protekcionizmus korszakának monografikus feldolgozását.

Paulinyi Oszkár

Teodor Lamos: Vysady kremnickych minciarov v stredoveku.
Historické Štúdie, IX, Bratislava, 1964. 209-226. 1.

/A körmöcbányai pénzverők kiváltságai a középkorban/

A közlemény egyszerre egész "leveles-ládára" való ismeretlen oklevéllel gyarapítja írásos emlékeink állományát. Nagy szó ez ma, amikor feudáliskori okleveles hagyatékunk nagy egészében számontartottnak, ismertnek - persze ezzel még nem ki is aknázotttnak - vehető. Nagy szó, kivált körmöcbányai vonatkozásban, hiszen Krizskó Pál levéltárnoki életműve a XVII. század végéig bezárólag a városi levéltár régebbi anyagát, aprólékos darabonkénti számbevétellel és mutatókkal tette hozzáférhetővé a kutatás számára. Szerencséskezű utódja ezt a viszonylagos teljességet kerekítette tovább, s ezt mindjárt egy kisebb levéltári egységgel, amit közelebbről a körmöcbányai pénzverők testületének /coetusának/ a leveles ládájaként jelölhetünk meg. A közt 27 oklevél ugyanis nem más, mint a magyarországi pénzverőknek a rendi különállását meghatározó királyi kiváltságleveleknek, illetőleg ezek megerősítő vagy egyszerű átirásainak a sorozata az 1391-1650 évekből. Nem az eredeti oklevelekkel van dolgunk. Ezek minden bizonnyal az 1777. évi nagy tűzvésznek estek áldozatul. Odaégték a ferencesek rendházában, ahol azokat a "coetus" egy capsula-ban, kisebb zsákban felfüggesztve őrizte. Ismeretüket Mayerl Benedeknek, a ferences rendház gvardiánjának köszönhetjük, aki azokat még pusztulásuk előtt az érdemi tartalmat rögzítő regeszták formájában, sőt két esetben szövegű másolatban feljegyezte volt 1742-ben írt háztörténetének /ma a körmöci római katolikus plébánia könyvtárában/ a függelékében. Lamos közleménye ezt a függelékét hozza eredeti elrendezésben.

Mayerl történeti feljegyzései után első helyen a legrégibb kiváltságlevélnek, az 1391 évinek a szövegét másolta le Zsigmond királynak 1425. évi megerősítő átirásában. Erre következnek a többi oklevél regesztái a kiállítók névkezdő betűivel /A=Albert, F= I. és III. Ferdinánd, L=V.László, M=Hunyadi Mátyás, S=Zsigmond, W= I. és II. Ulászló/ jelölt csoportokban, majd a budai káptalan átiró levelei és Oláh Miklós kancelláriai titkár két oltalomlevele. Minden csoporton belül a regesztákujra kezdődő és az időrendet követő sorszámmal vannak ellátva. Ezekre a jegyzetekre utal a regesztákhoz fűzött tárgymutató. A regeszták nyelve latin.

A kiváltságlevelek tárgyi vonatkozásai:

1./ A pénzverők munkabérének megállapítása az 1391, 1425 évekből /szöveghő másolat, a közlemény 218-220.1./ A bér szakmánya a k. vert pénzmennyiség minden márkányi sulya után 4 nehezékben /pondusban/ vagyis 1/12 részben /=8,33 % s nem 8,35 %/ volt megszabva.

2./ A pénzverők az ingatlan tulajdonuk után a városnak fizetendő censuson /collecta/ kívül minden egyéb adó /taxae, taxae extraordinariae/ alól mentesek; joghatóság tekintetében pedig a kamaraispán ítélőszéke elé tartoznak /1401 majd 1402, 1419, 1424, 1441, 1455, 1489, 1489, 1511 = S. 1,2,3,4; W.2; L.1; M.2,3; W.2. Az 1401 évi kiváltságlevelet a körmőbányai városi levéltár egy XVI. századi egyszerű másolatából Schönvisner István szöveghő közlésben is kiadta; ld. Catalogus numorum Hungariae et Transilvaniae Instituti Nationalis Széchenyiani, III, Pestini, 1807, 305-306.1./

3./ Az arany és az ezüst kivitelének tilalmazása /1417 S.5./

4./ A pénzláb /?/ szabályozása /1439. évi királyi parancs részleges átirása 1456-ból - L.3./

5./ Bort és sört saját szükségletükre szabadon bevihetnek mindenkori lakóhelyeikre, másoknak ezzel ellenkező kiváltsága ezt nem akadályozhatja /1441, 1464, 1464, 1511- W.1, Budai Káptalan 1,2; M.4, W.3/.

6./ Fizetésük egyharmad részén túl hitelezők által nem foglalható /1489-M.3/.

7./ A kiváltságok általánosságban történt megerősítése, a kiváltságokra való hivatkozások /1438, 1528, 1529, 1535, 1545, 1553, 1553, 1650 - A.1; F.2; Budai káptalan 3,4; F.3, 1, 4; Oláh Miklós 1,2; F.5/.

Az 1391 évi oklevél szövegében a "putata", illetőleg "putaverint" /219. l. alulról 12 és 11 sor/ értelmetlen hibás olvasás az értelemszerűen kínálózó "praesentata" "praesentaverint" helyett. Vonatkozik ez az 1425. évi átiró levél /219. l. felülről 3. sor/ "puteverunt"-jára is. Ugyanitt a felülről 4. sorban olvasható "litteras nostras" a rákövetkező sorban "consignatam" helyett "consignatas" a 7. sorban pedig "confectam" helyett "confectas" alakot vonzana, míg a 6. sorban olvasható "limitatione seu concordia" szavaknak a 7. sorban "fictam" helyett "ficta" felelne meg. A szövegkritikai apparátus e hibás olvasásokat nem regisztrálja. Említést érdemelt volna az is, hogy az 1391. évi oklevélben /219.1. alulról 12. sor/ olvasható "vulgo netzek" a márka 1/48 részével azonos "pondus" /másként "pisetum"/ magyar elnevezésének a "nehezék"-nek a torzult, ha ugyan nem csupán Mayerl által hibásan olvasott alakja. A vulgaris változatra érdemes felfigyelnünk, mert az nem minősíthető pusztán a kancelláriára szorítkozó szóhasználatnak, amint

azt mások az oklevelek magyar kitételeivel kapcsolatban oly előszeretettel felhánytorgatják. A "nehezék" ugyanis "Nessig" alakban meggyökeresedett a hazai német műnyelvben is, beszédes bizonyságául, hogy a magyar etnikumnak aktív szerepe volt az ország pénzverő iparában.

Összeeségükben a pénzverők kiváltságai nem kevesebbet jelentenek, mint egy idegen joghatóságnak a beékelődését a városi autonómiának nem csekély megszorításával. A XIV. századot nézve a szerző ezt még egy további mozzanat kiemelésével is aláhuzza. S ez a városur képviselőjének, a kamarásispánnak az aktív közreműködése a város hatalomszervében, a tanácsban. Nem érdektelen, hogy ez a kettősség az idők folyamán minő alakulást vesz. Mennyiben és mikor tompul, illetőleg hogyan és mily indítékokból éled újra, ha újraéled.

Paulinyi Oszkár

V.Olivova: K historii československo-rakouské smlouvy z roku 1921. Československý časopis historický. 1961. 2.sz.

/Az 1921. évi csehszlovák- osztrák egyezmény történetéhez/

A tanulmány - a történetírásban először - sokoldalúan tárja fel az 1921. csehszlovák-osztrák u.n. láni egyezmény történetét. Ez az egyezmény - mint ismeretes - komoly kihatással volt Középeurópa akkori politikai helyzetére, a csehszlovák-osztrák viszony megszilárdítására.

A szerző levéltári anyagok alapján rekonstruálja az egyezmény megkötésének háttérét. Kitér az 1914-1920 közötti csehszlovák-osztrák kapcsolatokra a területi s gazdasági kérdésekben és a két állam különböző külpolitikai orientációjából fakadó ellentétekre. /Csehszlovákia Franciaország felé, Ausztria pedig Németország felé orientálódott/

1919 nyarán Ausztria külpolitikai orientációja alapjaiban megváltozott. Renner kancellár - aki időközben külügy-miniszter is lett - az antant hatalmakhoz, mindenekelőtt Franciaországhoz kívánt közeledni. Ott keresett védelmet az utódállamok túlzott területi követeléseivel szemben.

Az 1919 szeptemberében aláírt saint-germaini egyezmény rendezte a Csehszlovákia és Ausztria közötti viszonyt. A szerző elemzi azokat a bel- és külpolitikai okokat, amelyek sürgették a két állam közeledését. Ausztria kezdeményezésére 1918 októberében megkezdődtek az osztrák - csehszlovák tárgyalások, melyek 1920 januárjában, majd 1921 januárjában megállapodáshoz vezettek.

A továbbiakban a szerző a magyarországi restaurációs kísérletekkel, a burgenlandi eseményekkel foglalkozik, s kimutatja, hogy ezek hatására 1921 decemberében sor került a hivatalos láni egyezmény aláírására. A szerződés megerősítette a korábbi megállapodásokat. A szerződő felek újból deklarálták, hogy a saint-germaini és a trianoni béke alapján állnak, azt védik. Csehszlovákia komoly gazdasági segítséget helyezett kilátásba Ausztriának.

A tanulmány befejező része a láni egyezmény értékelését adja.

Ádám Magda

V. Olivova: Versaillesky systém a charakter jeho krize v roce 1920. Československý časopis historický, 1964. 4. sz.

/A versaillesi rendszer és az 1920. évi válságának jellege/

A bevezetőben a szerző hangsúlyozza, hogy mennyire fontos a versaillesi békerendszer jellegének tisztázása az azt követő események megértése szempontjából. Megállapítja, hogy e kérdés tárgyalásánál nem elég szem előtt tartani azt a tényt, hogy a kapitalista világ új elrendezéséről volt szó, hanem feltétlenül figyelembe kell venni azt a történelmi helyzetet is, melyben létrejött. Az egységes kapitalista világ megszűnt létezni, s nagyfokú labilitás állapotában volt. Ez különösen erősen éreztette hatását közép- és kelet-Európában. E rendkívül bonyolult és ellentmondásos helyzet tükröződött mind a párisi tárgyalásokon, mind azok eredményében - a megkötött békeszerződésekben.

Párisban két alapvető kérdést kellett megoldani: egyrészt megmenteni és megerősíteni a burzsoáziának, mint osztálynak a pozícióit általában, másrészt az antant hatalmak győzelme alapján újjárendezni a kapitalista világot.

A szerző a továbbiakban kitér a párisi béketárgyalásokra, az előterjesztett tervezetekre: /különösképpen az USA és Franciaország koncepciójára/ a győztes hatalmak táborában jelentkező ellentétekre; leírja a párisi békekonferencia válságát, amelyet a magyar és bolgár forradalmak hatására közös erővel leküzdöttek.

A versaillesi rendszernek - állapítja meg a szerző - két, egymással ellentétes alapvető feladata volt. Egyrészt kodifikálta a háború eredményeit, az antant hatalmak győzelmét a központi hatalmak felett, vagyis a kapitalista államok közötti ellentéteket, másrészt platformja lett a burzsoá osztályok együttműködésének, győzőkre s legyőzöttekre való tekintet nélkül.

A tanulmány részletesen foglalkozik a versaillesi békerendszer két alapvető ellenzékével, a burzsoá ellenzékkel - melyen belül egy sor önálló célokat követő csoport volt, /zárójelben jegyezném meg, hogy a szerző, véleményem szerint, a győző és legyőzött burzsoázia közötti ellentétet kisebbiti/, továbbá a forradalmi proletáriátus ellenzékével.

A szerző végkövetkeztetése az, hogy a versaillesi rendszer - létrejöttének pillanatától kezdve - két tűz közé került. Jobbról a burzsoá ellenzék különböző csoportjai, balról a forradalmi proletáriátus ellenzéke támadta.

A tanulmány a továbbiakban a versaillesi rendszer kezdeti válságával foglalkozik. Kitörésének közvetlen okát a vörös hadsereg lengyelországi sikerének hatására Európaszerte fellángoló forradalmi hullámban látja.

A forradalmi helyzet veszélyeztette a versaillesi rendszert. Ebben a válságos helyzetben a nemzetközi burzsoázia az egymás közti ellentét elsimitására egységszront kialakítására törekedett. Ennek érdekében kész volt bizonyos fokig revídiálni a nemrég aláírt szerződéseket./Ez viszont újabb ellentéteket szült. Lásd Magyarország és az utódállamok, Németország és Franciaország./

A tanulmány befejező része a forradalmi válság leszerelésével foglalkozik.

Ádám Magda

A Csehszlovák Kommunista Párt utkeresésének

kérdései a harmincas évek első felében

J.Křen - M.Reiman: K syntéze našich novodobých dějin. Kapitalismus. Příspěvky k dějinám KSČ 1963/3.

J.Pokorná: K taktice "třídá - proti třídě" v. hospodářských bojích československého proletariátu /1929 - 1932/ Příspěvky k dějinám KSČ 1964/1.

J.Novák: Nekteré otázky zpracování dějin protifašistického boje v předmnichovské republice. Příspěvky... 1963/6.

Zd.Hradilák: Třídní boje československého proletariátu v roce 1933 a taktika KSČ. Příspěvky... 1964/3.

Zd.Hradilák - J.Novák: Z boju o nové pojetí protifašistické jednotě fronty. K historii a významu X. pléna ÚV KSČ v listopadu 1934. Příspěvky... 1965/1.

Ujabban a csehszlovák párttörténetírás sokat foglalkozik a 20-as és 30-as évek kommunista mozgalmának fejlődési kérdéseivel. A személyi kultusz időszaka, és ennek maradványai a legutóbbi évekig megnehezítették azt, hogy a párt-történet aktuális kérdéseirehöz kritikusan közeledjenek. Ilyen kérdés volt többek között a CsKP politikájának és a Kommunista Internacionáléhoz való viszonyának értékelése a harmincas évek első felében. Ezt a témát az elmúlt években többször vitatták és számos tanulmány jelent meg, amelyek a korábbi álláspontok átértékelését nyújtják.

A korábban általánossá vált s revízióra szoruló szemlélet szerint 1929-től, a CsKP V. kongresszusától, a gottwaldi vezetés élrekerülésétől kezdve teljes szakitás történt a dogmatizmussal és a párt útja a KI VII. kongresszusáig lényegében felfelé ívelő, egyenes vonalú, ugyyszólván problémamentes szakasz volt. Ezt a nézetet az a hamis fel fogás is táplálta, hogy nem szabad csökkentenit az V. kongresszus történelmi jelentőségét. Így került sor az V. kongresszus előtti periódus túlzottan negatív értékelésére, míg a gottwaldi vezetést mindennemű fogyatékoság alól felmentették, s az utkeresés problémáját elhallgatták. Szorosan összefüggött mindez a személyi kultusz historiográfiai módszereivel, s többek között V.Kopeczky szemléletével, akinek munkájában az V. kongresszus jelentősége hamis megvilágítást nyert. E nézetektől még az 1961-ben kiadott párttörté-

neti tankönyv sem mentes, bár a tankönyv vitáin már megálapítást nyert, hogy az apologetikus jellegű megvilágítás és a tények között ür tátong, továbbá, hogy nemcsak a forradalmi mozgalomnak vannak apályai és felfelé ívelő tendenciái, hanem a párt fejlődésének is. J.Křen és M.Reiman idézett referátumukban rámutatnak arra, hogy a Gottwald-féle vezetésnek dogmatikus és szektás vonásai voltak. J.Menclová hangsúlyozza, hogy egészen a legutóbbi időkig a történetírás fejlődését közvetlenül befolyásolta az a tény, hogy a CsKP 1929 utáni történetére irányuló mindennemű kritikai szemléletet pártellenes állásfoglalásnak bélyegeztek. Ezzel magyarázható az a bátortalanság is, amellyel az 1961-ben megjelent "CsKP története" c. tankönyv egy sor kérdést megközelít.

Nyilvánvaló, hogy a korábbi torzítások nemcsak az V. kongresszust érintették. Novák a következőket írja erről: "Kevesen tudják még ma is, hogy az 1933-35-ös években a pártban komoly problémák voltak." "Felmerültek olyan jelenségek, amelyek láttán nem beszélhetünk a párt egyöntetű, felfelé ívelő fejlődéséről. Az 1933-34-es évek nemcsak a fasizmus elleni harc új orientációja keresésének pozitív időszakát, de a komoly problémák és a pártban előforduló hibák időszakát is jelentik. E hibákhoz az objektív helyzet mellett a KI és a CsKP fejlődési állapota is hozzájárult. Nem lehet a mosti sztrájk /1932/ és a KI VII. kongresszusa közé egyenlőségi jelet tenni. A régi és új elemek keveredtek, harcoltak egymással. A párt történetéből a multban kitörölték a korszak problémáit, és ezért ma is nagyon nehéz ezekről beszélni. Jellemző - állapítja meg Novák -, hogy Gottwaldnak éppen 1933 ősze és 1934 ősze között keletkezett írásain korrigáltak legtöbbet.

A fent felsorolt legújabb publikációkból a CsKP 1929-1934 közötti időszakban megtett utjáról a következő képbontakozik ki:

A CsKP V. kongresszusa elfogadta a KI VI. kongresszusán kidolgozott stratégiai és taktikai irányvonalat. Gyakorlatban azonban nem sokáig alkalmazta, mivel az élet kikényszerítette megváltoztatását. A párt akcióit, más országokhoz hasonlóan, 1929-ben és 1930-ban Csehszlovákiában is jelentős kudarcok érték. A KI Végrehajtó Bizottságának közép-európai bizottsága s a CsKP is az 1930. évi októberi ülésen elgondolkodott a veszteségeken, a kudarcok okait saját magában igyekezve megtalálni. Mig a közép-európai bizottság arra a megállapításra jutott, hogy következetesebben kell érvényre juttatni az "osztály osztály ellen" taktikát, a CsKP némileg más uton haladt. A VI.kongresszus fő témája a tömegeket leginkább foglalkoztató egységfront kérdése volt. A kongresszuson különösen heves vita bontakozott ki a munkanélküliek akcióbizottságainak jellegéről. Más országok gyakorlatától eltérően győzött az a szemlélet, hogy az akcióbizottságoknak az egységfront szerveinek kell maradniuk. Rámutatott a kongresszus arra, hogy nem lehet si-

keres gazdasági harcot folytatni a szociáldemokrata és a nemzeti szocialista munkások megnyerése nélkül. Hangsúlyozta, hogy meg kell változtatni a viszonyt a szociáldemokrata munkásokhoz, választ kell adni problémáikra, mégpedig olyan nyelven, amelyen értenek. A párt észrevette, hogy az egységes akciók iránti vágy a tömegekben nő, s 1931. július 19-én nyílt levélben fordult a szociáldemokrata és nemzeti szocialista munkásokhoz. S miután 1931 végén és 1932 első hónapjaiban egymást érték a részleges sztrájkok és tüntetések, a KV IV. plenáris ülése 1932 márciusában úgy döntött, hogy rá kell térni a tömegméretű harcokra és sztrájkokra. Így került sor 1932-ben a mosti sztrájkra, mely akkor Európa legnagyobb és politikailag legjelentősebb sztrájkja volt, és amely a CsKP egységfront-taktikájának eredményeképpen valósult meg. A CsKP e sztrájk tanulságaiból messzemenő következtetéseket vont le, melyek e jelszóban tükröződtek: "szövetkezünk akár az ördöggel is, ha az az urak ellen, a munkások érdekében történik". Ez kifejezte a szociáldemokráciához való megváltozott viszonyt is. A KV V. plenáris ülésének /1932. VII. 9-10./ két fő témája volt: a munkásegység kérdése és a kommunisták viszonya a szociáldemokratákhoz. A felszólalók rámutattak arra, hogy káros a szociálfasizmus jelszavát használni és javasolták, hogy az egységfront felülről való szervezésének lehetősége kerüljön be a határozatba. Egy hónappal később /1932. VIII. 27-IX.15./ a csehszlovák delegáció a KI VB XII. plenáris ülésén fejtette ki tapasztalatait.

E nézetek P. Togliatti és bizonyos vonatkozásban E. Thälmann kivételével nem találtak megértésre. Egészében véve a CsKP delegációjának fellépését, mint az osztályszemlélet talajáról való letérést ítélték meg. Kl. Gottwaldnak nem sikerült eloszlatnia az aggályokat. A plénum a fő feladatot a reakció és a fasizmus elleni harcban jelölte meg és e célból szükségesnek tartotta a munkáosztály többségének megnyerését, de ezt a régi "osztály osztály ellen" taktika alapján kívánta elérni. Megállapítja, hogy a legjobb harci mód az akcióegység, de ez csak alulról érhető el. A szociáldemokrata vezetőkkel való tárgyalást elvben elvetették, és csak kivételes esetekben tartották megengedhetőnek.

1932 őszétől 1933 nyaráig ismét rendkívüli intenzitással bontakoztak ki a sztrájkharcok Csehszlovákiában. 1933. március 14-én a párt javaslatával fordult a szociáldemokratákhoz az egységfront megvalósítása érdekében. A felhívás azonban elutasításra talált. A CsKP részéről hiba volt, hogy a felhívást nem követte újabb kísérlet, hanem mintegy 16 hónapos szünet állt be a szociáldemokrata munkásokhoz való utkeresésben. Mindez azt tükrözte, hogy a CsKP KV-e ez időben még nem küzdötte le teljesen a "szociálfasizmus" elméletét.

A KI XII. plénuma után a Komintern nagy figyelmet szentelt a CsKP-n belül végbemenő folyamatnak. Számos levélben

fejtette ki tanácsait s kritikai észrevételeit, melyek elsősorban a csehszlovák delegáció által a XII. plénumon kifejtett "új elemek" ellen irányultak. Hitler hatalomra jutása, s a forradalmi erők elleni támadás fokozódása után a párt ezen elemeket még "továbbfejlesztette". A CsKP vezetői meg voltak győződve arról, hogy a hiba nem a KI által bírált taktikában van. Hogy miben, azt 1933 közepén még nem látták, bár abból sokat sejtettek.

1933 augusztusában a KI VB politikai titkársága határozatot fogadott el a CsKP taktikájával kapcsolatban. A CsKP-ben ezt követőleg kampány indult az "opportunizmus" ellen, amely a CsKP 1934 januári konferenciájának dokumentumaiban érte el tetőfokát. Ez az időszak az ún. "opportunizmus elleni világos front", a szociálfasizmus "elmélete" virágzásának és az új ut keresésében beállt szünetnek a periódusa. Az előtérbe a végcél hirdetése került, mely a csehszlovák munkásosztály számára az adott időben túlságosan távolinak tűnt, s ezért nem is volt hajlandó harcolni érte. Visszalépésnek tekinthető koncepcióit a csehszlovák párt cikkek sorozatával igyekezett alátámasztani. A párt VIII. plénuma /1933 okt./ és a csehszlovák delegáció fellépése a KI VB XIII. ülésén ténylegesen likvidált mindent, ami a valódi sikerek alapját képezte 1932 után és opportunizmussal bélyegezett meg számos olyan nézetet, amelyekkel a CsKP az előző plénumon fellépett. Visszalépés mutatkozott Kl. Gottwald és V. Kopeczky nyilatkozataiban is. Ebben az időben semmiféle olyan tömegmozgalom nem bontakozott ki, amelyet a korábbi munkanélküli mozgalmakkal össze lehetne hasonlítani, A CsKP alávetette magát a szektarianizmusnak, akceptálta annak élettelen és irreális konstrukcióját.

Csak Dimitrov előtérbe kerülése után történt jelentősebb változás. Dimitrov a VB-hez írt júniusi levelében kifejtette azokat a gondolatokat, amelyek később a KI VII. kongresszusa egész irányvonalának tartópilléreivé váltak. A CsKP 16 hónapi szünet után, 1934. július 14-én ismét a szociáldemokrácia vezetőségéhez fordult közös fellépés érdekében. Ez fordulatot jelentett a CsKP politikájában. Magasabb fokon folytatódott az, ami 1932 után félbemaradt. Gottwald, aki ekkor már Moszkvában tartózkodott, "Az egységfrontpolitika egyes problémái Csehszlovákiában" címmel cikket írt a "Die Kommunistische Internationale" című folyóiratba, amelyben bírálta a CsKP korábbi politikáját, hangsúlyozta a szociáldemokraták megnyerésének szükségességét. Ezt követően a CsKP KV X. ülése /1934. november/ volt hivatott arra, hogy pozitív programot adjon e törekvéseknek.

A X. plénium eredeti határozatai olyan javaslatokat tartalmaznak, melyek szerint a szocialista antifasiszta összefogásnak egy antifasiszta munkás-paraszt kormány létrehozásában kell elérnie tetőfokát. Eszerint nemcsak az antifasiszta ellenállás, de a szocializmus kiharcolása is az egységfront eredményeként érendő el. Bár a plénium egyes megfogalmazásai alapján nem lehet egyértelműen megítélni

azt, hogy mit kell ténylegesen a munkás-paraszt kormány alatt érteni, ennek ellenére az alapkérdés megoldásában jelentős előrehaladás történt. A megfogalmazás utat nyit a KI VII. kongresszusa által később elfogadott irányelvek felé.

A CsKP KV. X. plénumának ezt a határozatát azonban a KI VB titkárságának 1934. november 23-i határozata alapján megváltoztatták. A titkárság a párt politikai irányvonalát, melyet a parlamenti frakció propagálni kezdett, opportunistá politikaként ítélte meg. Megállapítja, hogy a munkás-paraszt kormány, mely a proletárdiktatura szinonimája, csak erőszak útján, a kizsákmányolók hatalmának megsemmisítése, a proletárdiktatura útján érhető el, nem pedig pártok koalíciója vagy népfront útján. A határozat szerint előfordulhat, hogy "szocialista" kormány alakul, azonban a kommunisták feladata a tömegeket meggyőzni arról, hogy ezeket a kormányokat fel kell számolni, proletárdiktaturát és munkás-paraszt kormányt kell létrehozni, melyben a kommunistáké a vezető szerep. A demokratikus jogoknak és a nemzeti függetlenségnek a fasiszmusmal szembeni védelmezésével kapcsolatban a határozat megállapítja, hogy "a proletárdiktaturáért folyó harccal védelmezzük a legjobban a dolgozók jelenlegi elemi politikai jogait." A parlamenti frakcióknak a határozat szerint nyíltan ki kellett volna jelentenie, hogy "csupán a szovjet rendszer" biztosíthatja a cseh nép függetlenségét, a formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúra fejlődését Csehszlovákia valamennyi nemzete számára.

Hradilák és Novák közös cikkükben megállapítják, hogy bár voltak opportunistá jellegű hibák a CsKP politikájában, azonban egészében véve a munkásparaszt kormány gondolatát, olyan formában, ahogy azt a X. plénum értelmezte, nem lehet opportunizmusnak bélyegezni, mivel a gondolat lényegesen közelebb állt a VII. kongresszus irányvonalához, mint a KI VB határozata.

A X. plénum tükrözi a csehszlovák párt komoly szándékait, törekvéseit, de a helyzet rendkívül bonyolultságát is, mely a KI VII. kongresszusát megelőzte. Mint ismeretes, a KI VII. kongresszusa a CsKP történetében döntő fordulatot eredményezett.

Boros Ferenc

V. Král: Cesta k unoru. Svobodne Slovo, Prága, 1963. 432 p.

/Ut februárhoz/

A kötet 153 dokumentumot hoz nyilvánosságra, többségében a Nemzeti Szocialista Párt archivumából. E párt, - mely széles befolyással és komoly tömegbázissal rendelkezett - jelentős szerepet játszott Csehszlovákia II. világháboru utáni történetének alakulásában.

A dokumentumokat bevezető, közel száz oldalas tanulmány és a dokumentumok élénk tárják azokat az erőviszonyokat, melyek szükségessé tették a munkás és polgári pártok népfronton belüli együttműködését, fényt derítenek a Nemzeti Szocialista Pártnak a forradalom fékezésére, a kapitalizmus restaurációjára irányuló törekvéseire, taktikai manőverezésére. A NSzP ugyanis szavakban elismerte a szocializmust, valójában azonban még a népi demokratikus forradalom u.n. kassai programjának megvalósítását is akadályozta. Csehszlovákia reakciós körök egyre inkább a párt körül tömörültek a hatalom átvételére készültükben.

A mű sokoldalú képet nyújt arról a gigászi küzdelemről, amely a forradalmi és a reakciós erők között folyt az élet minden területén a népi demokratikus forradalom időszakában, arról a történelmi helyzetről, mely arra készítette a CsKP-t, hogy a forradalmi vívmányok megvédése s a forradalom továbbvitele érdekében különböző intézkedéseket foganatosítson.

A képet az 1948 februári események teszik teljessé. A forradalom-ellenes erők, élükön a Nemzeti Szocialista Pártal, elérkezettnek látták az időt a nyílt támadásra. A népfronton belüli ellentétek - melyek 1947 folyamán rendkívüli módon kiéleződtek -, 1948 elején nyílt összeecsapáshoz vezettek. A forradalom-ellenes erők a gazdasági és politikai nehézségeket kihasználva, támadásba mentek át, a kommunistáknak a hatalomból való kiszorítását, vagy legalább is korlátozását tűzve ki célul. A tanulmány részletesen leírja e harcot, melynek során a CsKP politikai szövetségre lépett a szociáldemokratákkal, s mely 1948 februárjában a forradalmi erők győzelmével végződött.

Ádám Magda

L. Olexa: Križa horthyovského fašizmu počas Slovenského Národného Povstania. Slovenské Vydateľstvo Politickej Literatúri, Bratislava, 1963. 140 p.

/A Horthy-fasiszmus válsága a Szlovák Nemzeti Felkelés idején/

A Szlovák Kommunista Párt Történettudományi Intézetének, mint a Csehszlovák Kommunista Párt Történeti Intézete fiókjának, kiadványsorozatában /V. évf.3.sz./ jelent meg a Kassai múzeum igazgatójának, Ladislav Olexának 140 oldalas munkája, amely azt vizsgálja, milyen hatást gyakorolt a szlovák nemzeti felkelés azokra a délkeletszlovákiai területekre, amelyek az első bécsi döntés óta horthysta megszállás alatt álltak, s ahol 1944. október 15. után, mint egész Magyarországon, a nyilasok vették át a hatalmat. Behatóan elemzi e terület politikai viszonyait; megállapítja, hogy a nyilasoknak nem volt számottevő bázisuk az itt élő magyar és szlovák tömegekben, így uralmukat szükségképpen a féktelen terror jellemezte. Vázlatos áttekintést ad a magyarországi nyilas mozgalom történetéről, a kezdetekről a hatalomátvételig, majd leírja a délkeletszlovákiai három hónapos nyilas rémuralom tobzódását, amelynek egyedül Kassán és környékén 530 halálos áldozata volt.

Ezekután tér rá könyvének tulajdonképpeni tárgyára: annak bemutatására, milyen ösztönzést adott a szlovák nemzeti felkelés a terület szlovák és magyar lakossága antifasiszta mozgalmának, amelynek élén a kommunisták álltak. Megállapítja, hogy ennek az ugyan már hat éve Magyarországhoz csatolt, de "megemészteni" nem tudott területnek a viszonyai kétségkívül inkább kedveztek az antifasiszta mozgalomnak, mint a már 25 éve súlyos ellenforradalmi elnyomás alatt élő Magyarországon, mégis igen számot tevő akadályai voltak annak, hogy e terület népe követhesse a szlovákiai felkelés példáját. Beszámol e terület izolálására, a szlovákiai felkelés áttérjedésének meggátolására tett katonai és egyéb intézkedésekről, a szlovák és magyar lakosságnak a horthysta, majd nyilas uralommal való szembenállásáról és a szlovákiai antifasiszta felkelés iránti rokonszenvéről, amely azonban mégsem vezethetett tömeges aktív fellépésre.

A nemzeti felkelés idején Szlovákiában végbement partizántevékenység főként a határon át be-beszüremkedő partizáncsoportok akcióból állt, amelyek élvezték a lakosság támogatását, de nem eredményezték nagyobbarányu megmozdulását. E partizáncsoportokban mégis jelentős mértékben képviselve volt e délkeletszlovákiai terület szlovák és magyar lakossága: a magyar fasiszta elnyomás, katonai szolgálat,

Leventekötelezettség elől nagy számban átszököttek most mint partizánok tértek vissza, hogy fegyveres akcióik mellett jelentős propaganda munkával bátorítsák, felvilágosítsák, ellenállásra buzdítsák a népet. A szovjet frontról visszaö-zönlő magyar katonák egy része ugyancsak csatlakozott a szlovák nemzeti felkeléshez, többségükben azonban "zöld ká-der"-ként vonták meg magukat Szlovákia hegyei-erdei között.

Ha a magyarok részvétele korlátozott is volt a szlo-vák nemzeti felkelésben, ennek harci értéke, de főleg er-kölcsi jelentősége nem lebecsülendő: a szerző valóban úgy is emlékezik meg erről a közös antifasiszta küzdelemről, mint baráti népeink kölcsönösen ápolandó, nagy nevelő erejű hagyományáról. A szlovákiai antifasiszta harc internaciona-lizmusa különösen kidomborodik az ahhoz nyújtott sokoldalú szovjet segítségben, amelynek a könyv megérdemelt figyelmet szentel.

A magyaroknak a szlovák nemzeti felkelésben való rész-vételét illetően a magyar történetkutatás által eddig fel-tárt adatokat Olexa könyve tovább gazdagítja, sorravéve a Délkeletszlovákiában tevékenykedett partizánalakulatokat. Különös erőssége a partizánok által terjesztett rölapok bemutatása és elemzése. Természetesen nagy mértékben tá-maszkodik visszaemlékezésekre is, melyek közül Nógrádi Sán-doré és Keleti Ferencé, a kiváló magyar partizánparancsno-koké, a legfontosabb. A könyv lapjairól közelebbről is meg-ismerhetjük az ellenállás olyan magyar hőseit és mártirja-
is, mint Adler Károly, vagy Drótos Pál; de méltó emléket állít a névteleneknek is.

A könyv zárófejezete a Délkeletszlovákiát felszabadító szovjet hadműveleteket-, majd az új élet megindulását is-merteti. A kötet végén dokumentumok találhatók a partizán-mozgalom elleni német-magyar-szlovák fasiszta együttműkö-désről, a délkeletszlovákiai nyilas rémuralomról, a parti-zánoknak e terület lakosságához, illetve az itt állomásozó katonasághoz intézett, szabotázsra, dezertálásra buzdító felhívásairól.

Tilkovszky Loránt

Slovenské Národné Povstanie roku 1944. Sborník príspevkov z národnoslobodzovacieho boja 1938-1945. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava, 1965. 741 p.

/Az 1944. évi szlovák nemzeti felkelés/

Csehszlovákia felszabadulásának 20. évfordulójára jelentette meg ezt az impozáns kötetet a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. A Holotik akadémikus és Kropilák docens szerkesztésében, s az utóbbi előszavával megjelent értékes gyűjteményes munka mintegy 25, új szempontokat felvető, alapos, gazdag forrásanyagot feltáró tanulmányt tesz közzé a legkiválóbb szlovák és cseh történészek, köztük jogtörténészek és hadtörténészek tollából az 1938-1945 közötti szlovákiai nemzeti felszabadító harc, és annak csúcspontja, a szlovák nemzeti felkelés történetének problematikáját vizsgáló legújabb kutatások eredményei alapján. Ezuttal végre jelentőségének megfelelő, a korábbi torzításoktól ment, hiteles megvilágításba kerül a szlovák nép hősi antifasiszta harca, amely nemzetközileg is élvonalába tartozott az európai ellenállási mozgalmaknak, s amely egyuttal döntő jelentőségű volt a cseh - szlovák viszony új alapokra helyezése, s ezzel a mai Csehszlovákia megszületése szempontjából is.

A tanulmányok sorát Liptáknak az 1938-1945 közötti szlovákiai klerofasiszta politikai rezsim uralmát tárgyaló munkája nyitja meg; részletesen elemezve a gazdasági és társadalmi viszonyok, a náci német birodalomhoz fűződő kapcsolat alakulását. E képet Bielik az akkori államigazgatás szervezetének és módszereinek bemutatásával egészíti ki. A nemzeti felszabadító mozgalom fő szakaszait és formáit Tichý vizsgálja fel; Tóth figyelmet szentel a szlovák hadseregben képződött burzsoá ellenálló csoportok értékelésének is, Štvrteckának a Szlovák Nemzeti Tanács 1943. évi létrejöttét tárgyaló tanulmánya után a Szlovák Nemzeti Felkelés gazdag problematikájával Faltan foglalkozik; Szlovákia Kommunista Pártjának a felkelésben vitt szerepét Graca világítja meg. Új megállapításokra jut Soltész is, a felkelés fővárosában tartott pártgyűlési kongresszust tárgyaló írásában; Jablonický a felkelés forradalmi szerveinek, a Szlovák Nemzeti Tanács és a nemzeti bizottságok tevékenységét vizsgálja. A hadtörténészek minden eddiginél alaposabban tárják fel a felkelés előkészítésének katonapolitikai /Solc/, és lefolytatásának katonai kérdéseit /Bencik, Kural, Pivovarci/. Broft a felkelés és a front viszonyát, Hrozienci a Szovjetuniónak a felkeléshez nyújtott segítségét mutatja be. Nem marad ki a vizsgálódás köréből az sem, milyen ellenforradalmi erőfeszítéseket tett Tiso kormánya a felkelés idejében /Škultéty/.

A szlovák nemzeti felkelésnek a cseh országrészekre gyakorolt hatását Tesař és Štěpánek méri fel, míg az európai ellenállásban betöltött helyét Frís tanulmánya jelöli meg. Igen figyelemreméltó, ahogyan Sopko bemutatja a felkelés eredményeként a klerofasiszta államapparátus szétesését, s ahogyan Janeček az 1944-45-ös forradalom típusa és a szocializmushoz vezető csehszlovák út szempontjából, Navrátil pedig a csehszlovák néphadsereg létrejötté tekintetében vizsgálja a felkelés jelentőségét. A szlovák kérdést az 1938-45-ös időszak vonatkozásában alaposan megvilágító tanulmányok Křen, Janáček/ sorát Beer tanulmánya zárja, amely a cseh - szlovák viszony újrendezése szempontjából foglalkozik a szlovák nemzeti felkelés jelentőségével.

Különös érdeklődéset tarthatnak számot a kötet azon tanulmányai, melyek a délszlovákiai horthysta megszállás elleni fellépés formáit és konkrét megnyilvánulásait Vietor/, illetve a szlovák nép antifasiszta harcának magyarországi visszhangját Rečková/ tárgyalják.

A kötet végén a szlovák nemzeti felkelés két kiemelkedő kommunista alakjának, Jusák és Novomeský elvtársának a felkeléssel foglalkozó 1964. júniusi smolenicei történetészkonferencián elhangzott felszólalásai találhatók.

A fontos kiadványt az egyes tanulmányok orosz és angol nyelvű rezüméivel, valamint névmutatóval látták el.

A hatalmas kötet teljes anyagának áttanulmányozása arról győz meg, hogy van ugyan még számos tisztázatlan és vitás kérdés, egészében azonban sikerült új és helyes megvilágításba helyezni a legújabbkori csehszlovák történelemnek ezt a bonyolult, sokoldalú és elmélyült vizsgálatot igénylő, rendkívül nagyjelentőségű eseményét és időszakát.

A kötet anyagára támaszkodva és hivatkozva hasznosan tájékoztatja a magyar közönséget a felkelés problematikájával kapcsolatos új szemléletről, a legfontosabb új kutatási eredményekről M.Kropilák cikke a Századok 1965. évi 4-5. számában, "Néhány új szempont a szlovák nemzeti felkelés történetéhez" címmel.

Tilkovszky Loránt

A csehszlovák történetírás legújabb eredményei

Az utóbbi néhány év során az új- és legújabbkori csehszlovák történetírásban jelentős fellendülés következett be. Már észrevehetően jelentkeznek annak a komoly kutatómunkának az eredményei, amely válasz a társadalomtudományokban 1956 után beállt válságra. A vita kezdeti szakasza után a csehszlovák történészek arra az eredményre jutottak, hogy a fennálló állapotot nem lehet külsőlegesen, formális átértékeléssel megjavítani, hanem csak a konkrét kutatáson alapuló tulajdonképpeni tudományos munka segítségével.

A csehszlovák történetírás érdeklődésének előterében a cseh és a szlovák munkásmozgalom, azoknak az I. II. és III. Internacionáléhoz való viszonya, a nemzetiségi probléma, az osztrák-magyar monarchia felbomlása és a Csehszlovák Köztársaság keletkezésének kérdése áll; de előrehaladt a München előtti Csehszlovákia külpolitikai helyzetének, a szomszédos államokhoz és a nagyhatalmakhoz való viszonyának kutatása is. Rendkívül figyelmet fordítanak a csehszlovák antifasiszta harcok történetére, mert ebben a témakörben a megelőző időszakban különösen sok volt a torzítás. Új megvilágításba került a szlovák nemzeti felkelés története és a Csehszlovák Köztársaság megújításáért folytatott harc. A háború utáni korszak kutatása még csak a kezdeteknél tart.

Nagyarányu munkát végeztek a 19. századi munkásmozgalom területén. A munka több irányban folyik, a gazdasági és társadalmi problematikát komplex módon kutatják. Így alakul ki a politikai munkásmozgalom tanulmányozásának alapja.

A bőséges újabb irodalomból leginkább J. Purš: Modèle du rapport existant sous le capitalisme prémonopoliste entre l'accroissement du mouvement des grèves et de développement de la production de fabrique/Historica VII, 1963./ c. munkáját és a fiatalon elhalt L. Kárniková: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914 /A népesség fejlődése a cseh tartományokban 1754-1914, Praha, 1965./ c. alapvető művét említeném meg. Kárniková történeti-demográfiai elemzése nálunk az első ilyenfajta jelentős munka. P. Horská-Vrbová: Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce /A cseh ipar és az ún. második ipari forradalom, Praha, 1965./ címen a kapitalista iparosodás társadalmi gazdasági és demográfiai szempontjaival foglalkozik és most készíti nagyobb munkáját a közép-európai iparosodás problémáiról.

A korszak kutatásának egyik fontos része a gyárak története, amely a Gyártörténeti Bizottság keretében folyik és az üzemi levéltárak anyagán alapul. Kialakultak a feltételek bizonyos területek komplexebb kutatásához is vidéki

történészek bevonásával. Így pl. dolgoznak az ostravai iparvidék kutatásán. Ennek az irányzatnak legfontosabb képviselője M. Myška.

A korszak politikai munkásmozgalmának tanulmányozása az I. és II. Internacionálé problematikájára összpontosul a cseh és osztrák munkásmozgalommal kapcsolatban. A legújabb jelentős alkotások ebben a témakörben Kašík V.: Dějiny První Internacionály /Az I. Internacionale története, Praha, 1965./ Solle Z.: První Internacionála a Rakousko /Az I. Internacionálé és Ausztria/, sajtó alatt, Kořalka J.: Severočestí socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí /Az északcsehországi szocialisták a cseh és osztrák tartományok munkásmozgalmának élén, Liberec, 1963./ M. Hübl terjedelmes munkát készít sajtó alá a II. Internacionálé problematikájáról, F. Jordán pedig a brünni egyetemen a munkásmozgalomnak a szociáldemokrácia radikális és mérsékelt irányzatra bomlásának korszaka problémáin dolgozik.

J. Kořalka a nemzetiségi kérdéssel is foglalkozik, műve: Všenemecký svaz a česká otázka koncem 19. stol. /Az össznémet szövetség és a cseh kérdés a 19. század végén, Praha, 1963./. A kapitalizmus kori nemzeti és nemzetiségi kérdésről sajtó alatt lévő munkájában szélesebb nemzetközi szempontból közelíti meg a kérdést, mellőzve az eddigi cseh irodalom nemzeti korlátait.

A 20. század történetében az osztrák-magyar monarchia felbomlása felé fordul állandóan a legnagyobb figyelem. Erről J. Krížek készít elő tanulmányt. Az osztrák-magyar monarchiával szembeni cseh ellenállás tematikáját K. Pichlík lényegesen kiszélesítette a Masaryk-csoport külföldi harcának tárgyalásával: První světová válka a "česká otázka". /Az első világháború és a "cseh kérdés". Historie a vojenství, 1964/3./ A monarchia felbomlásának szlovák vonatkozásait L. Holotík tanulmányozza.

Jelentősen előrehaladt a München előtti Csehszlovák Köztársaság külpolitikai helyzetének tanulmányozása. A koncepcióról, amely a München előtti Csehszlovákia külpolitikai problematikájának magyarázatát a belpolitikai fejlődésre korlátozta, most nagyobb nemzetközi összefüggések tekintetbevételére tértek át, ebben keresve annak az elszigeteltségnek gyökerét, amelyben a csehszlovák állam 1938-ban leledzett. Ilyen széles alapokra fektette a müncheni kérdés kutatását Kvaček R.: Vyvoj v Evropě v letech 1933-1937 a československá zahraniční politika /Európa fejlődése 1933-1937 között és a csehszlovák külpolitika/ c. sajtó alatt lévő munkájában. Kvaček rendkívül nagy irodalom és forrásanyag tanulmányozása alapján rekonstruálta a Csehszlovák Köztársaság külpolitikai problematikáját az európai fejlődés alapján, Hitler fellelépésétől kezdve. A. Gajanová: Československá zahraniční politika ve světle střeoevropské po-

litiky velmoci /A csehszlovák külpolitika a nagyhatalmak középeurópai politikájának fényében/ c., ugyancsak sajtó alatt lévő munkájának témája Csehszlovákia közép-európai helyzetének külpolitikai problematikája.

V.Olivova a Csehszlovák Köztársaságnak Németországhoz való viszonyával foglalkozik a huszas években. Jaroslav Valenta arra törekszik, hogy meghatározza azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek a csehszlovák-lengyel viszonyt már az első világháború befejezésétől kezdve befolyásolták. Zdenek Sládek a szovjet-csehszlovák viszony gazdasági oldalát tanulmányozza 1918 után.

Viszonylag kevésbé van kidolgozva a csehszlovák belpolitikai problematika. A Csehszlovák Köztársaság politikai strukturája nincs eléggé megvilágítva, s ez megmutatkozik a korszak munkásmozgalmának történetében, amely eddig nagyjából a történelem a priori magyarázatán és az új objektív megközelítés határán mozgott. Csehszlovákia Kommunista Pártja /KSC/ történetén dolgozók érdeklődésének előterében most a KSC-nek a Komintern VII. kongresszusa előtti bonyolult korszak alatti fejlődése áll. Nagy figyelmet fordítanak a KSC fő alapítója, Bohumir Smeral személyére. Egyéniségének új értékelésére legujabban két szerző is tett kísérletet: Menol V.: Na cestě k jednotě. Komunistická strana Československa v letech 1921-23 /Az egységhez vezető út. Csehszlovákia Kommunista Pártja 1921-1923 években, Praha, 1964./ és Klir M.: Uloha B.Smerala při vypracování strategicko-taktické orientace KSC /B.Smeral szerepe a KSC stratégiai-taktikai irányzatának kidolgozásában. Příspěvky k dějinám KSC 1964-6, 1965-1./

A korszak nemzetközi munkásmozgalma történetének új kifejtése szempontjából nagy jelentősége van az M.Hájek vezette alatt elkészült, széles alapokon nyugvó kollektív áttekintő munkának: Průhled najnovějších dějin. /A legujabbkori történet áttekintése. Praha, I. 1962. II. 1963./ A IV. Internacionálé problémáival Hrbata F.: Komunistická Internacionála a protifasistické hnutí v letech 1933-35 /A Kommunista Internacionála és a fasisztaellenes mozgalom az 1933-35 években, Praha, 1963./ és Suchopár V.: Komunistická internacionála proti fašismu /A Kommunista Internacionála a fasiszmus ellen. Praha 1964./ c. munkák foglalkoznak.

Történetírásunk legaktívabban művelt témaköre ma a csehszlovák területen megnyilvánuló ellenállás. A "Výbor pro dějiny protifasistického odboje" /A fasisztaellenes ellenállás történetének bizottsága/ négy év előtt főfeladatként a csehszlovákiai antifasiszta ellenállási mozgalom három kötetes történetének kidolgozását tűzte ki célul. A munkát nemcsak a hivatásos történészeket egyesíti, hanem a Bizottságnak sikerült az önkéntes káderek viszonylag széles csoportját kialakítani, akik az egyes kerületekben az anyagot összegyűjtik. Érthető módon ez nem megy nehézségek nélkül, néhány intézményben még szűk szempontból tekintenek

az ellenállási frontra. 1965 derekán a szerzői kollektíva szakembereknek és a nyilvánosságnak bemutatta az "Odboj a revoluce 1938-1945" /Ellenállás és forradalom 1938-1945/ cím alatt kidolgozott előmunkálatokat. Ez azt bizonyítja, hogy a csehszlovák történészek az ellenállás sokoldalú képének megrajzolásánál nemcsak a lehető legszélesebb ténybeli anyagot akarják összehordani, hanem arra törekszenek, hogy a második világháború és az antifasiszta ellenállás kutatásával összefüggő általánosabb módszertani és elméleti kérdéseket is felvessék.

A nemrégien megjelent munkák közül a második világháború alatti csehszlovák ellenállás tematikáját Krennek a Benes-vezette emigráció politikájáról, irt munkája szélesíti ki: Do emigrace. Buržoazní zahraniční odboj 1938-39. /Emigrációba. A burzsoá külföldi ellenállás 1938-39. Praha, 1963./ Formai tekintetben Kren munkája egyben kísérlet arra is, hogy a történeti anyagot élénkebb és érdekesebb formában dolgozza fel. Jan Tesák: Poznámký k problémům okupacního režimu v tzv. protektorátě /Megjegyzések a megszálló rezsim problémáihoz az un. protektorátusban. Historie a vojenství 1964, 2. és 3. szám./ c. tanulmánya is bizonyítéka az 1939-1945. évek tematikája új, megközelítésének. T. Brod és F. Čejka könyve: Na západní frontě /A nyugati fronton. Praha, 1963./ a nyugati hadsereg egyenruhájában harcoló csehszlovák katonáknak állít emléket. A szlovák antifasiszta mozgalom kutatása szempontjából alapvető jelentősége van a szlovák állam alaposabb megismerésének. Ennek a tematikának feldolgozásában alapvető része van Lubomír Liptáknak. A kép sokoldalubbá tételéhez ma már nagyszámú helytörténeti irodalom áll rendelkezésére, amely ma már részben túllépi a szűk propagandista irodalom keretét.

A történészeknek az ellenállás történetéről irt munkái sok ponton érintik a Csehszlovák Szocialista Köztársaság mai belpolitikai életét. Ezt bizonyítja a csehszlovák történészek fontos szerepe az 1963. decemberi Központi Bizottság határozatának meghozatalában, amely rehabilitálta a Szlovák Kommunista Párt illegális Központi Bizottsága tagjait a "burzsoá nacionalizmus" vádjával szemben. Ez a határozat teremtette meg az előfeltételt a szlovák nemzeti felkelés sokoldalú történeti képének megrajzolásához. Az 1964. évi ünnepségeken a történészek alkotó közreműködését dokumentálta a szlovák nemzeti felkelésről 1964. június 8-10 között tartott tudományos konferencia is. Jegyzőkönyvét a Szlovák Tudományos Akadémia adta ki "Slovenské národné povstanie roku 1944. Sborník príspevkov z národnoslobodzovacieho boja 1938-1945" /Az 1944. évi szlovák nemzeti felkelés. Az 1938-1945 közötti nemzeti felszabadító mozgalom adalékainak gyűjteménye/ címmel. A szlovák nemzeti felkelés tematikájáról előkészületben van a legfontosabb dokumentumok tudományos kiadása.

Az 1939-1945 évekkel kapcsolatos irodalmi tevékenység is megélénkült. Nemrégén jelent meg "Cesta ke květnu" /A májushoz vezető út/ címmel egy kétkötetes gyűjtemény /szerk. M.Klímeš, P.Lesjuk, I.Malá, V.Prečan/, amely az 1945-1945 közötti csehszlovák ellenállásra és a népi demokratikus állam építésének kezdetére vonatkozó fontos anyagot teszi közzé. Jövőre jelenik meg M.Cervinková és L.Otáhalova forráskiadványa, amely a Beneš-Féle londoni emigrációs központnak és a protektorátus "Elnöke", Hácha irodájának iratait hozza nyilvánosságra.

Most kezd kibontakozni a csehszlovák történet második világháború utáni szakaszának tudományos kutatása is. Itt kell megemlíteni K.Kaplan-nak eddig ismeretlen levéltári anyagra alapozott tanulmányait: K výsledek první petiletky /Az első ötéves terv eredményei. CsCH, 1965-3./ és Tridni boje po únoru 1948. /Osztályharc 1948 február után. Přispevky k dějinám KSČ 1963-1./ és M.Reimann cikkét: Národní a demokratická revoluce a vývoj KSČ /A nemzeti és demokratikus forradalom és a KSČ fejlődése. Skola-Věda-Život 1965-2./

A csehszlovák történetírás figyelme eddig elsősorban a nemzeti történetre összpontosult s az utóbbi időben fordul az egyetemes történet és annak a Csehszlovák Szocialista Köztársaság területén való tanulmányozásának lehetősége felé. Erről most indult meg a vita, amelynek bevezetője F.Graus-nak a Történettudományi Intézetben elhangzott "Světové dějiny a československá historiografie" /"Egyetemes történet és csehszlovák történetírás" című referátuma volt. /Megjelent a Československý časopis historický 1965/4. számában./ Graus a történettudománynak a 20. század kulturális életében játszott szerepéből kiindulva azt bizonyította, hogy az egyetemes történet sajátos koncepciójának kialakítása a csehszlovák történetírás részére sürgető szükség. Szélesebb, általános érvényű mérték és a csehszlovák történetnek az eddigénél jóval szélesebb földrajzi és kronológiai keretbe illesztése elősegítene az eddigi kulturális elszigeteltségnek és kiegyensúlyozatlanságnak a leküzdését. Nemcsak tájékoztató kézikönyvekről van szó, hanem szintézisről, amelynek célja a tények és események értékelő kiválasztása és elsősorban általános-kulturális funkció teljesítése.

A csehszlovák történetírás mai fejlődésének legfontosabb jellemző vonása a történeti tények tiszteletéhez való visszatérés. A történetésmunka elengedhetetlen és általánosan elismert előfeltételévé vált a konkrét anyag tanulmányozása. Persze még mindig előfordul, hogy az a priori tézishez nagy mennyiségű tényt kapcsolnak, amely csak illusztrál, de nem bizonyít. Az a törekvés, hogy a történeti témák iránt az olvasókban nagyobb érdeklődést keltsenek, néhány történészt arra indított, hogy a megoldást inkább a formai oldalról keressék, a stílus fordulatosságában, a szövegnek versekkel és idézetekkel való díszítésében. Emellett

maguk a fogalmak, amelyekkel a szerző operál, gyakran változtatlanul merevek és alapjában véve dogmatikusok, s így nem egyébről van szó, mint elemezetlen fogalmakkal való elemzésről. Az utóbbi időben azonban olyan munkák is születnek, amelyek megbízható anyagon és módszertanon alapulnak. Kíváncsok, hogy történetírásunk további fejlődése ezt az utat kövesse.

Alena Gajanova/Prága/

JUGOSZLÁVIA

Ю.В.Бромлей: Становление феодализма в Хорватии.
/К изучению процесса классовообразования у славян./
Наука, Москва, 1964. 405 стр.

/A feudalizmus kialakulása Horvátországban. Adalék az osztályok kialakulásának folyamatához a szlávoknál./

A szovjet szerző, aki már eddig is számos tanulmányt publikált a középkori horvát történelem tárgyköréből, s a két kötetes szovjet Jugoszlávia-történetnek is egyik szerkesztője volt, ebben a munkájában a XI. sz. végéig terjedő korszakban vizsgálja meg a társadalmi viszonyok kialakulását a tengerparti Horvátországban /nagyjából a Zadar és a Split közé eső területen/, amelyre vonatkozólag van írott, legnagyobbbrészt okleveles forrásanyag. Első fejezetében a kérdés historiográfiája mellett éppen a forrásanyag vizsgálatával foglalkozik behatóan, részletesen ismerteti az egyes oklevelek, vagy kolostorokban fennmaradt chartulariumok hitelességének kérdésével kapcsolatban eddig felvetett szempontokat. Maga feltételelesen három csoportra osztja fel az okleveles anyagot /beleszerkesztve ebbe a chartulariumok kivonatos okleveleit is/: az elsőbe sorolja a nyilvánvaló hamisítványokat, a másodikba azokat, amelyeket egyesek hamisítványoknak, mások hiteleseknek tartanak, s a harmadikba a kétes hitelességű vagy interpolált okleveleket. Kifejti, hogy a második és harmadik csoportba tartozó okleveleket bizonyos óvatossággal fel lehet használni a társadalmi viszonyok rekonstruálásánál.

A tárgyalás során a több mint 200 oklevél és az egyéb írott forrásanyag /krónikák/ adatainak részletes elemzése alapján először megállapítja, hogy a falusi lakosság a földművelés, ezen belül is a gabonatermesztés és állattenyésztés mellett bizonyos falusi iparágakat is művelt. Ez a falusi lakosság nagyrészt szabad földművelőkből állt. A földművelők részben még nagycsaládi közösségekben éltek, amelyekben a közösen gazdálkodó fivérek vittek vezető szerepet, legnagyobbbrészt azonban már kisebb családokban, bár az eredeti vagyonszövetségnek még vannak nyomai a rokonoknak a földhöz fűződő jogaiban. Külön fejezetben foglalkozik a szerző a szabad falusi lakosok helyzetével, s megállapítja, hogy bizonyos differenciálódás már van közöttük, egy részük elszegényedik, néhányan viszont gazdagodnak. Ezek az allodiális birtokosok azonban ebben a korban nem azonosak a nemességgel.

Az utolsó fejezetben a nagybirtok kialakulásával foglalkozik a könyv. Megállapítja, hogy a nagybirtok csak részben fejedelmi, ill. királyi adományból származik, hiszen az uralgó szuverénitása még nem vált legfőbb földesuri joggá, va-

gyis a horvát uralkodók nem adományozhattak olyan földeket akár egyházi, akár világi nagybirtokosoknak, amelyeken szabad földművelők éltek, hanem csak a faluközösségek vagy nagyobb egységek /zsupák/ közföldjeit. Ennek az okát abban látja, hogy a föld allodiális tulajdona igen hamar kialakult /nem utolsó sorban persze a dalmát városok és az ott uralkodó tulajdonviszonyok hatására is/. A nagybirtokosok részben egyházi intézmények, részben világi előkelők, pontosabban a fejedelmi udvar tisztviselői és a helyi közigazgatás vezetői. Őket nevezik a források nobiles-nek. A nagybirtok szolgáló népe a legtöbb esetben, különösen a korábbi szakaszban, rabszolga, akiket a földesur vásárlás útján szerez /különösen a dalmát városok földbirtokkal is rendelkező polgárai teszik ezt/, vagy önként, szükségből álltak be szolgának, vagy erőszakkal teszik rabszolgává /a hadifoglyokat például/. A rabszolgák többsége gazdaságilag teljesen önállóan, nem családos, ezeket tehát a klasszikus rabszolgatartó formáció módszerei szerint zsákmányolják ki /elsősorban a királyi birtokokon találunk ilyeneket/. Kisebb számban, de akadnak gazdasági önállósággal is rendelkező rabszolgák, akik így már átmenetet jelentenek a feudális jobbágy felé. A rabszolgák tulsúlyát a szerző azzal magyarázza, hogy a függő viszonyba kerülésnek a rabszolgatartó formációban ismeretes módozatai uralkodtak itt ebben az időszakban, egyéb módjai /a közszabadok gazdasági okokból való függőségbe jutása/ még kevésbé terjednek el. Emellett persze a dalmát városi társadalomnak a hatása sem jelentéktelen /ahol még sokkal később is megvolt a rabszolgaság/. Végső fokon a Horvátországban a XI.sz. végéig fennálló átmeneti jellegű társadalmi rendszert Bromlej - Grekov megállapítását módosítva - félig szomszédsági - közösségi és félig feudális rendszernek mondja. Az átmeneti jelleg és a társadalmi viszonyok bonyolult volta magyarázza, hogy az osztályharc többnyire nem vett fel élesen egyértelmű formákat. Az osztálytársadalom kialakulása tehát a XI. század végére még nem fejeződött be.

Bromlej alapos, kitűnő könyvét a szokásos mutatók mellett hasznosan egészíti ki a szövegben előforduló szakkifejezések mutatója is. Csak remélni lehet, hogy a szerző mielőbb a további századok társadalmi fejlődését is ilyen elmélyültséggel és alaposséggal dolgozza fel.

Niederhauser Emil

Edvard Kardelj-Sperans: A szlovén nemzeti kérdés fejlődése.
Forum, Novi Sad, 1960. 483 p.

A könyv eredetileg 1938-ban íródott, azzal a céllal, hogy a szerb-szlovén-horvát burzsoázia kompromisszumain, a nagyszerb nacionalizmuson és a kifejezett állami centralisztikus bürokrácián alapuló hamis "jugoszláv egység" felfogással szemben megmutassa a szlovén nemzeti kérdésnek az országon belüli és a nemzetközi osztályharccal való elszakíthatatlan kapcsolatát. A mű előkészítette a Szlovén Népfelszabadító Front nemzeti önrendelkezésen és föderatív egyesülésen alapuló programját.

A szerző a XVIII-XIX. századi nemzeti ébredéstől követi nyomon a gazdasági és politikai fejlődésben elmaradt szlovén nemzet és nemzeti gondolat alakulását. Kimutatja, hogy a nemzeti burzsoázia fejletlensége miatt az éles nemzeti és szociális mozgalmak sokáig hiányoztak.

Az első nemzetinek mondható szervezetet külső erő, Napoleon hadserege hozta létre Illiria néven, amelynek azonban nem nemzeti felszabadító, hanem kifejezetten katonai, stratégiai célja volt, elemi érdekei a fennálló társadalmi rendszer konzerválásához fűzték. A franciaellenes felkelések viszont a szlovén burzsoa mozgalmak első komolyabb jelenségei voltak.

Az 1848-as forradalmak idején a szlovén nemesség nem állt a forradalom élére, hanem azonnal szembefordult Kossuth demokratikus követeléseivel, s a forradalmi parlamentben a délszláv nemzeti irányzat "nemzeti színezetű ellenforradalmi programjával" jelentkezett. A nemzeti érdekeket képviselő kispolgárság ahhoz nem volt elég erős, hogy egyedül szálljon síkra a nemzeti önállóságért, a tömegmozgalmaktól való féltelme pedig megakadályozta abban, hogy nemzeti összefogást hirdessen. A forradalmi apály idején, az irányvesztés következményeként erősödött meg Szlovéniában a régebbi ellenfelekkel, a konzervatívokkal összefogva a pánszláv-illir ábránd, mely reményét Ausztria uralkodó köreibe vetette.

A századfordulótól megjelent a politikai életben az önálló munkásmozgalom. Az ausztro-marxizmus szellemében 1896-ban alakult SzDP bátran tiltakozott a társadalmi mozgalmak sikerét gátló nemzeti ellentét-szítás, a nemzeti partikularizmus gondolata ellen. Ugyanakkor a nemzeti fejlődést, mint a kapitalizmus termékét, automatikusan a burzsoázia fejlődésétől várta, s ezért visszavonult a forradalmi politikai harctól. A szociáldemokrácia így bizonyos fokig

teret engedett a paraszti mozgalmak élére lendülő katolikus keresztényszocialista mozgalomnak, amely a politikai program nélküli szövetkezet-szervezésre korlátozta a parasztság érőit.

Az imperializmus idejére a szlovén nemzeti kérdés teljesen új világhelyzetben került napirendre. Most már Szlovénia földrajzi helyzete dominált a politikai kérdések eldöntésében. Trieszt, mint az Adria kulcsa, Szlovénia, mint a balkáni terjeszkedés országutja volt fontos. A szociáldemokrácia 1909-es tivoli "integráns jugoszláv" álláspontja, és a burzsoázia osztrák szimpátiája - ezen belüli önállóodási szándéka - már egyaránt idejétmúlt volt, kiengesztelhetetlen ellentétben állt a nagyobb imperialisták érdekeivel.

A Monarchia felbomlása felkészületlenül találta a szlovén politikai mozgalmakat. A rövid ideig funkcionáló burzsoá kormány hamarabb, mint bárki hitte volna, eltűnt. A szlovén nép egyrésze - miután tényleges érdekeit nemzeti alapon megoldó vezető erőt nem látott - népszavazás útján Ausztriához csatlakozott. Triesztet az imperialista győzelem eredményeként elcsatolták, Jugoszláviában pedig a szlovén burzsoázia szorongatott helyzetét kihasználva, neki némi gazdasági előnyöket nyújtva, létrejött a nagyszerb vezetésű és érdekeltsgű állam.

Kardelj végkövetkeztetése: a szlovén nemzeti önrendelkezést csak a forradalmi társadalmi erők képesek megoldani, továbbá, hogy a fasiszmus elleni egységes harc érdekében elengedhetetlen a munkásmozgalom számára konkrét nemzeti program kidolgozása.

Ságvári Ágnes

Dr. J. Mirnic: Radnički pokret u Bačkoj do formiranja Socijaldemokratske Partije Ugarske. Novi Sad, 1963. 394 p.

/Munkásmozgalom Bácskában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig/

A szerző könyvében - a belgrádi egyetemen megvédett doktori disszertációjában - gazdag forrásanyag alapján részletesen kimunkált képet nyújt a bácskai munkásmozgalom kezdeteiről, fejlődéséről, szervezeti formáiról, a szocialista tömegmozgalom kialakulásához vezető utról. Fő vonásaiban értékeli a korabeli magyarországi munkásmozgalmakat is, s több figyelemreméltó megállapítást tesz, főként az 1880-as évek időszakáról.

Meggyőzően bizonyítja, hogy az 1870-1880-as évek válsztójogi küzdelmei nem álltak arányban a mozgalom lehetőségeivel, túlméretezettek voltak, mögöttük csupán néhány nagyváros jólfizetett szakmunkásai álltak, a munkásság zöme távolmaradt a küzdelmektől, gyakran magától a mozgalomtól is, mivel abban háttérbe szorult a közvetlen munkásérdekek képviselője.

A könyv első fejezete az abszolutizmus kori népmozgalmakat írja le, majd a kiegyezés pozitív szerepét, jelentőségét méltatja a munkásszervezkedés lehetőségének megteremtése szempontjából. A következő fejezet a munkásosztály strukturáját elemzi a bácskai ipari és mezőgazdasági fejlődés talaján. Megállapítja, hogy a kialakuló nyersanyagfeldolgozó ipar /malom-, szesz-, cukorgyárak/ főként szakképzetlen idénymunkásokat foglalkoztatott, s így a kialakuló szocialista mozgalom bázisa Bácskában csak a kisipari munkásság lehetett. A megalakuló szakegyletek, munkás önképző egyletek azonban kezdetben nem függetlenek a munkaadóktól, ha azok gyakran csak un. pártoló tagokként vesznek is részt a szervezetben.

Az Általános Munkásegyletnek már több bácskai munkásszervezet is tagjaként szerepel, anélkül azonban, hogy vele tényleges szervezeti kötelékben állna. Szorosabb együttműködés az Általános Munkáspárt megalakulása után sem alakul ki. Az egyletek elsősorban helyi szervezetekként állnak fenn. A központi szervezet politikai irányvonala azonban hatással van a bácskai egyletek fejlődésére is. Ennek, pontosabban az Általános Munkáspártban az 1880-as évek elején eluralkodó konformizmusnak tulajdonítható a szocialista szervezkedés megtorpanása s a különböző ipartestületi segélyegyletek, katolikus legényegyletek, stb. számának gyors elszaporodása is.

Érdekesek a szerző fejtegetései a bácskai munkásmozgalom, a nemzeti és agrárkérdés viszonyáról. Megállapítja, hogy Bácskában a szocialista szervezkedés eleve három: német, magyar és szerb nyelven indul, összetétele, felfogása kezdetől fogva internacionalista. Az Általános Munkáspárt történeti érdeme, hogy nem engedi meg a munkásmozgalom nemzeti szétforgácsolódását s megakadályozza, hogy a munkásság az egymással versengő burzsoá csoportok segédcsapatává váljék.

A szlovák, bunyevác, ruszin nemzetiségű lakossághoz a szocialista eszmék azért nem jutnak el - fejti ki a szerző -, mert ezek csaknem teljes egészükben az agrárnépességhez tartoznak. Az Általános Munkáspárt vezetői általában nem tudnak mit kezdeni a paraszti-agrárproletár tömegekkel; az idegennyelvű agrárproletár tömegek pedig kétszeresen is el vannak zárva a szocialista eszmék elől. A Szociáldemokrata Párt 1890-es alakuló kongresszusán a szabadtéri munkásság küldötte már hangsúlyozza a bunyevác földmivelők szocialista

szervezkedésének fontosságát. Az agrárproletáriátus szocialista tömegmozgalmi Bácskában azonban csak az 1890-es évek második felében bontakoznak ki.

Összegezésként a szerző megállapítja, hogy a bácskai munkásmozgalom kialakulásának időszakára – mint az egész magyarországi munkásmozgalomra is – még a gyermekbetegségek jellemzői: a szervezetlenség, egyenetlenség, bizonytalanság; a mozgalom még csak egyes városokra korlátozódik, több nemzetiség s az agrárproletáriátus még nem vesz részt benne.

A mű magyar nyelvű kiadását örömmel üdvözölhetné a kelet-európai népek közös forradalmi hagyományai iránt érdeklődő olvasó és szakember egyaránt.

Mucsi Ferenc

A Jugoszláv Kommunista Szövetség rövid története
Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1963. 600 p.

Rövid bevezető után, mely felvázolja a munkásmozgalom kezdeti fejlődését /XIX. sz. vége – XX. sz. eleje/ a délszláv népek sajátos történelmi viszonyai között a könyv a Jugoszláv Kommunista Párt illetve a Jugoszláv Kommunista Szövetsége negyven évét /1919–1958/ tekinti át.

E munka, mint ezt a szerkesztőség előszava is leszögezi, nem minden részletkérdésre kiterjedő szintézis igényével íródott. Ez a célkitűzés, a munkásmozgalmi dokumentumok ezideig befejezetlen feltárása, s a részleteket élesen megvilágító tudományos feldolgozások nem elegendő száma miatt még nem vált időszerűvé. Mindez azonban nem lehetett akadály – s ezért csak elismerés illeti a jugoszláv történészeket – a jugoszláv közvélemény által joggal igényelt népszerű áttekintés megírásának.

A párt történetét, összhangban az ország belső fejlődésének alakulásával, nyolc fejezetben tárgyalja a könyv.

- I. A Jugoszláv Kommunista Párt megalakulása és fejlődése legális időszakában. /1919–1921 augusztus/
- II. A Jugoszláv Kommunista Párt az 1921 augusztusától 1929-ig terjedő időszakban.
- III. A Jugoszláv Kommunista Párt a január 6-i diktatura időszakában.
- IV. A Jugoszláv Kommunista Párt a forradalmi mozgalom fellendülésének időszakában. /1933–37/

v. A Jugoszláv Kommunista Párt harca Jugoszlávia demokratizálásaért és függetlenségének megvédéséért. /1938-1941 április/

VI. A Jugoszláv Kommunista Párt a felszabadító háború és a forradalom időszakában. /1941 ápr.- 1945 máj./.

VII. A Jugoszláv Kommunista Párt a szocializmus alapjainak építéséért és Jugoszlávia függetlenségének védelméért vívott harcban. /1945-1948/.

VIII. A Jugoszláv Kommunista Párt harca a szocialista társadalmi viszonyok kialakításáért. /1949-1958/

Meggyőző erővel ábrázolja a kötet a jugoszláv népek munkásosztályának erőfeszítéseit a forradalmi párt megteremtéséért, kiépítéséért; a párt kitartó küzdelmét, hogy a munkásosztály és valamennyi dolgozó osztály legjobbjait megszervezze a nép ellenségeinek legyőzéséért folytatott harcra. A történeti eseményeken keresztül mutatja be a párt küzdelmeit a burzsoázia elnyomó törekvéseivel szemben, azt, hogyan vészelte át a vereségeket, s a különböző elméleti és történeti buktatókon magát átverekedve hogyan lett a II. világháború idejére a jugoszláv népek életének sorsdöntő tényezőjévé. Dokumentuma ez a könyv annak, hogy csak a két évtizedes forradalmi harcban megedződött K.P. lehetett egyedül képes az ország népeit fegyverbe állítani és győzelemre vezetni a fasiszta megszállók és a hazai áruló burzsoázia elleni küzdelemben. A könyv kiemeli a Szovjetunió közvetlen fegyveres és politikai támogatását a megszállók elleni harcban, hangoztatva a Szovjetunió elsődleges szerepét a fasiszmus felett aratott nemzetközi győzelemben. Szemlélteti a könyv a párt erőfeszítéseit a háboruban lerombolt ország felépítéséért, a dolgozó nép forradalmi vívmányainak megszilárdításáért, azt a bonyolult küzdelmet, amelyet a Kommunista Párt vezetett, a második világháború után nyomban szocialista utra tért Jugoszlávia folytatott a tökéletes világgal, megváltozott társadalmi rendszerének elismertetéséért, nemzetközi helyzetének megerősítéséért. Bemutatja továbbá a jugoszláv párt utkeresését annak érdekében, hogy a szocializmus építése Jugoszláviában megfeleljen a II. világháború után előállott új nemzetközi szituáció és a jugoszláv történeti múlt, ill. az adott politikai, gazdasági és társadalmi feltételekből fakadó törvényeknek. Feltárja a könyv azt a mind gazdaságilag, mind politikailag rendkívül veszélyes helyzetet, amelybe Jugoszlávia a nemzetközi munkásmozgalom értetlensége miatt került, amikor is a Tájékoztató Iroda - Sztálin nyomására - különösebb elemzés nélkül egyértelműen elítélte a Jugoszláviában követett politikai gyakorlatot, s a jugoszláv párt által a szocializmus építésének különböző lehetséges utjairól vallott nézeteket. Rámutat arra, hogy a Tájékoztató Iroda 1948-49-es határozata nemcsak Jugoszlávia szocialista építését érintette súlyosan, hanem a nemzetközi munkásmozgalom fejlődését is károsan be-

folyásolta. Ismerteti a könyv azokat a legfontosabb tényeket és eseményeket, s azt az elméleti tisztázódást, amelyek után ismét normalizálódott a Szovjetunió és a népi demokráciák kapcsolata Jugoszláviával. Végül betekintést nyújt a könyv a jugoszláv párt azon harcába, amelyet az elméleti dogmatizmus és a dolgozó nép hatalmának gyakorlatában jelentkező bürokratizmus ellen vivott. Felsorolja a törekvéseket kísérő eredményeket, de nem titkolja a félreértéseket, félremagyarázásokat, az új viszonyok megteremtésével szükségszerűen együttjáró veszélyeket, vargabetűket sem.

M. Somlyai Magda

Les systemes d'occupation en Yougoslavie. 1941-1945
Belgrad, 1963. 564 p.

/A megszállási rendszer Jugoszláviában/

A belgrádi Munkásmozgalmi Intézet gondozásában kiadott tanulmánykötet kitűnő összefoglalóját nyújtja azoknak az eredményeknek, amelyeket a jugoszláv történeti irodalom a második világháború történetének kutatásában elért. A könyv, amely a III. Nemzetközi Ellenállástörténeti Kongresszusra készült, több igen alapos és részletes tanulmányban foglalkozik Jugoszlávia német megszállásával és a népfelszabadító mozgalom történetével.

A tanulmányok tulajdonképpen egy-egy köztársaság, vagy országrész német megszállásának történetét elemzik, s nincs a kötetben egy olyan átfogó dolgozat, amely Jugoszlávia megszállásának főbb problémáit összefoglalóan elemezné, mégis az olvasó előtt a résztanulmányokból teljes kép bontakozik ki. Már a tanulmányok címeinek felsorolása is tájékoztatást nyújt arról a gazdag anyagról, amelyet ez a kötet tartalmaz. Tone Ferenc: A náci megszállás módszerei Szlovéniában; Franjo Tudman: Az önálló Horvátország, mint a Jugoszláviát megszálló hatalmak politikájának eszköze és a népi ellenállási mozgalom Horvátországban 1941-1945.; Mihajlo Apostolski: A megszállt Macedonia helyzete a második világháborúban /1941-1945/.; Jovan Marjanović: A német megszállás módszerei Szerbiában, 1941-ben.; Danilo Janković: Az olasz megszállás módszerei Montenegróban és Sandzakban/1941-

megszállás módszerei Montenegróban és Sandzakban /1941-1945/.; Dragovan Sepic: Az olasz megszállási politika Dalmáciában 1941-től 1943-ig.; Josip Mirnic: A magyar megszálló rendszer Jugoszláviában; és végül Sandor Vegh: A német megszállás módszerei a jugoszláv Bánátban 1941-től 1945-ig.

Magyar vonatkozásban különösen a két utóbbi tanulmány tarthat érdeklődésre számot. Josip Mirnic dolgozata számunkra azért figyelemreméltó, mert nem csak a bácskai magyar megszállás történetét ismerteti hanem gazdag levéltári források alapján rekonstruálja a megszállás katonai, adminisztratív és politikai módszereit és rendszerét. Sandor Vegh tanulmánya pedig egy olyan probléma tisztázásához nyújt támpontot, amely az ellenforradalmi Magyarország revíziós politikájának fontos részét képezte, de mindezideig még feldolgozatlan. Ismeretes ugyanis, hogy Magyarország a második világháború folyamán igényt tartott a jugoszláviai Bánátra. Sandor Vegh tanulmánya a német megszállás módszereinek elemzésével igen fontos adatokat nyújt ahhoz, hogy miért zárkozott el mereven Németország a Bánátra vonatkozó magyar igények teljesítésétől.

A könyvet érdekes és hasznos kronológia egészíti ki Jugoszlávia megszállásáról és a népfelszabadító háború eseményeiről. A tanulmányokat a kötet a várható érdeklődési körtől függően angol, francia és orosz nyelven közli.

Juhász Gyula

J. Marjánovics: A népfelszabadító háború és a népi forradalom Jugoszláviában 1941-45.
Forum, Novi Sad, 1959. 135 p.

A népi demokratikus korszakkal foglalkozó történészek valamennyi népi demokráciában hosszú évek óta keresik a népi demokratikus forradalom jellegének helyes meghatározását, vitatják az átmenet általánosan érvényes és országonként változó, sajátos jegyeit, azt az új történelmi töltést, amelyből a népi demokráciák létrejöttek. Mindez Jugoszláviában nem vitatott kérdés, mivel az ország történelmi szerepe a 2. világháborúban, az a fegyveres ellenállási mozgalom, amely a Kommunista Párt vezetésével ott kibontakozott, egyértelmű helyzetet teremtett, világosan megjelölte, kifejezte a történelmi fejlődés irányát.

Jován Marjánovics könyve erről a népfelszabadító háborúról és a nyomában születő új társadalmi rendről ad szemléletes, elvileg elemzett összefoglalást.

Bevezetésként röviden áttekinti a két világháború közötti Jugoszlávia uralkodó köreinek politikáját. Megmagyarázza, hogyan vezetett magatartásuk az ország fasiszta megszállásához, majd bemutatja, hogy a Kommunista Párt, Tito vezetésével – már ebben a periódusban – hogyan hívta harcba a dolgozó népet az országot eláruló kormányzás ellen. ill. miért és hogyan tudta megszervezni a fasiszta megszállók elleni fegyveres harcot.

Részletesen tárgyalja a szerző e több mint négy éves harc politikai, katonai nehézségeit, átmeneti kudarcait, elért eredményeit, azt a mind katonailag, mind politikailag óriás fegyvertényt, ahogyan a kezdeti partizán-akciók az egész ország területét átfogó népfelszabadító háborúvá nőnek, ahogyan milliók és milliók – az ellenség legbarbárabb pusztítása ellenére megértik és vállalják ezt a háborút. A "mindezt miért" kérdésre a szerző egyértelmű választ ad, meghatározva ezzel egyben a Jugoszláviában végbement átalakulás jellegét is. "A megszállók elleni küzdelemnek – írja magában kellett hordoznia egy új Jugoszlávia csiráját, vagy pedig nem ölthetett volna oly tömeges arányokat. Mivel a régi Jugoszlávia kapitalista ország volt, az új csak szocialista lehetett. Ha a felszabadító háborúban nem született volna meg a szocialista Jugoszlávia, semmiféle más Jugoszlávia sem születhetett volna. Valószínű, hogy Jugoszlávia mint állam megszűnt volna, mert darabokra szaggatják és felosztják."

A könyv befejezésül rövid kitekintést nyújt a népfelszabadító háború és a népi forradalom győzelmét követően az új Jugoszlávia belpolitikai megszilárdulásáról, a nemzetközi elismerésért folytatott küzdelemről.

Jugoszlávia sajátos viszonyainak megismertetésén túl a mű figyelemreméltó szempontokat nyújt a népi demokratikus út általános vizsgálatához is.

M. Somlyai Magda

A társadalmi öngazgatás Jugoszláviában
Cikkek és beszédek gyűjteménye. 1950-60.
Forum, Novi Sad, 1963. 500 p.

A társadalmi öngazgatás megvalósulása része a szocializmus építésének. Jugoszlávia, a Szovjetunióban és a népi demokráciákban alkalmazott gyakorlattól eltérő módon igyekszik ezt megvalósítani. Magyarországon keveset tudunk arról, ami a társadalmi öngazgatás megvalósítása terén Jugoszláviában eddig történt. Ez a könyv közelebb visz az ott alkalmazott elveknek és módszereknek megismeréséhez, megértéséhez.

A gyűjteményes kötet közli Jugoszlávia vezető politikusainak a társadalmi öngazgatásról 1950-1960 között elmondott beszédeit, cikkeit, megnyilatkozásait, s képet ad arról, hogy milyen ideológiai meggyőződések késztették a jugoszláv pártot a társadalmi öngazgatás náluk alkalmazott sajátos gyakorlatának bevezetésére, milyen problémákkal, nehézségekkel kerültek szembe a megvalósítás során, milyen eredményeket értek el, melyek e rendszer javításra váró fogyatékoságai, milyen általánosítható következtetésre jutottak az eddigi gyakorlat értékelése alapján.

Hogy mit értenek Jugoszláviában társadalmi öngazgatásnak, milyen célt akarnak vele elérni, milyen formákon keresztül, azt a közölt cikkek alapján röviden a következőkben lehetne felvázolni. A társadalmi öngazgatás az új társadalmi viszonyok egységes folyamatát jelenti, amelynek lényege, hogy a dolgozók a gazdasági és a társadalmi élet különféle területein, egyre inkább átveszik és végzik a korábbi állami funkciókat. Szabad szervezeteik révén egyre inkább résztvesznek a mindennapi feladatok és ügyek intézésében. A termelők öngazgatása mindenekelőtt a gazdasági életnek, a társadalmi termelőeszközök igazgatásának és használatának demokratizálását szolgálja. A szabad társulásokba szövetkezett termelőknek a munkástanácsok, igazgató bizottságok, termelők tanácsai stb. útján kell átvenniük az állam irányító funkcióját a gazdasági életben. A munkássztyál ezekben a többé már nem "állami jellegű" szervezetben kezdi valóraváltani közvetlen vezető funkcióját. Ezért ezek a szervezetek - mint ezt a cikkek hangsúlyozzák - az államiság elhalásának formáját jelentik, ill. a társadalmi tulajdonba került termelőeszközök igazgatásának szocialista demokratikus formáját.

Érdekes, figyelemreméltó, gyakran visszatérő motivumai az egyes beszédeknek, cikkeknél, hogy a társadalmi öngazgatás Jugoszláviában alkalmazott gyakorlatát Marx, Engels, Lenin munkáiból, a marxizmus-leninizmus alaptételeiből vezetik le. Ugyanakkor nem állítják, hogy a Jugoszláv példa bárhol is egyszerűen követhető lenne.

A társadalmi öngazgatás kérdése a szocializmus építésének egyik - mert számos belső és külső feltétel hatásának van alávetve - legnehezebb kérdése. Megvalósítása nem megy máról-holnapra és nem lehet kész recepttel dolgozni. A saját ut megmegtalálása azonban nem jelenti azt, hogy ne ismerjük meg mások tapasztalatait, kudarcait, eredményeit. A könyv adalék Jugoszlávia próbálkozásainak megismeréséhez.

M. Somlyai Magda

E. Kardelj: A szocializmus és a háború.
A koegzisztencia politikájának kínai bírálatáról.
Forum, Novi Sad, 1960. 182 p.

A könyv a nemzetközi munkásmozgalomban e kérdésről szóló vita kezdeti stádiumában íródott. Szerzőjét kettős szándék vezette: védve a Jugoszláv Kommunista Szövetség külpolitikai irányvonalát, bebizonyítani, hogy a Kínai Kommunista Párt nézetei nem a marxizmus védelmére, hanem a marxizmus korszerű továbbfejlesztésének meggátolására irányulnak, - és kimutatni, hogy a kínai nézetek igazi forrásai - még ha elvont sémák jegyében törnek is hegemoniára, tulajdonképpen a kínai társadalom, a kínai valóság szülöttei és bizonyos kül- és belpolitikai eljárások igazolásul szolgálnak. Fenti célokhoz alkalmazkodik a könyv módszere és szerkezete is. Összeveti a marxizmus klasszikusainak, a jugoszláv és más kommunista pártoknak a megnyilatkozásait a kínai álláspontokkal - majd a jelszavakat az adott országok társadalmi hátterével és gyakorlati politikájával.

Kiemelkedő fejezetei a könyvnek "A koegzisztencia és a marxizmus", melyben a koegzisztenciának, mint korunk nemzetközi osztályharcának forradalmi módjáról szól, "A fegyveres forradalom elkerülhetetlenségéről", amelyben bonckés alá veszi a kínai forradalomelméletnek azt a tételét, amely a forradalmat azonosítja az erőszakkal, és logikusan annak legkifejezőbb formájával, a háborúval. Tanulságos az "Okok és következmények" című fejezet, amelyben a különböző társadalmi feltételek között létrejött szocialista rendszerek sajátosságait és belső ellentmondásait elemzi. "A szocialista országok közti viszony" című fejezet pedig a szocializmus különböző, fejlett és fejletlenebb formáinak jelenlétéről szól. Mindezek alapján Kardelj arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista rendszer várhatóan még további változásoknak lesz kitéve és szükségszerűen a szocializmusnak új formái keletkeznek a most felszabaduló országokban. Ezért óv a hegemoniától, amely az egyik ország sajátos feltételei között létrejött formát abszolutizálja és kötelezőnek mondja ki, mert ezen célkitűzés a külpolitikában nagyhatalmi, hódító politikához is vezethet.

A kínai nézetek morális kiindulópontja az, hogy a háborúnak, mint az osztályharc eszközének elismerése csupán bátorság kérdése, a békés koegzisztencia pedig a gyávaság jele. Kardelj ezzel Engels nézetét szegezi szembe, aki szerint a háború akadály a szocializmusért vívott harcban, mert összekuszálhatja, lassíthatja a társadalmi erőviszonyok szocialista irányú fejlődését. A szocializmus háborus győzelme csupán kényszerhelyzet. Aki abszolút igazság-

ként kezeli, az hallgatólagosan az imperializmus tulsúlyát feltételezi, melyet csak erőszakos beavatkozás fordíthat pozitív, forradalmi irányba. Kardelj ezzel azt bizonyítja, hogy éppen a kínai nézetekben mutatkoznak a bizonytalanság jelei.

A következőkben végigvezeti a kínai téziseket a keletkezéstől azok hatásáig. Rámutat arra, hogyha a szocialista erők a békepolitikát háborúval váltanák fel, formailag jogosulttá tennék a hidegháborús törekvéseket, egy táborba tömörítenék azokat is, akik a forradalommal és azokat is, akik a háborúval szembenállnak. Szinte szükségszerű, hogy a háboru elkerülhetetlenségének elve a gyakorlati politikában háborus irányvételt jelentsen. A háborus irányvételt egyébként a kínaiak elméletileg is alátámasztják. A forradalom fogalma náluk a "végleges döntés"-re szűkül, a békeharc feladata pedig kizárólag a propaganda, a leleplezés és a magyarázás területére korlátozódik. Ilyen módon a szocializmus és a kapitalizmus közti harcnak egyetlen formája maradna, a két rendszer közt háborus világfront felállítása, amely viszont idő előtti döntést kicsikarva, mindazokat, akik a béke mellett állnak, a status quo fenntartását hirdető kapitalizmus oldalára sodorná.

Kardelj ezzel a perspektívával az aktív koegzisztencia politikáját szegezi szembe. Szóhasználatát azt fejezi ki, hogy annak célja nem a status quo egyszerű fenntartása, hanem államközi, gazdasági, politikai eszközökkel a kapitalizmuson belül érlelődő bomlás és a szocialista elemek növekedésének elősegítése. Az aktív koegzisztencia fontos eleme kell legyen a világ munkáosztályának felsorakoztatása, függetlenül a munkásmozgalom áramlataitól.

Nagy súlyt fektet Kardelj arra, hogy felfedje, milyen - a munkásmozgalomban többször megcáfolt - eszmeáramlatban találhatók meg a háboru elkerülhetetlenségéről felállított tézisek eszmei elődei. Ezt a trockizmusban találja meg, mégpedig a permanens forradalomról szóló és a szocializmusnak egy országban lehetséges felépítését tagadó látszólag kombattáns, valójában defetista nézetekben. Kardelj egy fejezetet külön szentel annak, hogyan tükröződik a "rég az újban". Trockij a forradalom fogalmát szinte kizárólag aktusokra korlátozta. Figyelmen kívül hagyta az azt hordozó és előkészítő társadalmi tényezőket, amelyek mind a hatalom megragadása előtt, méginkább a szocializmus építése idején hosszantartó keserves mindennapi munkát tettek szükségessé. Az európai forradalmi hullám apálya új helyzetet teremtett, Trockij ezért forradalmi háborút hirdetett. Oka ennek az volt, hogy elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy elmáradott ország a fejlett országok közvetlen hozzájárulása nélkül szocialista társadalmat építhessen, félt a gazdasági nehézségek kapcsán fellépő társadalmi-szociális ellentmondásoktól, ezért belpolitikai szükségét látott a "forradalmi háboruban". Nemcsak a Szovjetunióban, hanem más országokban is lebecsülte a forradalom tartalékait. Ez juttatta arra a

következtetésre, hogy lehetséges külső háboru útján a szocialista rendszer megteremtése más országokban. A felfogás az igazságos és igazságtalan háboru elvének tagadásához vezetett, mivel hirdetői szemében a szocializmus címén támadó háborut is igazolhatóvá tette.

Az utalás Trockijra nem a két irányzat azonosságát szándékozott kimutatni, hanem elsősorban azt, hogy a súlyos nemzetközi elszigeteltség, a gazdasági elmaradottság és a kapitalista környezet hatásából származó nehézségek hasonló társadalmi feltételek mellett hasonló ideológia táptalajává válhatnak. A szerző arra irányítja a figyelmet, hogy a társadalmi-állami viszonyok hatása, a mindennapi gyakorlati politikai lépések igazolásának kívánsága alól a szocialista országokban uralkodóvá vált marxista elmélet sem vonhatja ki magát, ha csak nem éles kritikával vizsgálja saját tevékenységét. A hiba tragikussá akkor válhat, mikor a marxista teoretikus, vagy vezető réteg nem ismeri fel az ideológiájában és politikájában jelentkező új elemeknek a szocializmuson belül keletkezett új ellentmondásokkal való összefüggését, hanem a jelenségeket egyenesen általános elméleti szabály színvonalára emeli.

A befejező részben Kardelj kísérletet tesz arra, hogy az új nézetek társadalmi gyökereire irányítsa a figyelmet. Utal a szocialista társadalom fejlődése során jelentkező néhány ellentmondásra, amelyek megoldásra várnak: a/ vivmány volt a termelőeszközök feletti társadalmi tulajdon, de ez a bérviszonyokra konzerválóan hathat, b/ a szocializmus a győzelemhez helyesen, az állam erejét vette igénybe, a későbbiekben viszont az állam, a bürokratikus elem, tulsulya etatista eltorzulást szülhet. c/ Miután a szocializmus állami tényező lett az eddig mozgalmi kapcsolatok nemzetközi államközi kapcsolatok formáját is öltik - ezzel lehetőség adódik hegemoniára, d/ mivel különböző gazdasági fejlettségű országokban épül a szocializmus, ez alap lehet egyesek részére a korábbi fölény megóvására, mások részére a különbségek erőszakos megszüntetésére. e/ A forradalom végrehajtása megköveteli a vezető erő monopóliumhelyzetét, mely viszont később a demokratizmus akadályja lehet. f/ Miután a marxizmus helyes elméletnek bizonyult más áramlatokkal szemben, fennáll annak a veszélye, hogy dogmává merevedik, ideológiai monopóliumot fejleszt ki.

A könyv célja, hogy a jugoszláv KSZ és a kínai KP közötti nézeteltéréseket az elvont tételek hangoztatásáról az elvek korszerű továbbfejlesztésének útjára, a nézeteltéréseket az államközi kapcsolatokról a kölcsönös tisztázásnak az útjára terelje.

Ságvári Ágnes

A jugoszláv történettudomány problémái
és a legjelentősebb szintézisek

Ha a jugoszláv történetírók jelenlegi munkájának legszembetűnőbb jellegzetességeit akarnánk megjelölni, azt hiszem, első helyen a bátor problémafeltevést és kezdeményezést, valamint a saját munkájukkal való nagyfoku elégedetlenséget, a szigorú önbírálatot kellene említeni. Az ember tolla alá önkéntelenül is ez a megállapítás kívánczik előjáróban, amikor a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottsága mellett működő ideológiai bizottság által 1964. április 25-én rendezett történész tanácskozásról akar ismertetést írni. Ismertetést, amely nem ad áttekintést a jugoszláv történetírás egészéről, különösen nem eredményeiről, mert a megbeszélés feladata a jugoszláv történetírás problémáinak felszínre hozása volt. De tulajdonképpen a problémákról sem adhatunk összefoglaló képet, mert a JIC-ben megjelent beszámoló is csupán a megbeszélés 13 felszólalásának gyorsírói feljegyzését tartalmazza, s ezek egymás után elhangzott szubjektív értékeléseket adnak, összefoglalás nélkül. Igaz, hogy az összefoglalás igénye részben megtalálható Veljko Vlahovićnak, a Központi Bizottság mellett működő ideológiai bizottság elnökének és Rodoljub Čolakovićnak, a Központi Bizottság mellett működő történelmi bizottság elnökének felszólalásában, azonban szintén csak szubjektív vélemény nyilvánítása: egyes nézetek helyeslése, mások vitatása formájában. Így az ismertetés is csak arra törekedhet, hogy az egyes kérdésekben elhangzott vélemények fővonalát, egyes kérdésekben a pro és contra elhangzott nézeteket továbbadja.

A megbeszélés kereteit az ideológiai bizottság által előre szétküldött "emlékeztető" vázolta fel. Ez - a felszólalásokból következtethetően - elsősorban a jugoszláv történetírás ideológiai problémái iránt érdeklődött, de a felszólalók emellett, sőt ezt megelőzően is, sokat foglalkoztak szervezési és módszertani kérdésekkel.

A felszólalók a jugoszláv történetírás legsúlyosabb ideológiai problémájának a történetírásban jelentkező nacionalizmust tartják. Ezt a jelenséget egyesek a burzsoá ideológia hatásaként tárgyalták, mások egyszerűen annak tudták be, hogy az egyes jugoszláv köztársaságokban a történészek, befelé fordulva, túlzottan saját népük történetére irányítják a figyelmüket. Dančo Zografski a macedon történetírásban jelentkező romantikus nemzeti fellángolásról beszélt; túlhangsúlyozták a macedonok nemzeti individualitását. Különösen éles szavakkal bélyegezték meg a munkásmozgalmi történetírásban megnyilvánuló nacionalista jelenségeket. Kifogásolták, hogy egyes köztársaságokban egész Jugoszláviára

kiterjedő mozgalmakat, eseményeket belső nemzeti ügyként tárgyalnak. Hangsúlyozták a nacionalista nézetek veszélyességét, ami legkárosabban akkor nyilvánul meg, amikor azok belekerülnek a tantervekbe, a tankönyvekbe.

A burzsoá ideológia hatásáról - a nacionalizmuson túl - viszonylag kevés szó esett; egyesek a rosszul értelmezett objektivizmus, a pozitívizmus megnyilvánulásaiával hozták azt összefüggésbe. Sokkal erőteljesebben hívták fel a figyelmet a marxizmus helytelen alkalmazása következtében jelentkező ideológiai problémákra. Többen beszéltek az ideológiai munkában tapasztalható hisztorizmus-ellenességéről, arról a felfogásról, hogy a történelemből csak az imperiaizmus és a szocialista forradalmak korszakának ismeretére van szükség. Ami az előtt történt, annak tanulmányozása és tanítása fölösleges. E nézet jelentkezéseként említette Mirjana Gross, hogy az 1965-ös jugoszláv történész-kongresszuson eredetileg csak az 1918 utáni történelmi eseményekkel akartak foglalkozni. Elégé általános véleményként jelentkezett az a felfogás, hogy a jugoszláv marxista történetírás még csak a kezdeti lépéseket teszi, épp azért kiforratlan. Az emiatt jelentkező problémák egyik csoportjaként említették a "politika-történet" tultengését. A nem elegendő elmélyültség jele, hogy igen sok történetíró megreked a történelmi események politikai felszínének ismertetésénél. Másik probléma-csoport, amelyet a materialista monista világnézet helytelen értelmezéseként - alkalmazásaként értékelték, az ökonomizmus, a szociologizmus tultengése, a történelmi eseményeknek egyoldalúan a társadalom anyagi életére, a gazdasági alapra való visszavezetése, a társadalmi tudat, az eszmék, a kultura szerepének lebecsülése, elhanyagolása, illetve teljes mellőzése.

Sok szó esett a politikai pragmatizmusról. Többen élesen elítélőleg beszéltek arról a jórészt túlhaladott állásponttól, amely a történelmet közvetlen politikai hasznossága alapján értékelte, és hangsúlyozták, hogy a történettudományt nem szabad napi politikai célok kiszolgálására felhasználni. Mint minden kutatómunka, úgy a történeti kutatás sem határozhatja meg előre kutatása eredményét. Szabadnak, függetlennek kell lennie a kutatás eredményének a tények alapján való kialakításában. A történelemnek, mint a megismerés tudományának függetlennek kell lennie a napi politikával való közvetlen kapcsolattól, ami azonban nem jelentheti a történelem depolitizálását. A történelem a fejlődés objektív törvényszerűségeinek feltárásával a politikai haladás szövetségese, s a fejlődést éppen azzal segítheti elő, hogy objektíven ábrázolja az eseményeket és azok rugóit, feltárja a múltból a jövőbe vezető utat.

A pragmatizmussal szoros összefüggésben álló problémaként beszéltek a történeti distanciáról, arról, hogy meg lehet-e írni tudományosan a közelmúlt történetét, vagy pedig szükség van-e ahhoz megfelelő időbeli távolságra. Ebben a kérdésben a legellentétesebb vélemények hangzottak el. A

többség véleménye: természetesen szükséges és lehetséges is a közelmúlt történetének megírása. Egyesek véleménye szerint a marxista nézőpont lehetővé teszi, hogy a történész a közelmúlt eseményeivel szemben – amelyeket maga is átélt, vagy amelyeknek aktív részvevője volt – objektív álláspontot foglaljon el. Mások több-kevesebb fenntartást hangoztatnak ezzel az állásponttal szemben. Mirjana Gross szerint "tartósabb tudományos értéke csak az olyan fiatalabb történész munkájának lehet, aki pl. a két háború közötti időszakról ír, amelyet még mint gyermek élt át, nem pedig mint az "események tudatos részvevője". Többen hivatkoztak arra, hogy a "distanciáról" folytatott vitának tulajdonképpen nincs is értelme, mert amíg az elméleti viták folynak, addig úgy is feldolgozzák a közelmúlt és a jelenkor eseményeinek történetét. A feladat tehát: minél aktívabban, tudományos módszerekkel elkezdni, illetve folytatni a közelmúlt történetének feldolgozását, keresni e munka elvégzésének legjobb módszerét. Hangsúlyozták azonban, hogy a történészeknek, a közelmúlt eseményeiről írva, nem szabad a jelenlegi jugoszláviai társadalmi-politikai viszonyok pragmatista apologetáivá válniok; hanem az adatokból következő objektív értékeléseket kell levonniok, amelyek felhasználhatók lesznek a jövő feladatainak kijelöléséhez.

A jelek szerint a jugoszláv történetírásnak igen sok nehézsége származik a többnemzetiségű jugoszláv állam föderációs szerkezetéből, pontosabban a föderáció jugoszláv értelmezéséből, felépítéséből. A probléma – Jovan Marjanović megfogalmazásában – a következő: Jugoszláviában több a történettudományi intézet mint az USA-ban, vagy a Szovjetunióban. Mind a hat szövetséges köztársaságnak van a nemzeti történettellel foglalkozó történettudományi intézete, majdnem mindegyiknek van intézete, vagy legalább tudományos osztálya a munkásmozgalom kutatására. Ez már mintegy tizenkét intézmény. Ehhez még hozzá kell adni a Belgrádban, Novi Sardon, Prištinában működő szövetségi és tartományi intézeteket, ez már összesen mintegy 20 történettudományi intézet illetve tudományos osztály. Az ilyen szervezeti széttagoltság körülményei között nincs egységes könyvtári szervezet, egységes koncepció, egységes munkamódszer. Nem lehet egységes munka sem, de ezen túlmenően, miután az intézetek nemzeti-területi alapon működnek, függetlenül attól, hogy munkatársaik becsületesek és lelkiismeretesek, szinte szükségszerűen szűk nemzeti tematika keretei közé szorúlnak, s ez olyan nézőpontot alakít ki, amely "gyakran már a politikailag káros nacionalizmussal határos". Szinte valamennyi felszólaló hangoztatta a történetírói munka fokozottabb összehangolásának szükségességét, s eközben szorosabb, vagy lazább együttműködés, szervezés, irányítás, kialakítását igényelte.

Részben a széttagoltság problémájával kapcsolatban, részben a történészek nem kielégítőnek tartott munkaeredményeivel összefüggésben foglalkoztak az egyéni, vagy csoportmunka kérdésével. Többen adtak hangot annak a felfogásuknak, hogy a jelenlegi, erősen individualizált munkamódszer mel-

lett a történészek nem képesek azt az eredményt elérni, amelyet jól megszervezett kollektív munkával érhetnének el, s a csoportos munka kialakításának szükségessége a megbeszélés egyik általánosan elfogadott nézete volt.

A kollektív, csoportos munkának szükségességét annak hangsúlyozásával is aláhúzták, hogy többen is a jugoszláv történetírás súlyos fogyatékoságaként említették a monográfiák kis számát és a szintézisek hiányát. Az egyik felszólaló szavai szerint "mániákus törekvés tapasztalható a kis témák, személyiségek, események, és rövid időre terjedő folyamatok leírására". Elsősorban a fiatalabb történészek körében elterjedt az "archivitis" betegség, amely abban nyilvánul meg, hogy néhány újonnan felfedezett levéltári leletet igyekeznek sűrűsen feldolgozni és közzétenni. Különösen a jugoszláv nemzetek kialakulásának monografikus feldolgozását hiányolták. Az a nézet is hangot kapott, hogy a jugoszláv történetírás tulságosan befelé fordul, nem foglalkozik megfelelően az egyetemes történet problémáival, s amit egyesek elsősorban hangsúlyoztak: hogy nincsenek megfelelő jugoszláv szakemberei a Balkán történetének.

A jugoszláv történetírás eredményeivel elégedetlenkedők közül többen a lemaradás legszembetűnőbb jeleként a módszertani kérdésekkel való foglalkozásnak szinte teljes hiányát jelölték meg. Egyesek ezzel kapcsolatban sürgették a történet-filozófiával, valamint a történetírás történetével, a historiográfiával való foglalkozást, mert ezek elhanyagolása a jugoszláv történetírás fejlődését hátrányosan befolyásolja.

Befejezésül szeretném megegyeszer hangsúlyozni, hogy a beszámolóból hiányzik az eredmények számbavétele, hiszen a megbeszélés célja is a problémák feltárása, az előrevívő, legmegfelelőbb út keresése volt.

A Jugoslavenski istorijski časopis 1964. évi 3. és 4. számában megjelent beszámoló alapján.

★

A Jugoszláv Történelmi Társulatok Szövetsége az 1965. évi bécsi nemzetközi történészkongresszusra egy vaskos kötetben kiadta a jugoszláv történetírás elmúlt tíz évi termésének részletes bibliográfiáját. /Historiographie Yougoslave 1955-1965. Beograd, 1965. 525 p./ Ez a kötet ugyanugy, mint a tíz évvel ezelőtt, a római történészkongresszusra készített hasonló kiadvány is, - nélkülözhetetlen mindazok számára akik érdeklődnek a jugoszláv történetírás és annak eredményei iránt. A bibliográfia természetesen számot ad a jugoszláv történetírás kiemelkedő eredményeiről, az elmúlt években ki-

adott szintézisekről is. Részben e szintézisek ismeretében, de kiegészítve ismereteimet a bibliográfiából, megkíséreltem áttekintést adni az elmúlt évek jelentősebb jugoszláv összefoglaló történettudományi munkáiról.

A jugoszláv népek és Jugoszlávia történetének szintézise - amelynek munkáit mintegy 15 éve kezdték-még nem készült el, a jugoszláv történészek egyelőre nem is ígérik annak a közeli jövőben való befejezését. A jugoszláv népek történetének eddig két kötete jelent meg szerb-horvát nyelven cirill és latin betűkkel, valamint szlovén nyelven. Az első kötet a XVI. századig ad áttekintést /Istorija naroda Jugoslavije. Knjiga prva. Zagreb, 1953. Szerk. B. Grafenauer, D. Perović, J. Šidak. 891 p./ A szintézis második kötete hat éve jelent meg s a jugoszláv népek történetét a XVI. század elejétől a XVIII. század végéig foglalja össze. /Istorija naroda Jugoslavije. Knjiga druga: od početka XVI do kraja XVIII veka. Szerk. B. Grafenauer, Br. Djurdjev, J. Tadić, Beograd, 1960. 1335 p. A zágrábi kiadás 1959-ben jelent meg 1421 oldalon./

A jugoszláv népek összefoglaló történetének hiányában a jugoszláv történészek felhasználják a jugoszláv enciklopédia megjelenés alatt lévő köteteit, hogy abban viszonylag részletes történelmi ismertetőket adjanak. /Az Enciklopedija Jugoslavije-nak 1953-tól 1964-ig 6 kötete jelent meg, A-tól a Pirot címszóig bezárólag./ A bibliográfia felhívja a figyelmet az enciklopédiában az egyes jugoszláv népekről, illetve országokról, valamint Jugoszláviáról /megalakulásától 1918-tól/ megjelent összefoglalókra, valamint olyan figyelmet érdemlő címszavakra mint pl. a délszlávok és különböző népek kapcsolatai /arabok, albánok, Bizánc, németek, magyarok, jozefinizmus, választási rendszerek stb./.

Egyetemi tankönyvként jelent meg egy gazdaságtörténeti és két jogtörténeti összefoglaló. M. Mirković Jugoszlávia gazdaságtörténete /Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb, 1958. 443 + 9 p./ tárgyalásának súlyát a középkorral szemben az ujkori részre helyezi. Belgrádban egy szerzői kollektiva munkájaként készült: A jugoszláv népek államainak és jogának története 1918-ig /Istorija država i prava jugoslovenskih naroda do 1918 godine. Belgrád, 1964. 380 p./ Zágrábban adták ki F. Čulinovićnak - az igen termékeny jogtörténésznek - a jugoszláv országok államjogáról készített történeti összefoglalóját /Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja I-II. Zagreb, 1961-1962./.

P. Tomac általános hadtörténeti összefoglalót írt a francia forradalomig terjedő időről, amelyben külön figyelmet fordít a jugoszláv területen, valamint a jugoszláv népek által folytatott hadműveletekre /Vojna istorija. Beograd, 1959. 875 p./.

Nálunk is eléggé ismert Fr.Zwitter, J.Šidak és V.Bogdanovnak a Habsburg Monarchia nemzetiségi problémáiról francia nyelven megjelent kitűnő összefoglalója /Les problemes nationaux dans la monarchie des Habsbourg, Beograd, 1960. 149 p./, kevésbé ismert azonban ugyanennek a műnek szlovén nyelven kiadott, részben bővített vázlata /Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. Ljubljana 1962, 231 + 2 térkép/.

Az 1918-ban megalakult egységes jugoszláv állam - a Jugoszláv Királyság - történeti összefoglalójának megírására először F.Čulinović tett kísérletet /Jugoslavija izmedju dva rata I-II. Beograd, 1961. 550, 340 p./.

Figyelmet érdemelnek Jugoszlávia Kommunista Pártjának történeti összefoglalói. Az elmúlt tíz évben kettő is megjelent, azonban egyiket sem tekintik befejezett párttörténetnek, hanem a párttörténet előtanulmányának, vagy inkább a gyakorlati igények kielégítésére írt tankönyvnek, megvitatásra alkalmas kísérletnek. /Priručnik za istoriju Saveza Komunista Jugoslavije. Beograd, 1957. 270 p. Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije. Beograd, 1963. 614 p./.

Viszonylag legnagyobb számu rész-összefoglaló található a jugoszláv történészek által legtöbbet tárgyalt korszakról, a jugoszláv népek felszabadító háborújának és forradalmának 1941-45 közötti időszakából. V.Strugar: Jugoszlávia népeinek háboruja és forradalma 1941-1945 /Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941-1945. Beograd, 1962. 475 p./ című munkájában a katonai operációkról és a politikai eseményekről ad áttekintést. A hadi cselekmények mellett inkább a forradalom eseményeinek bemutatására helyezte a hangsúlyt F.Tudjman: A szocialista Jugoszlávia megalakulása /Stvaranje socijalističke Jugoslavije. Zagreb, 1960. 337 p./ című munkájában. Ugyanerről a témáról J.Marjanović és P.Morača: Felszabadító háborunk és a népi forradalom /Naš oslobodilački i narodna revolucija 1941-1945. Beograd, 1958. 354p./ címen népszerűsítő összefoglalót írt. P.Dapčević: A partizan egységek és brigádok taktikája a népfelszabadító háboruban /Taktika partizanskih odreda i brigade u toku NOR. Beograd, 1961. 298 p./ címen írt összefoglalót, amely nemcsak a hadtörténészek számára lehet hasznos. L.Geršković a népi hatalom történetéről /Historija narodne vlasti. Beograd, 1957. 300 p./ írt áttekintést, míg Dj.Kosanović a néphatalomnak a népfelszabadító háboru idején kifejtett gazdaság-politikai tevékenységét ismerteti /Ekonomskopolitička delatnost narodne vlasti u toku NOB. Zagreb, 1964. 192 p./.

A kisebb tanulmányok közül témájuk, problémafeltevésük alapján érdemes felfigyelnünk néhányra. B.Grafenauer újból kutatás tárgyává tette a szláv törzseknek a Balkán-félszigetre telepedését, valamint az avaroknak a délszlávok vándorlásában és letelepedésében betöltött szerepét. Kutatásának eredményeit a Ljubljanaei Zgodovinski Časopis /ZC/ nevű

szlovén nyelvű történettudományi folyóiratban megjelent következő tanulmányaiban publikálta: Szláv letelepülési hullámok a Balkán félszigeten /Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, ZC, XVIII. 1964/. A szlávok és avarok kapcsolata Konstantinápoly ostromáig /626/ és annak gazdasági-társadalmi alapjai /Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada /626/ in njegove gospodersko družbene podlage ZC, IX. 1955. 145-153.p./ A jugoszláv népek koraközépkori társadalmi szerkezete és annak keletkezése /Zgodnjerevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZC, XIV. 1960. 35-95. p./. Jelentősebb új eredmények a jugoszláv népek régebbi történetében /Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, ZC, XVIII. 1964./. Ugyancsak B.Grafenauer-től figyelmet érdemel: A jugoszláv népek XV-XVIII. századbeli paraszti lázadásainak és népi felkeléseinek tipológiája /Tipologija kmečkih uporov in ljudskih vstaj pri jugoslovanskih narodih od XV do konca XVIII. stoletja. Jugoslovanski istorijski časopis, 1962/2. 3-22.p./.

A jugoszláv népek körében jelentkező eretnek mozgalmakkal egyedül: J.Sidak foglalkozott és írt arról jelentősebb cikket: Eretnek mozgalom és a huszitizmus visszhangja a szláv délen /Heretički pokret i odjek husitizma na slovenskom jugu. Zbornik Matice Srpske, 31. 1962. 5 - 24.p. /. Ugyancsak J.Sidak a jugoszláv nemzeti egység kérdésének korai szakaszáról írt összefoglaló cikket: A jugoszláv eszme az illir mozgalomban /Južnoslovenska ideja u ilirskom pokretu, Jugoslovanski istorijski časopis, 1963/3. 31-42.p./ címen.

Uttörő munkára vállalkozott V.Bogdanov amikor elsőként adott áttekintést a társadalmi osztályoknak a jugoszláv nemzeti kérdés megoldásában játszott történelmi szerepéről /Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja. Sarajevo, 1956. 172 p./. Nem kevésbé bátor volt V.Bogdanovnak az a vállalkozása, amelyben a horvátok és szerbek közötti konfliktusok történelmi okait foglalta össze /Historijski uzroci sukoba izmedju Hrvata i Srba. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 311/1957, 353-477. p./.

Befejezésül csak annyit: a jugoszláv történetírás utolsó tíz évének termékeiből készült bibliográfia is alátámasztja a jugoszláv történészek 1964 áprilisi értekeztetének megállapításait. Valóban kevés az összefoglaló mű.Sok az apró, közlemény jellegű publikáció s aránylag ritka a nagyobb terjedelmű tanulmány, s a monográfia is.

Kóvágó László

LENGYELORSZÁG

Vita Lengyelország 14. századi népességéről

Valamely ország középkori népességének száma általában kincstári célokat szolgáló összeírások alapján állapítható meg úgy, hogy az összeírás adózási egységeit egy megállapított konstans számmal szorozzuk meg. A munkának ebből következőleg két igen nehéz és legtöbbször vitatott pillére van: a kincstári összeírás gondos kritikája és - ami még nehezebb - a megfelelő szorzószám kialakítása. A kincstári összeírás Lengyelország esetében nem állami, hanem egyházi jellegű, az ún. péterfillérek behajtási jegyzéke. A péterfillér a pápai adó egyik fajtája volt, elméletileg minden felnőtt keresztény köteles volt évente egy dénárt fizetni, amit pápai adószedők hajtottak be az egyházmegyéktől. A lengyel történetírás már a század elején behatóan foglalkozott a péterfillérek behajtási jegyzékeivel, 1930-ban pedig Tadeusz Ladenberger /későbbi nevén Ladogórski/kisérelte meg, hogy a behajtási jegyzékek alapján meghatározza Lengyelország népességének számát és népsűrűségét a 14.sz. derekán. Kereken harminc évvel később jelent meg 1930. évi munkájának átdolgozása, amelynek eredménye 1.190 ezer lélek és 8,2 fő/km² népsűrűség volt, s amely a lengyel történettudományban az utolsó három esztendőben élénk vitát váltott ki. /Studia nad zaludnieniem Polski w XIV wieku. Wrocław 1958./

A behajtási jegyzékben bizonyos egyházmegyék igen alacsony tételekkel szerepeltek, s amikor ezeket az alacsony tételeket a magas tételeket fizető egyházmegyék szorzószámával szorozták meg, Nagy Kúzmér virágzó birodalmáról az derült ki, hogy alig félmillió /pontosan 453 ezer/ ember élt benne, s a népsűrűség 3,1 fő/km² volt. Az igen fejlett lengyel település-történeti és történeti földrajzi kutatás eredményeivel ezek a számok nem voltak összhangban, s így Ladogórski már 1930-ban azt állította, hogy az alacsony összegekkel szereplő egyházmegyékben a péterfillért nem fejénként, hanem háztartásonként hajtották be, a lengyel egyházmegyékben tehát nem egységes, hanem kettős rendszer állt fenn a péterfillér behajtásában. Ervelésének kiindulópontja ugyan történeti, amikor hangsúlyozza, hogy Kislenyelország /1318/, a sziléziai hercegségek /1353-59 között/ és a német Lovagrend /1330-1333 között/ elfogadta a fejénkénti megadóztatást, Mazóviáról és Nagylengyelországról azonban ezt a források nem állítják, főérve mégis más természetű; ti. az, hogy míg az előbbi egyházmegyékben 1 km²-re 3,3-3,5 dénár adó esik, addig az utóbbiakban csak 1,0-1,6 dénár azaz kereken háromszor kevesebb, s ez a szám megfelel az agrárlakosság átlagos családnagyságának.

A kettős rendszer ellen J.Mitkowski /"Gondolatok Lengyelország népességéről Nagy Kázmér uralmának kezdetén". Roczniki do dziejów społecznych i gospodarczych X/1948./ lépett fel elsőnek. A Pilica folyó gazdaságilag igen egységes völgyét választotta ki ellenőrző vizsgálatra. Ez a völgy félig a nagylengyel łęczycza-i, félig a kislengyel kurzelów-i főesperességhez tartozik, s Ladagórski számításai szerint a völgy egy részén a népsűrűség 6,6 a másik részén 2,6 fő volt. Ez Mitkowski szerint teljesen kizárt és csak a behajtás kettős rendszerének hibás elmélete következtében jöhetett ki, ha egységes rendszert feltételezünk, akkor a népsűrűség 2,2 ill. 2,6 fő.

Ladagórski újabb fejtegetéseivel szemben a legélesebben K.Buczek lépett fel /"A péterfillér-számadások mint a 14. századi Lengyelország népessége kutatásának alapja. Mediaevalia. W 50 rocznice pracy naukowej Jana Dabrowskiego, Warszawa 1960. 77-102. és "A péterfillérszámadások hitelessége és a tudományos vita módszere" Kwartalnik Historii Kultury Materialnej XI/1963. 83-100./. A péterfillért Buczek szerint a 10-11. században, majd 1318 után személyenként fizették. Nagy Kázmér ugyan megkísérelte, hogy csak háztartásonként hajtsák be, de a pápa ellenállásán ez megbukott. A lengyelek kelleetlenül fogadták az 1318-as reformot, csak félig-meddig hajtották végre, amit az is lehetővé tett, hogy a kollektorok lengyelek voltak. A péterfillér az egykorú források szerint is személyes adó volt, s a kollektorok, akik a személyi elv elfogadtatásáért Sziléziában harcokat folytattak, nem túrték volna az ország más részén a háztartásonkénti adózást. Mindehhez még az adózásoknál szokások visszaélések /a lengyel egyháziak a behajtott pénz egy részét megtartották/ és a távolfekvő plébániákban behajtási nehézségek járultak. Mindent egybevetve: a péterfillér-számadások nem alkalmasak arra, hogy történeti-demográfiai vizsgálatok alapjául szolgáljanak.

Ladagórski és Buczek álláspontja közötti kompromisszumot képviseli W.Kula /"A régi Lengyelország történeti-demográfiai kutatásának helyzete és feladatai"/ a 19. sz. kezdetéig/. Roczniki do dziejów spol.i. gosp. XIII/1951. 23-109./, aki ugyan elfogadja a kettős rendszer elvét, de a háztartásonkénti behajtást csak a poznań-i egyházmegyében ismeri el, így eredménye 659 ezer lakos és 4,5 fő/km² népsűrűség.

A péterfillérek elszámolásának másik nehézségére I.Gieysztorowa mutatott rá /"Lengyelország népesedéstörténetének kutatása" Kwartalnik Historii Kultury Materialnej XI/1963. 523-562./, ez abban rejlik, hogy Lengyelországban kétféle font volt forgalomban /a lengyel = 240 és a toruni = 720 dénár/, s így ugyanazon értéknek háromszorosáról is lehet szó, ha nincs megadva milyen fontban számoltak el.

W.Kuhn német történész egy számunkra hozzáférhetetlen tanulmányában elvetette a kettős behajtási rendszer elméletét, s a település vizsgálatából kiindulva összesen 1,285 ezer főt és 6,3 fő/km² népsűrűséget állapított meg, de az egyes lengyel tartományok között óriási különbségeket tételezett fel, így Sziléziában 10-11, Poznań, Gnézda és Płock területén pedig csak 2,1-3,4 fő/km² népsűrűséget.

Összefoglalva tehát a péterfillér-számadások vitáját, a külföldi olvasónak úgy tűnik, hogy a lengyel népesség számának megállapítása más módon is lehetséges. Nemcsak W.Kuhn, hanem Wl.Dziewulski és K.Maleczyński is településtörténeti vizsgálatokból kiindulva igyekezett meghatározni az össznépesség számát. Eredményeik nem is az összlétszám, hanem az egyes tartományok népsűrűsége tekintetében tértek el egymástól. A péterfillér-számadásokkal szemben valamennyi szerző szkeptikus, Ladogórskit kivéve. A kívülálló összbemomása az, hogy alapján véve a lengyel történetírás ma is osztja T.Gromnicki-nak és E.Maschke-nak a század elején elfoglalt álláspontját, amely szerint a számadások nem alkalmasak demográfiai kutatások céljára. Megerősíti ezt a felfogást az a tény is, hogy a péterfillér-számadások Angliában sem bizonyultak alkalmas alapnak demográfiai vizsgálatok számára.

A munka másik pillére a megfelelő szorzószámok kidolgozása. Ladogórski megvizsgálva a felmentésre igényt tartók számát /papok, főurak, nemesek és szolgálk, a "pauperek" és zsidók/ azok arányát az össznépesség 20 %-ában határozta meg. Ellenőrzésképpen végzett számításai során egy-egy parasztháztartás alapjául általában 5 családtagot és 0,5 szolgát, egy-egy polgári háztartás alapjául ugyanennyit vett azzal a különbséggel, hogy itt a családtagok száma /4,0-4,2 fő/ kisebb, az alkalmazottaké nagyobb. Ezeket az adatokat 16-19. századi összeírásokból merítette.

Eljárása a különböző szorzószámok használatával a következőképpen alakul: a kérdéses plébánia adóját az adóbehajtásnál szokásos kerekítésnek megfelelően szorozza fel, majd átszámítja dénárookra. Ezt az összeget szorozza meg a felmentettek /1,25/ és a gyermekek /1,50/ számának megfelelő mutatószámmal, s az így kapott összeg egyenlő a népességszámmal. Erre a tagadhatatlan gondosságra utal Gieysztorowa, amikor megállapítja, hogy Ladogórski eredményei nem annyira a számadások megbízhatóságának, mint inkább a szerző körültekintő munkájának köszönhetők.

Ladogórski eredményét E.Vielrose teljesen a demográfiai tételekre támaszkodva támadta meg. /"Lengyelország népessége a 10-18. században" Kwartalnik Historii Kultury Materialnej V/1957. 3-49./ A népességszámot Vielrose visszafelé haladva igyekszik megállapítani, s ezért az 1578-i népességszámból indul ki. Az 1340-1578 közötti időszakban - az európai demográfiai irodalomban szereplő eredményeket figyelembe véve - a népesség legfeljebb megháromszorozódha-

tott, Ladogórski 1930. évi megállapításai szerint azonban az arány nem 1:3, hanem 1:3,7 /Mitkowskinál 1:7,0, Kulánál 1:4,8/, ami lehetetlen. Ezért a népességnek 1340-ben 1.237 ezernek $\approx 8,5 \text{ fő/km}^2$ kellett lennie. A többi említett szerzővel szemben tehát Ladogórski második száma is kevésnek bizonyul Vielrose megállapításai szerint.

A vita több szempontból igen tanulságos. A történeti források alapos történeti kritikájának elengedhetetlen voltát épp olyan világosan mutatja, mint a szorzószámok, sőt a kiindulópont helyes megválasztásának szükségességét. A kívülállónak mindenestre feltűnik, hogy egyrészt a lengyel történészek talán a szükségesnél nagyobb mértékben támaszkodnak az általános európai történeti-demográfiai megállapításokra, aminek következtében elhanyagolják bizonyos tényezők kutatását. A lakosság évenkénti növekedésének arányára, egyes demográfiai mutatókra meggyőzőbb lenne a korabeli, vagy legalább is a 14. századhoz közelebb álló korok lengyel viszonyainak ismertetése, mint Uralnisz vagy Russel könyve adatainak felhasználása. Az összlélekszám s a népsűrűség megállapítása másrészt mintha háttérbe szorított volna olyan vizsgálatokat is, amelyek a történeti-földrajz és a településtörténet eredményeivel ellenőrizhetők lennének, így a péterfillérek esetében /Mitkowskit kivéve/ senki sem vetette fel az egyes kisebb területek közötti arány kérdését. Az ilyen irányú vizsgálatok csak a politikai tartományok vagy legfeljebb egyházmegyék egymásközi viszonyára terjednek ki. Pedig talán éppen ezen a téren tudna a lengyel történettudomány ujat, saját szempontjából is igen hasznosat nyújtani.

Fügedi Erik

/Vasércek, vashámorok és olvaszóhuták Lengyelországban/

R. Radwan tudományos-népszerű munkája a lengyelországi vaskohászat történetét tekinti át, kézikönyvszerű alapos-sággal, a kezdetektől a második világháború végéig.

A könyv Lengyelország vasérceinek és a vaskohászat 1.800 előtti tüzelőanyagának, a faszénnek előállítási mód-ját, majd a kohászati ásatások eredményeit ismerteti rész-letesen, utána bemutatja a vizierő felhasználásának 1.200 körül cisztercita szerzetesek, valamint a nyersvasgyártás-nak a XVII. század elején északitáliai kohászok által tör-tént meghonosítását, s változásait a feudalizmus korában. A kapitalizmus korszakának vaskohászatát a lengyel politikai történet megszabta keretek között ábrázolja: a XIX. század-ban párhuzamosan tárgyalja a Kongresszusi Lengyelország, Szilézia és Galicia, illetve Kelet-Poroszország vaskohász-tának fejlődését, s önálló fejezetben rajzolja meg a két világháború közötti Lengyelország termelését.

A munka gerincét a kohászat-történeti anyag műszaki és technológiai feldolgozása alkotja, s ehhez járulnak - külö-nösen az uj- és legujabbkori fejezetekben - a jól megvá-lasztott gazdaságtörténeti adatok. A munkában elmondottak megértését számos rajz, fénykép, diagramm és térkép könnyi-ti meg.

M. Radwan könyve a legutóbbi évtizedek lengyel vasko-hászat-történeti kutatásait közérthetően, ugyanakkor magas tudományos színvonalon foglalja össze.

Heckenast Gusztáv

J. Krasuski: Stosunki Polsko-Niemieckie, 1926-1932. Studium Niemcoznawcze Instytutu Zachodniego, No. 7. Instytut Zachodni, Poznan, 1964. 329 p.

/Lengyel-német kapcsolatok, 1926-1932./

A szerző főképpen a lengyel külügyminisztérium iratanyaga, a potsdami Deutsches Zentralarchiv és a drezdai Sächsisches Landeshauptarchiv iratai alapján foglalkozik a lengyel külpolitikának Pilsudski coup d'état-jától Hitler hatalomrajutásáig terjedő eléggé szintelen, viszonylag eseménytelen szakaszával. Sok újat nem nyújt a munka a korábbi hasonló tárgykörű feldolgozásokhoz mérve; kevesebbet kapunk Lengyelország Németországgal kapcsolatos politikájáról, mint fordítva. Ujszerű, érdekes adatokat nem közöl Krasuski Pilsudski politikai vonaláról, taktikájáról ebben a vonatkozásban. Valószínűleg sok értékes lengyel levéltári anyag pusztult el a háború folyamán. A közölt iratok közül nagyobb érdeklődésre tarthat számot a berlini lengyel követ, K. Olszowski memoranduma /1926/ Németországnak Lengyelország felé irányuló magatartásáról. A szerző célkitűzése az volt, hogy a lengyel-német kapcsolatokat széles európai háttérrel bontsa ki. Ez azonban aránytalanul sikerült, a francia külpolitika tárgyalása jóval részletesebb, mint az angol külpolitikáé, a Szovjetunió diplomáciája még csak említést sem kap. Ugyanigy aránytalanná vált az egyes említett államok belpolitikájának kifejtése.

H.H.É.

R. Debicki: Foreign Policy of Poland, 1919-39: From the Rebirth of the Polish Republic to World War II. New York, F.A. Praeger, 1962. XI + 192 p.

/Lengyelország külpolitikája, 1919-39: A lengyel köztársaság születésétől a II. világháborúig./

Amint Halecki professzor a könyv bevezetőjében megállapítja, uttörő munkát végez a szerző azáltal, hogy átfogó képet ad az angol nyelvterületen élő, kelet-Európával foglalkozó egyetemi hallgatók számára a két világháború közötti időszak lengyel külpolitikájáról.

Az első részeket a független lengyel állam belső és külső egyensúlyi helyzet megteremtésére irányuló törekvései leírásának szenteli a szerző. Ezen belül kap helyet Beck

ezredes "biztonsági" politikájának a tárgyalása. A lengyel kormány 1935-39 közötti időszakának külpolitizálása - De-bicki véleménye szerint - kimerült abban az erőfeszítésben, amelyet a lengyel külügyminiszter kifejtett és amelynek lényege az volt, hogy egyenlő távolságot tartson Berlin és Moszkva felé. Az utolsó fejezet a II. világháborút közvetlen megelőző diplomácia konfliktusát igyekszik átfogóan ismertetni és abban Lengyelország szerepét megjelölni.

A könyv fő gyengéje Beck tevékenységének igen korlátozott szempontu, nem eléggé kritikus ábrázolása. Ezen túlmenően számos, a téma szempontjából kisebb fontosságú kérdésben foglal állást a könyv írója, anélkül, hogy adatszerűen tudná alátámasztani megállapításait. /Ilyen pl. az ukrainai politikai csoportok felületes jellemzése./ Általában forrásanyagának pontatlan felhasználása miatt joggal marasztalható el az egyébként fáradságos, nagy vállalkozást teljesítő szerző.

H. Haraszti Éva

S.P. Steborowski: Geneza Centrolewu /1928-1929/.
Ksiażka i wiedza, Warszawa, 1963. 447 p.

/A Centrolew megalakulása/

Négy lengyel politikai párt ellenzéki blokkja, az u.n. Centrolew megalakulását kiváltó körülmények, ill. a blokkban helyet foglaló egyes pártok korábbi pályájának ismertetése, majd a közösen kialakított politikai koncepció elemzése képezi Steborowski művének célkitűzését.

A szerző részletesen foglalkozik a huszas évek végén Lengyelországban folyó belpolitikai küzdelmekkel, jellemzi az illegális lengyel Kommunista Párt tevékenységét, ismerteti a politikai jellegű tömegmozgalmakat, a Centrolew erejéit és hibáit, majd végül a Centrolew vezetőinek 1930. szeptember 11-i letartóztatását.

E vereséget követően a blokkban résztvevő pártok utja különvált. Ki jobbra, ki balra tolódott el. A balszárny a későbbiek során résztvett az új Lengyelország felépítésében.

A műben a szerző nagy figyelmet szentel Pilsudszki személyének és hozzásegít politikájának alaposabb megismeréséhez.

M.M.

J. Kozeński: Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1932-38.

Prace Instytutu Zachodniego, No. 36. Instytut Zachodni, Poznań, 1964, 319 p.

/A lengyel külpolitika és Csehszlovákia, 1932-1938/

Kozeński értékes monográfiája a lengyel külügyminisztérium anyagára - ezen belül a varsói csehszlovák diplomáciai jelentésekre - és igen kiterjedt, széleskörű irodalomra épült. A mű hat fejezete az előzményeket, az 1932-től 1934-ig terjedő szakaszt, a lengyel külpolitikában a nemzetiségi kérdést, az 1934-36-os csehszlovák-lengyel válságot, a III. Európa koncepciót és a szlovák kérdést, valamint az 1937-38-as Teschen problémát tárgyalja. Sok új és érdekes részlettel gazdagítja a szerző az 1933-as csehszlovák-lengyel közeledés hátterét, kitűnően, sokoldalúan világítja meg a szlovák kérdést, a szlovákiai lengyel diplomáciai manővereket, és a Teschen kérdés leírása is jól dokumentált, meggyőző.

Általában kritikusan és sokrétűen szemlélteti a lengyel külpolitika Csehszlovákia felé forduló arculatát, hangsúlyozottan állítja, hogy nem csupán Beck elődei, hanem ő maga is kísérleteket tett, hogy Csehszlovákiát potenciális szövetségesnek nyerje meg a Németországgal bekövetkezendő konfliktus esetére. Természetesen radikális fordulat következett be az 1934-es német-lengyel közeledés után. A szerző helyesen utal arra, hogy a csehszlovák-lengyel konfliktus kezdetei 1918-ig nyulnak vissza.

Kozeński műve jól szerkesztett és írt történeti munka, inkább leíró, mint analizáló jelleggel. Komoly hozzájárulás a csehszlovák-lengyel kapcsolatok egyik döntő szakaszának történetéhez. A mintegy négy oldalas németnyelvű összefoglalás a könyv lényegét összegezi a lengyelül nem értő történészek számára. Középkelet-Európa e korszakának egy polgári amerikai kutatója szerint a munka angolnyelvű megjelentetése is hasznos és indokolt lenne.

H.H.É.

A népi Lengyelország történetének kutatási problémái

A népi Lengyelországgal foglalkozó történeti kutatások problematikájában súlyponti helyet kapnak a társadalom-gazdaságtörténeti kérdések. E szektor kutatása lendült fel legjobban, nemcsak azért, mert a vonatkozó forrásanyag gazdagsága ezt leginkább megkönnyítette, de azért is, mert ezt a területet érintette a legmélyebben és a legszembeszökőbben a Lengyelországban lezajlott forradalom, így viszonylag a legegyszerűbb kutatási lehetőségeket kínálta. Ezen túlmenően a gyakorlati követelmények is leginkább erre a vonalra irányították a kutatót. Az érdeklődés főleg a következő alapvető kérdések felé fordult: a földreform és az ipar államosítása, a társadalom strukturájában végbement változások, Lengyelország iparosítása, továbbá a szocialista gazdaság alakulása Lengyelországban.

Nem áll módunkban a kérdéssel foglalkozó hatalmas tömegű munkátot egyenként felsorolni; csupán Władysław Góra: A lengyel munkáspárt a nagybirtok felosztásáért folytatott harcban, és Janusz Wojciech Gołębowski, A lengyel munkáspárt harca az ipar államosításáért c. munkák megemlézésére szorítokozunk. Góra tanulmánya gyümölcsöző tudományos vitát hívott életre, ennek anyagát a Polska Ludowa c. folyóirat egy külön számában olvashatjuk. A vita folyamán hangot kapott az a vélemény, hogy ahhoz, hogy teljes képet nyerjünk a lengyelországi földreform lezajlásáról, célszerű volna megfelelően feltárni a földreformtörvény végrehajtásának lassuló menetét, továbbá az ország különböző vidékein a mezőgazdaság strukturájában végbement változásokat. Itt ismét előtérbe került a nemzetközi - elsősorban a népi demokráciákkal való - összehasonlítás módszerének kérdése, amely nélkül lehetetlen a Lengyelországban ma tapasztalható események megfelelő értékelése.

Ennek kapcsán csak mellékesen jegyezzük meg, hogy számátalan, Lengyelország történetével foglalkozó próbálkozás sikertelensége épp onnan ered, hogy a jelenségeket az általános történeti fejlődésből kiragadva próbálták vizsgálni - főleg pedig annak a földrajzi zónának korábbi fejlődési folyamatából, ahova Lengyelország tartozik.

Gołębowski államosításokról szóló munkáját is csak első lépésnek tekinthetjük a népi Lengyelország ipartörténeti feldolgozásában.

Az ipar problematikájával és a falusi népességvándorlással szoros összefüggésben van az ipari foglalkoztatás

kérdése. Erről a témáról már sokan irtak. A legalaposabban Antoni Rajkiewicz dolgozta fel különböző cikkekben, továbbá nemrég kiadott könyvében: Foglalkoztatottság a népi Lengyelországban az 1950-60-as években. A könyv bizonyos prognózist is ad az alkalmaztatás várható arányaira vonatkozóan.

Tudományos és társadalmi szempontból egyaránt döntő kérdés a lakosság gazdasági helyzete. Meg kell állapítanunk, hogy ezen a területen számos ellentét lángolt fel, melyeknek tudományos feldolgozása, mai állapotában, nem kielégítő, noha e témakörben a sajtóban és a tudományos folyóiratokban számos cikk jelent már meg. Gyakran felvetett kérdés a népi Lengyelország és a két háború közötti Lengyelország gazdasági helyzetének összehasonlítása. Ez az összehasonlítás, szigorúan szem előtt tartva a tudományosság szempontjait, nehéz vállalkozás, hiszen nincs olyan közös mérce, amellyel egy ennyire komplex kérdésnek, mint pl. a lakosság gazdasági helyzete, számos vonatkozásait ellenőrizni tudnánk. Érdekes eredményekre jutott e területen Michał Kalecki professzor A népi Lengyelország gazdasági-társadalmi problémáihoz c. munkájában. /Varsó, 1964/ E téma néhány vonatkozásához hozzászólt Hanna Jedruszczak a Polska Ludowa c. folyóirat IV. kötetében megjelent cikkében. A közelmúltban, a Tanulmányok a mai Lengyelországról c. érdekes sorozat keretében gyűjteményes munka látott napvilágot, A népi Lengyelország gazdasági fejlődésének problémái, 1944-64. cimen. Értéke elsősorban abban rejlik, hogy igyekszik Lengyelország egész népgazdaságát szintetikusán látni, szintézisei komoly statisztikai anyagra épültek, felhasználja az eddigi kutatások eredményeit és kerüli a személyi kultusz idején megjelent munkák ködös általánosításait. Kazimierz Socomski e könyvben a népi Lengyelország gazdasági fejlődésének dinamikájával foglalkozik, Żygmunt Żekoński a dolgozó népesség életszükségleteiről ír, Andrzej Karpinski pedig érdekes kísérletet tesz arra, hogy Lengyelország 1963-64-es gazdasági helyzetét a világ gazdaság kereteibe helyezve mutassa be.

Sok szempontból külön csoportba sorolandók a gyárakról irt monográfiák. Az e tárgyú kiadványok száma egyre növekszik. Megemlítendő itt, sok egyéb között, W. Markiewicz: Az iparosodás társadalmi folyamata c. munkája.

A történészeket, - noha ők is sok érdekes eredményt tudnak felmutatni, - a gazdasági és társadalmi változások kutatása terén megelőzték a közgazdászok és szociológusok, Ez egyébként érthető is. A közgazdászok színvonalas, problémákban gazdag tudományos vitát indítottak a népi Lengyelország szocialista gazdaságfejlesztési módjáról. Ez az 1956-ban kezdett vita, változó intenzitással ma is tart. Lengyelországban élénk érdeklődés kíséri, széles viszhangot keltett külföldön is.

Az 1945-60-as évek közgazdasági irodalmának központi kérdése a mai gazdaságpolitika. Helyet kapnak ebben az irodalomban az elméleti kérdések is. A közgazdasági munkák vi-

szonylag kevés olyan meggyőző adatot tartalmaznak, amelyek alapján akár csak főbb vonásaiban is bemutatható lenne az ország gazdasági élete. Korszakonként változott az általános, elméleti vizsgálatok konkrét kutatási /főleg statisztikai/ anyaga. Az 1945-49-es években könyvekben, cikkekben egyaránt több hangsúlyt kapnak a statisztikai adatok, az 1955-60 közötti korszakban ugyancsak. Közbeesik egy ötéves szakasz, messzemenően eredménytelen elméleti kalandozásokkal telítve. Magyarázatot ad minderre az az általános helyzet, amely ebben a korszakban a társadalomtudományokat is erősen befolyásolta. A gazdaságtörténet terén különösen élesen érvényesült az előgyártott tézisek kritika nélküli elfogadása, azoké a téziseké, melyeket Sztálin fogalmazott meg a népgazdaság egyes vonatkozásaira, az objektív gazdasági helyzet teljes figyelembe vétele nélkül. Ez irány következtében az empirikus kutatások holtpontra jutottak. A statisztikai adatok teljes hiánya megfosztotta a gazdaságtudományt a matematika mellett legfontosabb forrásaitól és attól, hogy az általános téziseket módszertanilag jogosan és megalapozottan lehessen az országban felépülő szocialista társadalmi rend specifikus valóságára alkalmazni. Másrészt viszont a népi Lengyelország konkrét történeti-gazdasági fejlődésének kutatása a szocialista politikai gazdaságtan alapvető téziseinek ismerete nélkül nem képzelhető el /a már devalválódott téziseket épp úgy figyelembe kell venni, mint azokat, amelyek megállták az idő próbáját/ - e tézisekből alkotó módon általános következtetéseket kell levonni a specifikus lengyel szükségletekre /pl. a decentralizált gazdasági rendszerre/vonatkozóan. A gazdasági jelenségek legegyszerűbb leírásánál, a tények rendszerezésénél a klasszifikáció és értékelés bizonyos kritériumait kell szem előtt tartani, ez azonban csak a gazdasági elméletek ismeretében lehetséges. Ilyen vonatkozásban az általános népgazdasági problémákkal foglalkozó közgazdasági munkák értéke kétségtelen. A kiemelkedőbb szerzők között megemlítendő: W.Brus, O.Lange, J. Pajostka, B.Minc, K.Socomski, M.Kalocki, Cz.Bobrowski.

A szociológiai és demográfiai kutatások már a negyvenes évek második felében foglalkoztak a lengyel nép társadalmi strukturájában a második világháború után bekövetkezett változásokkal. A lengyel értelmiség szerepéről egyre élénkebben folyó vita, melyet az ismert szociológus, Józef Chałasiński: A lengyel értelmiség társadalmi genealógiája c. munkája indított meg, ha az ötvenes években el is sorvadt, ma újra elevenen lángol. Új területet nyitott a kutatás számára a munkás-és parasztoztályból kifejlődött friss értelmiség kialakulása és erre az új rétegre jellemző szellemi és morális magatartás. Ahogy Jan Szczepanski írja: "Az új értelmiségben kevesebb érdeklődés van az ideológiai árnyalatok iránt, de több racionális érzék a gyakorlati keresztülvitelhez." A szociológusok érdeklődését az értelmiség tagozódása is foglalkoztatja, a szorosan vett foglalkozási ágak szerint /intellektüel, művész, alkalmazott/.

Másik, nem kevésbé fontos irányzat a lengyel nép társadalmi strukturájával foglalkozó kutatásokban a munkásosztály elemzése. Számos összefüggést derítettek már fel az iparosodás és urbanizálódás folyamata között. A különböző üzemekben végzett szociológiai kutatások feltárják az osztály társadalmi, politikai, kulturális vonatkozásait. E vizsgálatok eredményét többkötetes kiadványsorozatban adták közre, Jan Szczepanski szerkesztésében /Tanulmányok a munkásosztály és értelmiség köréből és Tanulmányok a munkásosztály fejlődéséről/. Még átfogóbb képet ad a lengyel munkásosztály fejlődésének dinamikájáról - összefüggésbe hozva az iparosodással, a foglalkoztatottság strukturájával, a helyi, társadalmi és politikai vonatkozásokkal - Stanisław Widerszpil munkája: A lengyel munkásosztály összetétele. A figyelmet érdemlő munka találó mikro- és makroszociális elemzéseket egyesít, az empirikus, leíró anyagot merész elemleti konklúziók kialakítására használja fel; ezek közül legfontosabb az új technikai forradalom és a munkásosztály perspektíváinak kapcsolata.

A mai Lengyelországgal foglalkozó, már érintett tanulmányok sorában jelent meg a "Társadalmi változások a népi Lengyelországban" c. gyűjteményes munka. A társadalmi strukturák kutatásáról beszélve, nem haladhatunk el szó nélkül amellett, hogy irodalmunkban ez adja az első, a problematikára vonatkozó keresztszemetet és egyszerűsített szintézist is. A szerzők összehasonlító módszerrel, történeti perspektívába állítva vizsgálják a társadalmi rétegződésben bekövetkezett változásokat, az egyes osztályok és társadalmi rétegek szerepének jellegét, mértékét, ezeknek az ország iparosodási folyamata során történt kialakulását, az egyes társadalmi rétegek tudatának megváltozását, a mezőgazdaság jellegét, és Lengyelország nyugati és északi vidékein a társadalmi integráció folyamatát.

Ez az utóbbi probléma egyik témája a második világháború után Lengyelországhoz visszatért nyugati területek történet-kutatásának. Az e téren folyó kutatások olyan jelentősek, hogy már semmiképp sem tekinthetők pusztán területi érdekűeknek; az egész ország ügyévé váltak. A vonatkozó irodalom rendkívül terjedelmes. Kezdetei visszanyulnak a második világháború utáni első évekre, amikor először kezdődött el az egész kérdés-komplexum társadalomtudományi feldolgozása, szoros összefüggésben az áttelepülésekkel és a háború utáni tömeges vándorlásokkal. A szerteágazó kutatások elsősorban a Nyugati Intézetből indultak ki. Eddigi eredményeik a Tanulmányok a nyugati országrész gazdasági és társadalmi kérdéseiről c. kiadványsorozatban láttak napvilágot. A sorozat számos tanulmányához rendkívül időigényes, újszerű kutatási módszert alkalmaztak - a háború előtti Németország és a háború utáni Lengyelország népszámlálási és iparstatisztikai adatait hasonlították össze, hogy ezek segítségével ábrázolják a nyugati országrészek demográfiai és gazdasági fejlődését az 1945-58-as években, elemezzék a nyu-

gati határszél ipari strukturáját 1939-59 között és képet adjanak az 1933-60-as évek gazdasági-társadalmi szerkezetéről. E munkákban gazdag dokumentumanyag támasztja alá a nyugati vidék gyors újraépülésének rajzát. A fejlődés során a fenti vidék legfontosabb gazdasági és demográfiai indexei messze túlléptek a háboru előttieket. Néhány monográfia az autochton népességgel, a németek kivándorlásával, a lengyel államhatalom kialakulásával foglalkozik.

Kiadványokban meglehetősen gazdag a népi Lengyelország hadtörténetének feldolgozása. Az 1956-57-es évek ezen a területen ugrásszerű emelkedést hoztak, még ezeknek az éveknek általános tudományos megújulásához képest is. Ekkor indul a Wojskowy Przegląd Historyczny c. negyedévi folyóirat, mely a lengyel néphadsereg történetével foglalkozó cikkek publikálását tűzte ki céljául. Jelentős előre lépés Antoni Jaśinski munkája: A lengyel hadsereg 1. hadosztályának szerepe a pomerániai vonal áttörésénél; Lengyelországban ez az első tudományos szintű hadtörténeti monográfia. Az ezidőben megjelent munkákat kritikai szemlélet és objektivitás jellemzi. A szerzők részproblémákat vizsgálnak, az egyes katonai cselekmények végrehajtását és a balsikerek okait. Számos hiányosságuk is van azonban. Az ellenség helyzetét kizárólag a nem mindig megbízható hazai információk alapján mutatják be. Kevés figyelmet szentelnek az együttműködő szövjet kötelékek és csapatok tevékenységének.

A további évek mind mennyiségi, mind minőségi haladást jelentettek a hadtörténeti kutatások terén. A honvédelmi minisztérium Történeti Irodája a legkülönbözőbb dokumentumok gyűjtését kezdte el /nem beszélve a Központi Hadilevel-tár iratanyagáról/ - katonai jelentéseket kutatott fel pl. az 1943-45-ös évekből, továbbá 1945-48-ból, a néphatalom megerősítéséért folytatott harc első szakaszából. A néphadsereg fennállásának 15. évfordulója számos további munka megjelenésére adott alkalmat. Ebben az évben hagyta el a sajtót a máig is folytatódó forráskiadvány-sorozat első kötete a következő címen: A lengyel néphadsereg megszervezése és hadicselekményei az 1943-45-ös években. A hadtörténettudomány fejlődésében - ezen belül a lengyel néphadsereg történetének feldolgozásában - jelentős szerepet játszott a Lengyel Tudományos Akadémia 1958-ban, Varsóban megrendezett ülésszaka. A néphadsereg harci tevékenységével foglalkozó referátumok mellett az ülésen Ignacy Blum tábornok is előadást tartott. A lengyel néphadsereg szerepe a lengyel nép nemzeti és társadalmi érdekei megvédésében és a néphatalom megerősítésében címen. Az ülésen elhangzott referátumok, viták és az eredmények összegezése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a további kutatások még intenzívebben foglalkozzanak a lengyel néphadsereg történetével, kiszélesítették a szóbanforgó problémakört, kronológiai szempontból pedig a kutatások határát 1948-ban állapították meg.

A Lengyelország második világháború alatti szerepével foglalkozó kutatások lehetővé tették, hogy a Hadtörténeti Intézet munkatársainak egy csoportja tudományos szintézist dolgozzon ki a lengyel fegyveres erők bevetéséről.

E szintézis élénk vitákat és nem egyszer erős kritikát váltott ki. Néhány részlethiányosság mellett egész sor komoly hiba vált nyilvánvalóvá. A szerzők túl kevés figyelmet fordítottak az újraépülő államszervezet kül- és belpolitikájára 1944 őszétől a győzelem napjáig, nem foglalkoztak eléggé azzal a kérdéssel, milyen mértékben járult hozzá gazdasági téren Lengyelország a náci Németország legyőzéséhez a háború utolsó fázisában. Nem esik szó e munkákban a hadsereg szerepéről a népi Lengyelország államigazgatása és gazdasági rendszere újraépítésének első hónapjaiban. Ezen elégtelenségek, a kutatások helyenként elmaradt stádiuma ellenére a felszabadító háború feldolgozása előrehaladást mutat. A hadtörténészek a szintézis hiányosságait azóta már pótolták.

Az utolsó évek során alakult meg a Katonai-Politikai Akadémia történeti-politikai osztálya. Tudományos munkájában súlyponti szerepet kapnak a hadtörténeti tanulmányok, főleg a lengyel néphadsereg történetének feldolgozása. A jelenleg Stanisław Herbst által vezetett hadtörténeti tanszék mellett egész sor doktori és kandidátusi értekezés készült. A többi tanszék a lengyel népköztársaság politikai problémáival foglalkozik.

Számos monográfia jelent meg a lengyel néphadsereg második világháború alatti egyes hadműveleteire vonatkozóan. Itt említhetjük meg az alábbi témákat: A lengyel néphadsereg részvétele 1944 nyarán és őszén a középső Visztula vidéken folyt harcokban, Varsó felszabadítása 1945 januárjában, Nyugatpomeránia felszabadítása 1945 tavaszán. Külön monográfia taglalja a 2. lengyel hadsereg részvételét a szovjet hadsereg berlini hadműveleteiben /az u.n. Lausitz-operációnál/. E munkák jellegzetessége általában: a szerzők növekvő érdeklődése az operatív és taktikai kérdések iránt, a lengyel csapatok hadműveleteinek ábrázolása a szovjet hadsereg harci tevékenységének átfogó bemutatása mellett, továbbá a nyugatnémet hadtörténetírás egyre több termékének értékesítése. Az utóbbiak, noha ellenséges ideológián alapulnak, tudatos ferdtételeik és hibáik ellenére, gazdag információs anyaggal szolgálnak a náci ellenfél állásaira és hadműveleteire vonatkozóan.

Előkészületben van néhány feldolgozás a szovjet hadsereg lengyel területen folytatott hadműveleteiről, melyekben a lengyel néphadsereg egységei nem vettek részt. Így az Ermland-mazuri-harcokról - /a keletporoszországi hadműveletek egy része/ - továbbá Felső- és Alsószilézia felszabadításáról. Lehetővé tette mindezt az is, hogy a vezető lengyel hadtörténészek mind nagyobb mértékben használják már a

szovjet külügyminisztérium vonatkozó levéltári anyagát. Sajnos, az eddig hozzáférhető anyag főleg az operatív kérdésekre világít rá, a szovjet hadsereg háttországi tevékenységére, lengyelországi közigazgatási problémáira az 1944-45-ös években nem nyújt támpontot. Ha a szovjet katonai parancsnokságok iratanyaga hozzáférhetővé válik, ki lehet majd szélesíteni a népi Lengyelország kezdeti éveiről szóló tanulmányok témakörét.

A hajdani ellenség megismerése sem teljes még. Kezdetleges stádiumban vannak a III. birodalom hajdani keleti részei védelmének megszervezésére, annak lefolyására és következményeire vonatkozó tanulmányok, továbbá hiányzik még a náci Németország leverésével kapcsolatos kérdések feldolgozása.

1958 után hanyatlás mutatkozik a lengyel néphadsereg háboru utáni /1945-48-as/ évei történetének kutatásában. E témakörből mindmáig, sajnos, csak egy munka jelent meg: Ignacy Blum: vázlatgyűjteménye, A lengyel hadsereg történetéből az 1945-48-as években. Legeredményesebbnek mutatkoztak eddig a volt katonák nyugatvidéki letelepedésével foglalkozó kutatások, továbbá az u.n. ukrán felkelő hadsereg csapatai elleni harcok történetének tanulmányozása. Az e témákat tárgyaló monográfiákra azonban feltehetőleg sokáig kell még várunk. A lengyel hadsereg szerepét a néphatalom ellen egyes vidékeken fellépő mozgalmak leküzdésében eddig csak szórványos cikkekben, főleg vidéki tudományos ujságokban dolgozták fel.

A lengyel néphadsereg történetének feldolgozásában fontos lépést jelentett a Lengyel Tudományos Akadémia tudományos ülésszaka, mely a lengyel hadsereg huszéves fennállása alkalmából Varsóban ült össze, a lengyel nép 1939-45 között vívott felszabadulási harcát tűzve napirendjére. Az 1958-as első ülésszakkal összehasonlítva, a II. ülésszak nagyobb számú résztvevőt mozgósított és új hangot hozott a tanácskozásokban. Míg az I. szesszió sok kulcskérdést épp csak érintett és inkább az elért eredményeket igyekezett áttekinteni, a II. szesszió már kifejezetten a szintézis lehetőségeivel foglalkozott és a hadtörténeti problematikát a legújabb lengyel történeti irodalom összefüggéseiben tárgyalta.

Határozott aránytalanság észlelhető a fenti kérdések vizsgálata és a népi Lengyelország politikai problematikájának feldolgozása között. Ez a helyzet részben az adott témák természetével magyarázható. De itt is haladás észlelhető és a most folyó munkák a közeljövőre érdekes eredményeket ígérnek. A legújabban kiadott munkák között említést érdemel Kołomejczyk könyve a lengyel munkáspárt szervezési problémáiról az 1944-45-ös években. A lengyelországi 1945-47-es korszak politikai harcával Jan Borkowski cikkei foglalkoznak. Sok politikai probléma került tárgyalásra a népi Lengyelország huszéves évfordulója alkalmából megjelent munkákban.

Külpolitikai téren a lengyel-német probléma felé irányul a legnagyobb figyelem. Kiemelkedő tudományos eredmény Alfons Klafkowski 1960-ban megjelent könyve: Az 1945 aug.2.-i potsdami szerződés. Lengyelország nyugati hatarkérdése foglalkoztatja Bolesław Wiewóra és Manfred Lachs munkáit. Władisław Kowalski a Szovjetuniónak a nyugati lengyel határral kapcsolatos politikáját tárgyalja, könyve a külföldi sajtóban is élénk visszhangot keltett. A kezdeti éveit élő népi Lengyelország nemzetközi helyzetének sok vonatkozását érinti Stanisław Żabiello munkája "A rendszerről és a határokról".

Ez év folyamán adott ki a nemzetközi kérdésekkel foglalkozó intézet egy munkát, amely a lengyel külpolitikával foglalkozik általában.

E rövid áttekintésből is kitűnik, hogy a lengyel történetírás az utolsó két évtized feldolgozásában is említésre méltó eredményekre hivatkozhatik.

/Hanna Jędruszcak Budapesten,
1965. november 1-én tartott
beszámolójából./

ROMÁNIA

Lectii in ajutorul celor care studiază istoria PMR
Editura Politică, București, 1960. 658 p.

/Leckék a Román Munkáspárt történetét tanulmányozók részére/

A Román Kommunista Párt IX. Kongresszusa - amely a párt új nevét illetően is döntött - határozatot hozott, hogy záros határidőn belül dolgozzák ki a RKP történetét. Ezt a határozatot konkretizálva a párt Központi Bizottságának Végrehajtó Bizottsága 1965 októberében megalakította a párttörténeti bizottságot, /Elnöke Nicolae Ceaușescu/ azzal a megbízatással, hogy a Párttörténeti Intézet, a Történet-tudományi Intézet, a Gazdaságtudományi Intézet, a Pártfőiskola, a Politikai Könyvkiadó dolgozóinak s az illegalitás-beli pártkádereknek a bevonásával 1966 folyamán készítsék el a Párttörténet vázlatát, 1967 végére pedig a nagyobb arányú munkát: A Román Kommunista Párt történetét.

Nyilvánvaló, hogy e szintézis létrehozói nem nélkülözhetik a korábbi munkák eredményeit. Ebből a szempontból hasznos megismertetni a magyar olvasóval az egyik legjelentősebb ilyen munkát: az előzetes párttörténetnek tekinthető Leckéket /pontosabb, szabatosabb fordításban: Előadásokat/.

Mint hogy a magyar párttörténetírás is az összefüggő, szintetikus jellegű kézikönyv megalkotásának a feladata előtt áll, ez alkalommal nem pásztázzuk végig a Leckék, azaz a romániai munkásmozgalom történetének valamennyi fejezetét, hanem csak azokat a problémaköröket ragadjuk ki, amelyek a magyar párttörténetírás számára is a legtanulságosabbak. Nem vitatható, hogy az összehasonlító és párhuzamot kereső magyarországi nézőpont leggyakoribb kérdései - Románia történetét illetően - 1944 augusztus 23-ával függnek össze. Éppen ezért e rövid áttekintés keretében figyelmünket a Leckék megfelelő fejezetei alapján, e történelmi sorsforduló és a népfrontpolitika közötti összefüggések vizsgálatára fogjuk összpontosítani.

A korszak, amelyben a romániai munkásmozgalom felnőtt, a polgári-demokratikus forradalom feladataival volt terhes. Az 1848-as Havaselve-i forradalom önön vérébe hullva, nem tudta megoldani a polgári átalakulás művét, és az utána következő nagy lépések, amelyek a román nemzeti elképzeléseket kezdték valóra váltani, - a fejedelemségek egyesülése

1859-ben és a török függőség elharítása az 1877-es függetlenségi háború eredményeképp - az ország társadalmi fejlődését nem vitték lényegesen előre. 1864-ben elfogadták ugyan a parasztság földhözjuttatásáról szóló törvényjavaslatokat, de ezek végrehajtása során a szántóterületnek mindössze 15 %-át juttatták a parasztság tulajdonába /az erdőket eleve nem vonták be a reformba/ és így a nagybirtok szinte teljes egészében érintetlen maradt. A kedvező körülmények közepette az ipari fejlődés is emelkedő irányzatot mutatott, anélkül azonban, hogy a vele együtt izmosodó polgári osztály tanujelét adta volna forradalmi radikalizmusának, antifeudális elszántságának. Sőt, ahelyett, hogy vállalta volna a hűbéri maradványok elleni harcot, belpolitikailag szövetkezett annak képviselőivel, külpolitikailag pedig a nemzetinek álcázott háborus kalandokkal igyekezett levezetni s hamis irányba terelni a többször is felszínre csapó /1888, 1907/ társadalmi elégedetlenség hullámain. Az imperializmus időszaka nemhogy megszüntette volna az imént említett ellentmondásokat, hanem - természetének megfelelően - még ki is élezte azokat.

Mindezekhez még az első világháború befejezése után, amikor is a Leckék megállapítása szerint "a győztes imperialista nagyhatalmak újra felosztották maguk között a gyarmatokat, a fegyvereket és a befolyási övezeteket", Romániában egy újabb megoldatlan probléma járult. Az ország, amelyet Lenin 1917 januárjában még nemzetinek nevezhetett, az első világháborút követő békeszerződések rendelkezései következtében /Bukovina, Beszarábia, Erdély és Dobruzsza/, ahogy ezt a KRP 1924 szeptemberében megtartott III. kongresszusa leszögezte: "nemzeti államból soknemzetiségű állammá változott".

Valóban, ahogy a kötet megállapítja: "rendkívül nehéz helyzetük volt a nemzeti kisebbségekhez tartozó dolgozóknak, akik kétszeresen el voltak nyomva: egyrészt társadalmi, másrészt pedig nemzeti elnyomás nehezedett rájuk. Az uralkodó osztályok sovíniszta politikát folytattak, vadul üldözték a nemzeti kisebbségeket, minden módon akadályozták az anyanyelven való oktatást és a nemzeti kisebbségek nyelvén nyomtatott közlemények megjelenését, arra törekedtek, hogy viszályt keltsenek a román nép és a nemzeti kisebbségek között. A burzsoá-földesuri hatóságok megkülönböztetési politikát folytattak a nemzeti kisebbségekkel szemben az iskolákban, az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban, megtiltották, hogy anyanyelvüket használják az állami szervek előtt. A magyar, ukrán stb. tisztviselőket minden állami vállalatból és intézményből elbocsájtották."

Ez volt az az örökség, amelynek megoldása a nagy októberi szocialista forradalom hatására kibontakozó forradalmi harcok tüzeiben megszülető Kommunista Párt legfőbb gondjai közé tartozott.

"A Kommunisták Romániai Pártjának megalakulása - mondotta Gh.Gheorghiu-Dej - a leninizmus történelmi jelentőségű győzelme volt az opportunizmus és a reformizmus felett a romániai munkásmozgalomban." Ez a fordulat jutott kifejezésre abban az új koncepcióban is, amelyet a KRP révén a forradalmi munkásmozgalom saját feladatairól, az ország alapkérdéseivel összefüggően magának kialakított. Ilyen jellegű felfogásának kialakításában az 1931 decemberében megtartott V. kongresszusnak volt fontos szerepe. Nem mint-ha a párt politikája az V. kongresszust megelőző évtizedben nélkülözötte volna a demokratikus feladatokra irányuló figyelem reális igényét, hiszen az olyan felfogások elleni harcában, amelyek szerint egy kis összeesküvő csoport képes átvenni a hatalmat, a párt már korábban is figyelembe vette az ország helyzetének sajátosságait és hangsúlyozta a nem szocialista öntudatu tömegek megnyerésének fontosságát. Erről tanuskodott például a KRP 1924 februárjában megtartatását, a parasztság mindennapos harcának felkarolását állította előtérbe, és harcot indított a munkásosztály többségének megnyeréséért.

Az is kétségtelen viszont, hogy az ország helyzetének olyan mély és egységes, a szocialista forradalom feladataival összefüggő analízisét, mint amelyet az V. kongresszus adott, a párt korábban nem tudott nyújtani.

A szocialista forradalom felé való átmenet korszakának feladatait rendszerbe foglaló kongresszus kiindulópontját az a felismerés képezte, hogy Románia a polgári-demokratikus forradalommal terhes. Ahogy a kezünkben lévő kötet magyar kiadásának 298. lapján olvashatjuk, az V. kongresszus megállapításainak értelmében Románia "a tőkés fejlődésben elmaradott országok közé tartozott, s alacsony színvonalu ipara, erős félf feudális maradványokat őrző mezőgazdasága volt. Románia társadalmi-gazdasági felépítésének sajátos jellege összefüggésben volt azzal, hogy országunk megkésve lépett az ipari fejlődés útjára, akkor, mikor a kapitalizmus belépett utolsó, imperialista szakaszába, a rothadás szakaszába, amikor a burzsoázia már képtelen volt felszámolni a hűbéri maradványokat a magántulajdon általános vesztélyeztetése nélkül. A romániai burzsoázia haladó szerepe még maturizálódása /érett korszakba lépése/ előtt megszűnt s így képtelen volt véghezvinni a burzsoá forradalmat. Ez határozza meg, hogy a burzsoá-földesuri Romániában a tőkés tulajdon és a tőkés kizsákmányolás legfejlettebb formái /trösztök, kartellek/ feudális és félf feudális maradványokkal /a földesuri birtok, a részesmunka, a monarchia stb. fentmaradása/ fonódtak egybe".

"Ebben az értelemben - szögeznek le a végkövetkeztetést a kongresszus határozatai - Románia a polgári demokratikus forradalom befejezése előtt áll," s a "polgári demokratikus forradalom, amennyiben a polgári-demokratikus átalakulást befejezi, annyiban - tartalmát tekintve - paraszt - agrár

forradalom" és ezt a burzsoázia ellen és nélküle, a proletáriátus vezetése mellett kell befejezni, hogy azután hozzá lehessen kezdeni a szocialista forradalom feladatainak végrehajtásához.

A munkásosztály és a parasztság fő tömegei mellett az ország nemzetiségeinek mozgalmai is ennek az átalakulásnak a hajtóerejévé kell, hogy váljanak, szögezték le a továbbiak során a kongresszus határozatai. "Az alapvető szociális ellentéteken kívül a romániai forradalom jellege, feladatai és hajtóerői számára óriási jelentőségűek az elnyomott népek és a román nemzet uralkodó osztálya között fennálló nemzeti ellentétek."

Azok az események, amelyek az V. kongresszus után bel- és külföldön egyaránt lejátszódtak, ismételten aláhúzták az itt adott elemzés helyességét. Mivel más országok tapasztalatait általánosítva a III. Internacionálé kidolgozta ennek a nemzetközileg is egyre inkább előtérbe kerülő harcnak rugalmasan alkalmazható formáit, a KRP újabb értékes ösztönzést és segítséget kapott az V. kongresszuson elfogadott célkitűzéseinek megvalósításához. A hazai helyzet elemzésének és a nemzetközi kommunista mozgalom utmutatásainak összeötvözésével azután a KRP képesnek mutatkozott arra, hogy megvesse annak a népfront politikának és mozgalomnak az alapjait, amely a későbbiek során oly sok sikerhez segített hozzá.

Az antifasiszta népfrontpolitika sarokkövének Romániában is a munkásosztály egységének a megteremtése bizonyult. Ezért a KRP vezető szervei többször is /1933 áprilisában és novemberében, 1934 őszén, 1935 novemberében/ azzal a javaslattal fordultak a SZDP felé, hogy kössenek szövetséget a munkásosztály érdekeinek - és ha kell - az országnak a megvédése céljából. Jóllehet a SZDP jobboldali vezetői e javaslatokat figyelmen kívül hagyták, az akcióegység mégis jónéhány esetben létrejött. Mindenekelőtt helyi vonatkozásban /Bákóban, Marosvásárhelyt és Bukarestben a KISZ és a SZDP ifjúsági tagozata között, főként pedig Kolozsvárt, ahol az SZDP megyei konferenciájának küldöttei a munkásegységfront megteremtését követelték nem egy fontos iparág szakszervezetében /vasutak/, a grivici és az 1935 első felében lejátszódtott sztrájkharcokban, de országos méretekben is. Így köt például akcióegységet a SZDP-ből kilépett szociáldemokraták Egységes Szociáldemokrata Pártja 1934 októberében a párt két legális tömegszervezetével, az Országos Antifasiszta Bizottsággal és a Munka Ligával, továbbá 1935 decemberében C.Popovici Szociáldemokrata Pártja az új legális tömegszervezettel, a Demokratikus Blokkal.

A népi erők kikristályosodásának említett eredményei természetesen nagy vonzóerőt gyakoroltak a középrétegek mozgalmaira is. Azokon az értelmiségi rétegeken kívül például, amelyek az imént említett legális szervezetekhez csatlakoztak /szerepet játszott még a Diákfront, amely a Kommunista Ifjúsági Szövetség kezdeményezésére jött létre/ a parasztság jelentékeny mozgalmai is a KRP felé tájékozódtak.

Mindenekelőtt a vajság éveinek forradalmi harcaiból megszülető harcos paraszti szervezet, az Ekés Front /elnöki tisztét az a Groza Péter vállalta, aki több évig tartó visszavonulás után ezuttal tért vissza a politikai élet arénáiba/ és a demokratikus magyar tömegek szervezete: a Magyar Dolgozók Szövetsége. A romániai népfront nacionalizmus elleni harcában külön szerepet kapott az utóbbi két szervezet 1935 szeptemberében történt politikai kézfogása, amely a román s a magyar népi tömegek véleményét kifejezve elhatárolódást jelentett a román s magyar nacionalizmustól egyaránt. Fontos megemlíteni, hogy a KRP Központi Bizottságának 1936 januárjában hozott határozata értelmében arra is volt lehetőség, hogy a népfrontmozgalom kereteinek kiterjesztése céljából részleges megegyezés jöjjön létre a Nemzeti Parasztpárt szervezeteivel. E határozat meghozatalában bizonyára az a felismerés is szerepet játszott, amely az uralkodó osztály-különböző csoportosulásai - főként a Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt- közötti ellentéteket vette számba, másrészt pedig az az értékelés, amelyet az NPP-ről a KRP szervei kialakítottak. "A NPP - állapítja meg a kötet - a román nagyburzsoázia és földbirtokosság egy részét, főleg az erdélyieket foglalta magában, és főleg a kulákságra támaszkodott. Demagógiája révén bizonyos befolyást gyakorolt a parasztság, a városi kis- és középpolgárság egy részére, amely félt a nyílt fasiszta diktatura bevezetésétől." Az utóbbi rétegek megnyerése céljából lépnek a KRP vezetése alatt álló népi erők olyan egységfrontba a NPP több helyi szervezetével, amely az 1936 februári részleges választások során Déván, Hunyad megyében és Turnu-Severin-ben elnyeri a szavazatok többségét, majd az 1937 évi juliusi választásokon is komoly sikereket ér el.

A NPP említett rétegei a népfront jónéhány egyéb megmozdulásában is feltűnnek, de a vezetők elutasítják az Országos Antifasiszta Arcvonalban való részvétel lehetőségét. Nem hiába állapította meg a KRP Központi Bizottságának 1936 augusztusi ülése, hogy érlelődnek a népfrontmozgalom elemei, a népi erők koalíciójának körvonalai valóban kezdtek határozottabb formákat ölteni.

A romániai reakciós körök azzal azonban, hogy előbb bátorították a német függőség szálláscsinálóit, majd maguk vitték az országot a fasiszmus és a szovjetellenes háboru útjára, legalábbis egyelőre keresztülhúzták a népi erők szándékait. Az imént vázolt okok tehát az adott időszakban lehetetlenné tették a népfrontpolitika átütő sikereinek megérlelődését, de ahogy a harctéri helyzet alakulásától függő külpolitikai körülmények kedvezőbbé váltak és a több éve tartó háboru céltalan áldozataitól megcsömörlött tömegek hangulatában mélyreható változások kezdtek mutatkozni, újra lehetővé vált annak - most már a siker reményével kecsegtető - alkalmazása.

Amikor 1943-ban a burzsoá-földesuri Románia kül- és belpolitikai rendszerének válságtünetei mutatkozni kezdtek,

a KRP készen állott a történelmi lehetőség kiaknázására.

A népfrontpolitika helyes alkalmazása következtében a RKP-nek ugyanis sikerült olyan széleskörű koalíciót teremtenie, amely az 1944. augusztus 23-án meginduló fegyveres felkelés sikerének legfőbb belpolitikai feltételét képezte.

A fegyveres felkelés - lefolyása ma már többé-kevésbé ismeretes a magyar kutatók előtt - nemcsak Románia külpolitikájának új irányelvét biztosította, hanem egyúttal a népi forradalom kezdetét is jelentette. E forradalom első szakaszának - állapítja meg a kötet - agrár, antifeudális és antiimperialista jellege volt, mivel a hűbéri maradványok felszámolását, a polgári-demokratikus forradalom kiteljesítését, a demokratikus reformok megvalósítását tekintette feladatának. De éppen e feladatok sikeres megoldása révén utat nyithatott - és nyitott is - a szocialista átalakulás felé.

Nyilvánvaló, hogy ebben a Románia struktúrája megváltoztatását eredményező átalakulásban a RKP nem nélkülözhetette a már korábban alkalmazott népfrontpolitika elveit. Viszont az is természetesnek látszott, hogy ez a politika az augusztus 23-át követő változások miatt új tartalmat kap. A felkelés után tudniillik azoknak a táborában, akik korábban a németellenes platform alapján értettek szót, most jelentékeny átrétegeződés ment végbe. A NPP és a NLP például a reakciós erőket kezdték tömöríteni, és a régi társadalmi rend megteremtésére törekedtek.

Az illegalitásból kilépő és nagy tömegpárttá változó RKP ezzel szemben az ország demokratikus átalakításának biztosítását tekintette feladatának. Ez az elképzelése tükröződött 1944. szeptemberi programjavaslatában, amely egyúttal a demokratikus erők összefogásának kristályosodási pontja is volt.

Ezt a programot ugyanis magáévá tette a SzDP, a Haza-
fiak Szövetsége, az Ekés Front, a MADOSZ, az Egységes Szakszervezetek, és így létrejött az Országos Demokrata Arcvonal. "Ez - állapítja meg a kötet - országunk demokratikus erőinek új alapokra való átcsoportosítását jelentette, kifejezésre juttatta a nép többségének azt az elhatározását, hogy a Kommunista Párt vezetésével küzd a reakciós erők ellen, a forradalom feladatainak valóra váltásáért."

A népfrontpolitika tehát a változott körülmények meg kívánta módosításokkal - az üzemi bizottságok és parasztbizottságok megnövekedett szerepe ezzel magyarázható - továbbra is érvényben maradt, és a fejlődés egyik fontos hajtóerejének szerepét töltötte be.

Ez a népfrontpolitika egyik, ha nem a legfontosabb előfeltétele volt annak, - természetesen a nemzetközi körülmények alakulásán belül - hogy 1945. március 6-án a demokra-

tikus kormány kinevezésével a párt vezetésével harcoló romániai munkásosztály nagy lépést tett előre a hatalom megszerzése felé vezető uton, majd 1947 december 30-án a köz-társaság kikiáltásával annak birtokosa lett.

A kötet szerkesztői és munkatársai tisztában voltak vállalkozásuk nehézségeivel. Ezért kéri "az olvasókat, a pártaktivistákat, propagandistákat és mindazokat, akik tanulmányozzák a RMP történetét, hogy az ebben a kötetben lévő Leckék megjavítása érdekében közöljék bíráló észrevételeiket és javaslataikat."

Valóban, a kötet, nagy erényei mellett - ezekből az előbbiek során már adtunk némi izelítőt - nem mentes az ut-törő jellegű, szintetizáló kísérletek nehézségeitől sem. Az általában világos tagolásának, jó szerkezeti felépítésének mondható munkában kisebb szerkezeti aránytalanságok lelhe-tők fel /viszonylag keveset mond például azokról a polgári eszmei hatásokról, amelyek a XIX. század második felében a felnövekvő munkásmozgalmat érték, Romániának az első im-perialista világháboruban és a másodikban való részvételé-ről, valamint alig egy-két lapot szentel a RKP alakuló, to-vábbá II. kongresszusának./ A többnyire precíz elvi állás-pontok között néhol kevésbé kidolgozottak is akadnak.

Csatári Dániel

K. Marx: Însemnări despre Romîni /manuscrite inedite/
Publicate de acad. A.Ţetea şi S.Schwann
Editura Academiei Republicii Populare Romîne
Buc., 1964. 185 p. + 4 facsimile

/Marx feljegyzései a románokról/

A tudományos szocializmus megteremtőinek, mindeneke-lőtt Marx Károlynak a románok történelméről kialakított vé-leményét a közelmúlt s napjaink romániai történetírása meg-különböztetett figyelemben részesítette. Ezzel magyarázható, hogy azok mellett a munkák mellett, amelyek a marxizmus történelem-szemléletét alkalmazták, külön teret is biztosí-tottak azoknak a gyűjteményeknek, amelyek Marxnak, Engels-nek, Leninnek, Sztálinnak Románia történetére vonatkozó feljegyzéseit foglalták össze. Az utóbbi kategóriába sorol-ható például C.Mihailovici: "Marx Károly a román országok-ról" című tanulmánya a Studii şi referate II. kötetében /Buc., 1954/ és az a szöveggyűjtemény, amely Leninnek és Sztálinnak Romániára vonatkozó gondolatait tartalmazta /Buc., 1954/. Nyilván e hagyomány folytatásának szándékát s igényét jelzi a kezünkben lévő kötet, amelyet A.Ţetea akadémikus és G.Schwann professzor rendeztek sajtó alá.

De amíg az előbbieket megjelent munkák részleteit tar-talmazták, addig a szóbanforgó kötet kézirat-, pontosabban jegyzetrészleteket publikál. Ezekre a Marx kéziratokra /pontosabban kivonatokra, jegyzetekre/ az amszterdami Nem-zetközi Társadalomtörténeti Intézetben találtak rá. Az első /a B.85-ös számú/, amely a legterjedelmesebb, olyan jegyzet, amelyet Marx Elias Regnault: Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes c. munkája egy részének olva-sása közben készített /nem találták meg ugyanis a munka el-ső 94 s utolsó 28 oldaláról készített kivonatait/. A máso-dik /B.86/a vagy A/40 számú/ és a harmadik /B.91. számú/ kéziratban foglalt jegyzeteket Marx az említett munka 305-311, illetve 207-265. lapjainak olvasása közben készítette, de ezek rövidebbek az előzőknél. Végül a negyedik itt kö-zölt /B.63. számú/ jegyzet egy ismeretlen angol szerző "Az oroszok Moldvában és Havaselvén" című munkájából származó kivonatokat tartalmaz.

Miként az eddig elmondottakból is kiderült, ezek a ki-vonatok eléggé töredékesek és bár nem annyira Marx, mint inkább a jegyzetelt munkák szerzőinek felfogására vetnek fényt /erre egyébként még visszatérünk/, a román történeti-rás, hasznosnak véelve a bennük foglalt megállapításokat, mégis közzétette azokat.

Miről is szólnak tehát? A B.85-ös számú jegyzet Regnault munkájából azokat a részleteket tartalmazza, amelyek a román fejedelemségek 1777-1854 közötti történelmének egyes kérdéseivel foglalkoznak. Minthogy Regnault a fejedelemségek történetével elsősorban a nagyhatalmak diplomáciájának szempontjából foglalkozott, Marx is elsősorban a külpolitikai status quo-ra vonatkozó megállapításokat kivonatolta. /1821, 1826, 1831, 1841, 1848, 1849 tűnnek olyan csomópontoknak, amikor ez a probléma leginkább felmerült./ A külpolitikai helyzet azonban nem függetleníthető a belpolitikától, s ezt Regnault, a francia liberális burzsoázia történetírója is tudta, ezért munkája néhány olyan, társadalmi problémákkal kapcsolatos részleteket is tartalmaz, amelyeket Marx szintén kivonatolt. Így olvashatunk /130. skk. lapok/ a román társadalom egyes osztályainak, a bojároknak, a parasztoknak, a klérusoknak, a középosztálynak a helyzetéről s a paraszti kizsákmányolás formáiról a Regulamentul Organic /Szervezeti Szabályzat/ korszakában, az 1830-as években. Ebben a kivonatban található néhány passzus, amely a magyar történelemmel is összefügg. Így például 1848/1849 eseményei kapcsán szó van arról a szlovák származású Kosuthról, aki annak köszönhetette politikai karrierjét, hogy nőül vette Wesselényi Teréziát, egy mágnás lányát, s akinek diétai követté történő megválasztása Batthyánnak 100.000 forintjába került. /147.1./

A B.86/a számú néhány oldalas jegyzet /163-6.lapig/ Regnault munkájának azokból a részeiből készült, amelyek a Regulamentul Organic pontjaival s a jobbágyi kizsákmányolás formáival foglalkoznak, a B.91-es számú kivonat pedig többek között Ipsilanti 1821-es tevékenységére, a drinápolyi békére /1829/, a Balta-limani egyezményre /1849/ vonatkozó megállapításokat tartalmazza.

Végül az 1853 szeptemberi keltezéssel ellátott jegyzet a fejedelemségek és a Porta, illetve az Oroszország közötti viszonyt taglalja.

Nem tartjuk feladatunknak, hogy e jegyzetek forrásértékét megállapítsuk. Annyi viszont tény - erről a kötet elé irt előszavában. A. Őtetea akadémikus is megemlékszik - hogy E. Regnault a Marx által kivonatolt művében, amely Párizsban, a krimi háború idején jelent meg, kizárja a forradalom lehetőségét és a nagyhatalmak közötti konstelláció megváltozásától várja Európa függő kérdéseinek a megoldását. Minthogy E. Regnault a történelmet a francia liberális burzsoázia álláspontjáról szemlélte, nem kétséges, milyen nagyhatalom politikáját tartotta ebből a szempontból követendőnek. Az sem kétséges, hogy nézőpontjához főként Bălcescu, I. Ghica, Eliade Rădulescu, F. Colson, H. Desprez, J. H. A. Ubicini és főként J. A. Vaillant munkáiból szerezte a Marx által kivonatolt adatokat. Tagadhatatlan ellenben, hogy Marxot ezek az adatok, a problémák, amelyekre vonatkoztak, érdekeltették, különben minek jegyzetelte volna ki azokat? Az viszont változatlanul nyitott és nyomon kísérendő kérdés, hogy

mindezekből az adatokból mi, hogyan, milyen metamorfózison keresztül jutott el a Marx által végleges formába öntött munkákba. A Marx munkastilusáról, hallatlan lelkiismeretességéről, példátlanul szorgalmas adatgyűjtéséről szóló kortársi megemlékezésekből tudjuk, hogy az őt érdeklő kérdésekhez több tucat, különböző szemléletű forrásból származó adatot jegyzetelt, kivonatolt, míg kellő rostálás után kialakult az a koncepciója, amelyet megismerve, joggal lehet marxizmusról beszélni.

Ahogy az itt közölt kivonatok forrásértékét csakis az említett s ezen kívül számtalan egyéb meggondolások figyelembevételével lehetne pontosan megállapítani, ugyanugy az sem kétséges, hogy a marxi művek genezisének teljes és összefüggő folyamata helyett annak csak egy fázisába nyujtának betekintést.

Az efajta vállalkozások természetesen éppen e kötet kapcsán is megérdemelnék a magyar történetírás figyelmét, de sokágu problematikájuk szétfeszitené a szűkreszabott ismertető recenzió kereteit.

-i -l

A.A. Язькова: Румыния накануне второй мировой войны. 1934-1939. Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1963. 295 стр.

/Románia a második világháboru előestéjén/

A szovjet történésznő könyve összefoglaló jellegű munka Románia történetéről a harmincas évek második felében. A szerző nagyrészt a belpolitikai élet alakulásával foglalkozik. Részletesen elemzi a monopolista-nagytőkés uralkodó osztályok belpolitikai irányvonalát, bemutatja a fasiszta tendenciák felerősödésének, a monarcho-fasiszta diktatura előkészítésének és fokozatos kiépítésének bonyolult folyamatát. Megkülönböztetett figyelmet szentel a munkásmozgalom fejlődésének, gazdagon dokumentálva ábrázolja a román dolgozó tömegek küzdelmét a reakció és a fasiszmus támadása ellen, ismerteti az illegális Román Kommunista Párt tevékenységét, vázolja a pártnak a népfront politikai szellemében a demokratikus egységfront megteremtése érdekében kifejtett erőfeszítéseit, az antifasiszta szervezetek /pl. Demokratikus Blokk/ munkáját. Külpolitikai áttekintésének középpontjában Románia és a Szovjetunió, valamint Románia és Németország viszonyának kérdése áll. Rámutat a külpolitikai vonalvezetés ellentmondásosságára: 1934-től a román külpolitikai orientáció fokozatosan a fasiszta államok /Németország, Olaszország, Lengyelország/ felé tolódott el,

ugyanakkor kinosan vigyáztak a nyugati nagyhatalmakkal meglévő kapcsolatok épentartására. Gazdaságtörténeti elemzései vázlatosak.

Könyve sokrétű problematikájából csupán a fasiszmus kérdését emelném ki. A szerző Dimitrov ismert fasiszmus-definícióját veszi alapul s arra támaszkodva bontja ki a román fasiszmus sajátosságait. Mindenekelőtt rámutat arra, hogy Romániában a totális fasiszta törekvések egyik fő politikai hordozója II. Károly király és környezete volt, amely megkülönböztetett helyet foglalt el a fináncoligarchián belül, annak legjelentősebb rétegét képezte. Ez a csapat elsősorban a legfontosabb nehézipari /kőolaj- vegyipari és kohászati/ vállalatok kulcspozícióit tartotta kezében s ugyanakkor rendkívül szoros kapcsolatban állt a külföldi, angol, amerikai, francia és belga tőkével. A finánctőkések mellett a kamarillához tartozott még a felső állami burzsoázia, a tábornoki kar egy része, valamint több burzsoá politikus is. /pl. A.Vaida, V.Antonescu, N.Jorga, A.avarescu, A.Călinescu, Tătărescu stb./ A szerző foglalkozik a király személyes szerepével, akit mint az ország "első földbirtokosát, első kapitalistáját, első fasisztáját" jellemzi.

Romániában a fasiszta mozgalom a király környezetétől függetlenül, bár annak hallgatólagos támogatásával jött létre. Szervezetileg nem volt egységes, befolyását és tagszámaát tekintve a legjelentősebb pártot a Vaszgárda alkotta, amely egy hitlerista típusu fasiszta diktatura bevezetésére törekedett, s politikai módszereit tekintve sokat vett át a náciaktól. A másik fasiszta párt, a Goga-Cuza vezette keresztény Nemzeti Párt 1935 elején alakult meg. A fasiszta mozgalom tömegbázisát a kulákság, a városi és falusi kispolgárság, az egyetemi és falusi ifjúság, valamint a parasztság egy jelentéktelen része képezte. A szerző nyomtatékosan aláhúzza, hogy a fasiszta mozgalomnak Romániában nem sikerült olyan tömegbázisra szert tennie, mint Németországban vagy Olaszországban, a munkásosztály soraiba soha sem sikerült beférkőznie, s nem vált tartalékává a parasztság sem.

A.A. Jazkova a fasiszta diktatura bevezetését a következő tényezők együttes hatásából vezeti le: 1937 második felében a román gazdasági életben - elsősorban az olajtermelésben a válság jelei mutatkoztak: csökkent a tömegek életszínvonala, nőtt a szociális feszültség. Az 1937 decemberi választásokon a kormánypárt, először Románia történetében, nem kapta meg az abszolút többséget /csak 41 %-ot/. A fasiszta szervezetek tevékenysége megélenkült. A Vaszgárda a politikai banditizmus útjára lépett. Az Anschluss-szal Kelet-Európában jelentősen megváltoztak a nemzetközi erőviszonyok. A nyugati tőkésekkel szerves kapcsolatban álló monopolista és agrárius körök gazdasági kapcsolataik megtartása, s a belső "rend" biztosítása érdekében nem egy hitlerista típusu diktatúrában, hanem a királyi diktatúrában látták a megoldást. A fasiszta fordulat 1938 február elején

zajlott le, amikor a király a parlamentet félretéve saját híveiből nevezte ki az új kormányt. A szerző a román diktatórikus rendszer sajátosságát abban látja, hogy a monopolisták és az agráriusok legreakciósabb csoportja, élükön a királlyal nem a fasiszta mozgalom előző megszervezése útján alulról hozták létre a fasiszta diktatúrát, hanem felülről, az államhatalom közvetlen megragadása útján.

A szerző a román uralkodó osztályt homogén egységként fogja fel, s ezzel megnehezíti a maga számára több kérdés árnyaltabb elemzését. Az uralkodó körök és a fasiszta mozgalom kapcsolatának ábrázolása sem kielégítő.

A.A.Jazkova könyve alapos, gazdag levéltári anyagot, a szakirodalmat felhasználó politikatörténeti munka, amely alapjában véve a román történettudomány eredményeire és felfogására támaszkodik. Szerkesztése nem a legszerencsésebb, az eseményeket - mechanikusan, az időrendiséghez alkalmazkodva, apró szakaszokra bontva tárgyalja, s ez gátolja az összefüggések, a társadalmi fejlődés fő folyamatainak elmélyültebb, rendszerezettebb kifejtésében.

Vida István

H.Kissel: Die Katastrophe in Rumänien 1944. Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft MBH. Darmstadt, 1964. 287 p.

/Az 1944-es romániai katasztrófa/

A szerző a darmstadti katonai kiadó gondozásában teszi közzé a romániai német hadsereg pusztulásának katonai történetét 18 iv terjedelemben. A rendkívül alapos, de száraz hadtörténeti munka nagyobb része maga a tanulmány, kisebb része dokumentum, ehhez csatlakozik 7 kitűnő térkép, valamint forrás- és irodalom-jegyzék.

1944 augusztus 20-án kezdődött meg Jásitól északnyugatra és Tiraszpoltól délre a szovjet csapatok romániai offenzívája, mely rövid időn belül a német keleti front déli szárnyának szétzuzására és az Antonescu rezsim bukására vezetett. Néhány héten belül a német hadsereg elvesztette egész Romániát Ploesti olajával együtt, ezt követte Bulgáriának s végül az egész Balkánnak az elvesztése. A német szerző szerint a romániai katasztrófa abból állott, hogy rövid néhány nap alatt a délukrajnai német hadseregcsoportnak 19 gyalogos divízióját, továbbá egy páncélos és páncélgránátos divízióját hadosztálytörzseikkel együtt teljesen megsemmisítették, vagy jelentéktelen töredékeire zúzták széjjel. Csupán egyes egységek és néhány hátvédharcos csapat volt képes hosszú hetek után Magyarországon elérni a német vonalakat. Súlyos anyagi és személyi veszteségeket szenvedtek ez-

zel együtt a Romániában állomásozó 4.német légiflotta és a német haditengerészetnek Romániában és Bulgáriában fellelhető egységei is. A csapás ténye a német szerző szerint óriási megdöbbenést váltott ki a német lakosság körében."Ennek a német vereségnek a mértéke, valamint katonai és politikai következménye éppen olyan súlyos volt, mint annakidején a sztálingrádi csatáé."Ki kell emelni a munkának azt a részét, amely az 1944. augusztus 23-i bukaresti eseményekkel és a román kapitulációval foglalkozik, A szerző a német hadsereg romániai megsemmisülését a legfelsőbb hadvezetés, ill. személyesen Hitler számlájára írja, aki Románia kapitulálása után sem adott visszavonulási parancsot, hanem a még életképes egységeket Bukarest ellen vezényeltette.

Pogány M.

Новая и новейшая история Румынии. Сборник статей. Отв. ред. В.Н. Виноградов. Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1963. 287 с.

/Románia új és legújabbkori története/

A moszkvai Történettudományi Intézet a "Forradalmi mozgalmak és a szocializmus építése Magyarországon" című tanulmánykötettel egyidőben közreadta ezt a Románia új és legújabbkori történetének fontos eseményeit taglaló cikkgyűjteményt, tanúságot téve arról, hogy a nem szláv lakosságú európai népi demokratikus országok történetének tanulmányozása is egyre előbbre jut a Szovjetunióban.

A mintegy 15 ives kötet - fordított kronológiai sorrendben elhelyezve - öt tanulmányt tartalmaz. Közülük az első - E.D.Karpescsenko munkája.- a román népgazdaság fejlődésének kérdéseit foglalja össze 1963-ig.

Ju.K.Tomsinnak "A Román Kommunista Párt harca a munkásosztály egységeért 1944-1948 között" című tanulmánya ismerteti a romániai két munkáspárt egyesüléséhez vezető ut főbb állomásait. Érdekeseek az RKP illetve az SzDP szociális összetételére vonatkozó adatai és elemzései, az RKP soraiiban az egyesülés előtt rendezett tisztogatás leírása s a tisztogatás indokolásában Teohari Georgescu és Anna Pauker felelősségére történő utalások.

N.Lebegyev a népi hatalom megteremtéséért folytatott küzdelmet írja le az 1944. augusztus 23-i fordulatától a Groza-kormány létrejöttéig. Különösen részletesen elemzi a Radescu-kormány ellenforradalmi terveit és lépéseit; s az

ellene egyre erőteljesebben kibontakozó népi mozgalmakat. Az 1945 februári eseményekkel s a Groza-kormány március 6-i hatalomra jutásával kapcsolatban cáfolja azokat a nyugati értékeléseket, amelyek szovjet beavatkozást emlegetnek s azt bizonyítja, hogy a Radescu-kormány mögött a nyugati imperialisták álltak, akik erőszakkal kívánták letörni a román nép forradalmi mozgalmát.

Figyelmet érdemel A.Jazkova és E.Szpivakovszkij historiográfiai tanulmánya. A szerzők a román történet 1930-tól 1945-ig terjedő szakaszával kapcsolatban ismertetik és bírálják a nyugati polgári történészek és egyes, nyugatra távozott román szerzők nézeteit, értékeléseit. /Hillgruber, Neubacher, Stavrianos, Lee, Prost, Serbanesco, Cretzianu, Gafencu stb. könyvei./Részletesebben foglalkoznak a Károly király állítólagos antifasiszmusát hirdető nézetekkel; bizonyítják, hogy légből kapottak azok az állítások, mintha a háború alatt a román megszállás alatti szovjet területeken jobb lett volna a helyzet, mint a németek megszállta vidékeken; végül részletesen cáfolják azt a Nyugaton gyakorta hangoztatott felfogást, amely tagadja 1944 augusztus 23 népi forradalmi jellegét s a bekövetkezett fordulatot a király személyes elhatározására szűkíti le.

V.Vinogradov az 1914-1916 közötti orosz-román kapcsolatokat ismerteti, felhasználva az orosz külügyi levéltár idevágó anyagait. Részletesen elemzi az 1914. október 1-i titkos orosz-román szerződést, s több szovjet és román történész /F.Notovics, V.Liveanu/ felfogásával szemben megállapítja, hogy az nem semlegességi szerződés volt, hanem Románia hadbalépési készségének egyik első dokumentuma. Más kérdés, írja, hogy a hadihelyzet - a központi hatalmak 1915. évi katonai sikerei - nem tették lehetővé a korábbi bekapcsolódást a háborúba. Hozzá teszi még, hogy amennyiben a központi hatalmak további sikereket értek volna el, Bratianu mellettük lépett volna be a háborúba.

A tanulmány oda konkludál, hogy a bojárok vezette Románia hadbalépése 1916-ban imperialista, népellenes cselekedet volt; a román nép demokratikus egyesítésének nem ez volt az útja.

Mucsi Ferenc

/A mezőgazdaság fejlődése a Román Népköztársaságban/

A szomszédos országok mezőgazdaságának utolsó évtizedekben megtett fejlődéséről ugyszólván alig áll rendelkezésünkre összefoglaló feldolgozás. Ezért is hasznosnak tekinthető e probléma romániai alakulását ismertető könyvecske, ha az nem is teljesen a tudományosság igényével készült.

A szerzők egy-egy fejezetben tárgyalják a mezőgazdaság felszabadulás utáni, illetve szocialista átalakítását: a szocialista agrártermelés anyagi-technikai feltételeinek megteremtését és magát a növény-, és állattermelést; végül pedig a parasztság anyagi és kulturális nivójának fejlődését. Az egyes fejezetek természetesen elégtelenek valamennyi probléma kifejtésére, mégis az olvasó nem csupán általános tájékoztatáshoz, de a román agrárfejlődést jellemző konkrét, számszerű ismeretekhez is hozzájuthat a könyvből.

Különös érdeklődést válthatnak ki azok az adatok, amelyek a magyar fejlődéstől való eltérést dokumentálják. Ezekből kiderül, hogy a romániai birtokmegosztás, részint az 1921. évi részleges földreform következtében korántsem volt olyan szélsőséges, mint a hazai. Viszont a mezőgazdasági termelőerők és a termelés még a mienkhez képest is elmaradottabb volt. Mindezekből következően a felszabadulást követő földreform sem járt oly nagyarányú földindulással, mint hazánkban /a földterületnek még a 10%-át sem mozgatta meg/. Annál nagyobb arányú változás zajlott le a mezőgazdasági termelőerők és a termelés állapotában. Elég csak arra hivatkozni, hogy míg 1938-ban 2.600 ha., addig 1961-ben 180 ha. mezőgazdasági terület esett egy traktorra, vagy, hogy a hektáronkénti gabonaterméshez az 1930-as évek közepéhez képest 1956-61-re közel 50%-kal emelkedett.

A mezőgazdaság eme nagyarányú fellendülése a szocialista átszervezéshez kapcsolódott, melynek folyamata 1949-től 1962-ig, a magyarországinál lényegesen egyenletesebben, de zömmel ugyancsak 1959 után játszódott le. Ezzel egyidejűleg szűnt meg az agrárnépesség feltűnő túlsúlya is, mely a felszabadulás előtt mintegy 80% volt. Bár az átszervezés anyagi feltételei ott is a mienkhez hasonlóak voltak /gépállományok, állami gazdaságok, állami kölcsönök rendszere/, mégis a termelés szintkülönbsége a kezdet és a befejezés között sokkal nagyobb lett, nem is szólva arról, hogy egyidejűleg a román parasztság anyagi és kulturális életfeltételei is hatalmas változáson mentek keresztül. Ezzel kapcsolatban talán utalni lehetne a könyvben említett és az egyes kulturákra /kukorica/ is kiható táplálkozási különbségekre, vagy a nagyarányú analfabétizmus főlsszámolására.

Természetesen, - miként nálunk nem - ott sem tekintik a szerzők a mezőgazdaság szocialista átalakítását olyan értelemben befejezettnek, mellyel egyszersmind megoldódott volna a szocialista paraszti osztály kialakításának problémája. Mindezt a parasztság anyagi és kulturális nivójának további emelése, tudati fejlődése, sőt ami ott fokozott igényként merül fel, a nemzetiségi surlódások, érzékenysége-
nek türelmes megszüntetése hozza meg.

/Orbán Sándor/

A felszabadulás utáni román történetírás eredményeiről

A román történetírás az ország felszabadulása után új utakon indult el. A monarchia megdöntése /1947. december 30./ után a népi demokratikus államrend a tudományos élet átszervezése és új alapokra helyezése révén biztosította a marxista igényű kutatás számára nélkülözhetetlen feltételeket.

A történetkutatás fő irányát természetesen a hazai történet feltárása képezte, s képezi ma is. Románia, s a román nép multjának sokoldalú vizsgálata eredményeként sikerült a polgári történetírás által hagyott jelentős "fehér foltok" jórésztét eltüntetni, a hazai fejlődést az egyetemes, főként délkelet-európai fejlődéshez hozzákapcsolni. Ez utóbbinak jelentőségét az adja meg, hogy a polgári történetírás - néhány kivételtől eltekintve - éppen a román társadalmi szerkezet zárttságát, különállását hangsúlyozta.

Az utóbbi 20 év történeti irodalma - több mint 5000 munka - már mennyiségével is mutatja a román kutatók tudományos tevékenységének felfutását.

A felszabadulás után különösen nagy figyelmet szenteltek a régészeti feltárásoknak. Ezek nyomán jelentősen megváltozott az ország őstörténetéről alkotott kép. Az emberi élet megjelenése ma már a korai paleolitikum mintegy 600.000 évvel ezelőtti időszakára tehető. A román régészeti kutatások súlypontjait azonban nem annyira a kőbevesző őstörténet, mint inkább a dák állam és társadalom, Dobrudda, a római uralom alatti Dácia, a román nép kialakulásának körülményei - mint vizsgálati témák - képezik. Itt főleg C. Daicoviciu akadémikus Sarmisegetuza-i ásatásaira gondolunk, amelynek nyomán egy valóban impozáns birodalmi székhely bontakozik ki a maga sokatmondó régészeti anyagával. Az ókori régészeti kutatások különösen értékes eredményei Em. Condurachi akadémikus és D. M. Pippidi dobruddzai ásatásai. Az itteni görög gyarmatosítás, a római uralom és a népvándorlás nyomainak feltárása nemzetközi szempontból is fontos hozzájárulás a kor megismeréséhez, s általános jellegű tanulások levonására nyújt alapot. Így módosítani kell pl. azt a nézetet, hogy a Kelet-romai birodalom gyorsan, már a IV. századra feudalizálódott volna. Ez a folyamat legfeljebb a VI-VII. században kezdődhetett meg. A népvándorlás kora még ma is elég hiányos képet mutat a román régészetben is. Itt ugyanis arról van szó, hogy a közvetlenül a római uralom megszűnte után még kimutatható őslakosság jórészt eltűnik s több, más kulturájú népesség jelent-

kezik. A kontinuitás alapján álló kutatók szerint az őslakosság nem vándorolt el, hanem nagyrésze otthagyva a földmívelést, legalább is a népvándorlás idejére, fölcsapott pásztornak. A szlávok megjelenésével jelentősen kibővült a föltárt anyag; ugyanez mondható el a honfoglaló magyarokra, kiknek megjelenését Erdélyben a X. század derekára tesszük.

II.

A középkori kutatások alapját az új dokumentumkötetek képezték. Ezek közül a legjelentősebb sorozat a Documente privind istoria României /a történeti intézet kiadványa/ 32 kötetben: Havasalföld /11.k./ Moldva /11.k./ és Erdély /6.k./ forrásainak román nyelvű közlése a XI. századtól 1625-ig. A jövőben ugyancsak három sorozatban megjelenő Documenta Romaniae Historica című kötetek már korszerű publikációs elvek alapján, eredeti nyelven közlik az 1625 utáni forrásokat.

A középkori termelőerők vizsgálata során az ipar és a bányászat kutatása kapott lendületet. A társadalmi szerkezet vizsgálata nyomán pedig a középkori vajdaságokról alkotott kép sok tekintetben módosult; sikerült kimutatni, hogy ezek a területek is végigjárták a feudális társadalomra jellemző utat. A paraszti osztályharc vizsgálata a román történetírás egyik központi feladata. Számos tanulmány jelent meg a bábolnai felkelésről, a Dózsa-féle paraszthaborról, s új eredmények születtek a Horia-féle felkelésről is. Az utóbbi kiterjedése ezek szerint igen nagy volt, Máramarostól a Bánságig; a parasztság mellett a bányamunkások is feltűnnek. A kolozsvári történeti intézet a felkelésre vonatkozó iratpublikáció készítését vette programjába.

A XVII-XIX. századi agrárfejlődés tanulmányozásának egyik alapját a Documente privind relațiile agrare în secolul XVIII. c. kiadvány képezi. Az utóbbi években egyetemes szempontból is tanulságos vita bontakozott ki a második jobbágyság kérdése körül. A kutatók egyrésze, elsősorban A. Őtetea akadémikus, alapjában véve arra az álláspontra helyezkedik, hogy az általános keleteurópai gazdasági-társadalmi fejlődésnek megfelelően a román vajdaságokban is a földesuri önkezelésű birtok kiterjedése, a jobbágyterhek növelése következik be, míg más kutatók, főként Constantin Mavrocordat reformjai és egyéb források elemzése alapján úgy ítélik, hogy a második jobbágyság kialakulására a fejedelemségekben nem került sor, inkább a paraszti áruterhelés fokozódásával kell számolni. /A vita ismertetését L. a Voproszi Isztorii 1965. 11.sz. 54-76. 1. illetve a Világtörténet következő 11. számában./

Természetesen újból a vizsgálódás előterébe került az 1821-es Tudor Vladimirescu-féle felkelés, amelynek egyes aspektusait már a polgári történetírás is megvizsgálta, hangsúlyozva annak nemzeti jellegét vagy éppen nemzetközi

kapcsolatait. A "Documente privind răscoala din 1821" c. 5 kötetes forráspublikáció és a résztanulmányok a fölkelés társadalmi hátterét, mozgatórugóit, programját és kapcsolatait tárják fel.

Az 1848-as forradalomról jelent meg 1964-ben az "Insemnările lui Marx despre români" c. kiadványa /Marx jegyzetei a románokról/. Ez nem Marx publikált írásainak román szempontú kivonata, hanem az amszterdami munkásmozgalmi intézetben található 3 kézirat első kiadása, mely Marxnak egy francia kiadványból készített jegyzeteit tartalmazza.

Az 1848-as forradalomra vonatkozó iratpublikáció is folyamatban van. A kolozsvári történeti intézet előkészítésében pedig külön kötetekben jelennek meg majd az erdélyi eseményekre vonatkozó dokumentumok. A történetírás itt is elsősorban a társadalmi-gazdasági mozgatóerők vizsgálatára helyezte a hangsúlyt, ujabban azonban a forradalomnak nemzeti jellege, a fejedelemségeket összekapcsoló közös vonások és a nemzeti egységtörekvések vizsgálata is előtérbe került.

III.

A polgári Románia történetének elemzéséhez ugyancsak az iratpublikációk adták meg az indító lökést. A "Documente privind Unirea Principatelor" /3 megjelent kötet/ és a "Războiul pentru independență 1877-1878" /9 kötet/ c. gyűjtemények a XIX. század második fele - az államiság fejlődésének kulcspontjai - vizsgálatához nyújtanak támpontot. A román állam létrejöttének kérdéseit ugyancsak a fejedelemségek egyesülésének 100. évfordulója alkalmából kiadott "Studii privind Unirea Principatelor" c. gyűjteményes kötet tárgyalja. Több tanulmány jelent meg A.I.Cuza fejedelem uralkodásával kapcsolatban, s ezekben helyt kapnak Cuza és a forradalmi emigráció viszonyának kérdései. A mezőgazdaság kapitalista fejlődésével olyan monográfiák és részlettanulmányok foglalkoznak, melyek zöme a gazdasági viszonyok taglalásán túlmenően a paraszti osztályharc kérdéseit is tárgyalja. A parasztmozgalmakról szóló tanulmányok jórészt az 1888-as és az 1907-es felkelésekre vonatkoznak. Ez utóbbinak félszázados évfordulóján jelent meg a "Studii și referate privind răscoalele țărănești" c. gyűjteményes kötet. Ugyanakkor képet alkothatunk arról is, hogy a függetlenségi háborúban milyen részt vállalt a parasztság, mi volt az uralkodóosztályok megosztottságának társadalmi oka, milyen volt a háború menete. A részlettanulmányok és a dokumentumkiadványok nyomán megindultak a függetlenségi háborúról szóló monográfia munkálatai is. A "Studii privind istoria economică a României" /1960/c. kiadvány a mezőgazdaság és az ipar kapitalista fejlődését, a banktőke szerepét vizsgálja, s itt találkozzunk D. Hurezeanu ideológiatörténeti tanulmányával, melyben kísérlet történik a különféle korábbi ag-rárelméletek bírálatára.

A román államiság fejlődésének betetőzését az 1918-as év jelenti, Ennek elemzése a modern román történetírásban korábban háttérbe szorult. 1954-ben jelent meg ugyan egy írás Bányai, L. és Bugnariu, T. tollából, mely I. Károly németbarát politikája és a román unióstörekvések közötti ellentétet vizsgálja, de a kutatás előmozdítását Daicovicu, C. - Banyai, L. - Cherestesiu, V. - Livenau, V.: "A tömegek forradalmi harca - Erdély és Románia egyesülésének alapvető tényezője" c. a Korunk 1959-es évfolyamában magyarul is megjelent tanulmány szerző elvi cikke biztosította, összefoglalva Románia háborus szerepét, a forradalmi mozgalmak és a nemzeti mozgalmak összekapcsolódását, a felülről megvalósított egyesülés társadalmi indítékait.

A munkásmozgalom történetének kutatása bizonyos hagyományokkal bírt, hiszen már az 1944 előtti Romániában is jelentek meg ilyen irányú írások. Valójában azonban csak 1951-től, a Párttörténeti Intézet megalakításától számíthatjuk a komoly kutatások korát. 1955-től jelenik meg az intézet folyóirata, az Anuarul Institutului de istorie a partidului s 1960-61-ben jelent meg, korábbi brosurák nyomán, az ideiglenes párttörténet. Egy alapos román párttörténet elkészítésének munkálatai is megkezdődtek. A munkásosztály kialakulásával foglalkozik a Din istoricul formării și desvoltării a clasei muncitoare din România c. tanulmánykötet; Csetri E., Imreh I., Benkő S.: Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről /1957/ és Lőrincz Ernő: A munkásviszonyok szabályozása Erdélyben 1848 és 1918 között /1958/ c. magyar nyelvű könyve és több tanulmány.

A mozgalomtörténet vizsgálati csomópontjait a román Sz.D.P. megalakulása /1893/, az 1899-es pártfeloszlás, az 1905-ös orosz forradalom hatása, a szakszervezetek politikai tevékenysége, az erdélyi ipari munkásság és a mezőgazdasági proletáriátus sztrájkmozgalmai képezik. Kevesebb figyelmet kapott az 1899-ben megszűnt román Szociáldemokrata Párt 1910-es újraalakulási konferenciája és az ehhez kapcsolódó számos probléma, ideológiai harc kérdése.

Az első világháború végén jelentkező forradalmi fel lendülés időszakával sok gazdaságtörténeti és politikatörténeti tanulmány foglalkozik. Az idegen tőke szerepét vizsgálja a Contribuții la istoria capitalului străin în România 1919-1933 /1961/ c. kötet; az egykoru politikai, illetve munkásmozgalmi problémákat Liveanu, V.: 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România, /1960/ és Cusnir - Mihailovici, C.: Mișcarea muncitorească din România între anii 1917-1921. c. 1960-ban megjelent munkái elemzik. Az 1920-as sztrájkra vonatkozóan külön monográfia jelent meg "Greva generală din România - 1920" címen és ugyancsak e témára vonatkozó tanulmányokat közölt az említett párttörténeti közlemény 1960. 5. különszáma. A "Studii" és más folyóiratok 1961-ben több tanulmányt tettek közzé, melyek a Román Kommunista Párt megalakulását, a szociáldemokrata jobboldallal vívott harcát elemzik. A vasutasok és az olaj-

munkások 1933-as hősi sztrájkharcát ugyancsak számos tanulmány elemzi, s nagyjából az az álláspont alakult ki, hogy a január-februári harcok a munkáosztály nemzetközi szempontból is fontos megmozdulását jelentik, mivel ez volt a hitleri hatalomátvételt követő első nagy fasizmus-ellenes fellépés. A Román Kommunista Párt tevékenységére vonatkozó dokumentumok a "Documente din istoria P.C.R. dintre 1917-1944" és a "Documente din istoria U.T.C.R. 1917-1944 c. kötetekben" találhatók. Az utóbbi időkben megjelenő tanulmányok - főként az elhunyt elsőtítkár beszédei nyomán - igyekeznek bemutatni a párton belüli frakciók tevékenységét és ennek bizonyos következményeit is. Az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkelés időszakában a Pauker-féle irányzat pl. ellenezte a polgári pártokkal és a monarchiával való átmeneti együttműködést. A hitleri Németországgal és maradék szövetségeseivel való szembe fordulás előkészítéséről, a fegyveres felkelésről, az országban augusztus 23-a után folyt háborus tevékenységről és a párt forradalmi harcáról szóló cikkek és monográfiák tömege jelent meg. A számos írás közül itt csupán egyet említünk meg, az 1964-ben megjelent "Contributia economică a României în războiul antihitlerist" c. kötetet, mely lényegében eddig ismeretlen adatok feltárásával mutatja be azt a hatalmas gazdasági erőfeszítést, amit egy kifosztott ország súlyos körülményei között az antifasiszta háboru vállalása megkövetelt.

IV.

A népi demokratikus forradalom és a szocializmusba való átmenet kora tanulmányozásának alapjait a Román Munkáspárt kongresszusán vagy a Központi Bizottság plenáris ülésén elhangzott jelentések, a párt és állami vezetők beszédei képezik, mint olyan megnyilatkozások, amelyek megszabják a kutatások főirányát.

A népi demokratikus korszak történetének kutatása Romániában is természetesen elég kezdetleges stádiumban van. A kutatók rendelkezésére álló viszonylag szűk forrásanyag mellett nem járult hozzá a helyzet megváltoztatásához a szakfolyóiratoknak e kor vizsgálatával szembeni tartózkodása sem. Az utóbbi néhány év ezen a területen is meghozta a maga gyümölcsét, bár még ma is kiegyensúlyozatlan képet mutat a kutatási témák megoszlása. A gazdasági kérdésektől eltekintve a tanulmányok zöme a népi demokratikus forradalom első szakaszait, az 1945-1948 közötti időszakot vizsgálja. Az 1945 március 6-án megalakult Groza-kormány, melynek irányítására a munkáosztály döntő befolyással bírt, fokozatosan visszaszorította a nagypolgári erőket, 1947 december 30-án fölszámolta a monarchiát s 1948 nyarán szocializálta az ipari termelést. Ennek a folyamatnak elemzése, különösen az újjáépítés, a szövetségi politika, a választási küzdelmek, a pénzreform, a szovjet-román gazdasági kapcsolatok s az államosítások egyes problémáinak feltárása jelzi a román történészek által megtett utat.

Az 1948 utáni, s különösen az 1950 utáni időszakra vonatkozó irodalom két csoportba osztható. Egyik része a mezőgazdaság átalakításával foglalkozik, a másik rész inkább az ipar, s az általános gazdasági fejlődés eredményeit regisztrálja. E tanulmányok erősen közgazdaságtani beállítottsága is érezteti, hogy a korszak kutatásának történeti módszertana még nagy vonalaiban is alig van kidolgozva. A közeljövőben azonban már az első nagyszabású, a további kutatások számára utmutató munkák megjelenése várható.

XXX

A fentiekben nyújtott vázlatos kép csupán általános tájékoztató kíván lenni. A román történetírás is sokkal változatosabb annál, semhogy eredményei néhány oldalba sűrithetők legyenek. A magyar történethez kapcsolódó román tanulmányokra itt nem lett volna célszerű kitérni, hisz azok eredményeit tükrözi az "Erdély története" című 1964-ben magyarul is megjelent két kötetes munka. Ebben az östörténettől 1918-ig terjedő időszakra vonatkozó tanulmányok jegyzetben megtalálhatók. Ugyancsak kimerítő irodalmat ad az egyes történeti kérdéseket részletesen tárgyaló "Istoria României" c. összefoglaló mű, melynek /1960-tól/ eddig 4 kötete jelent meg. A román történetírás fejlődéséről szól a "Studii" c. történeti folyóirat 1962. évi 6. száma. Ez a különkiadvány 408 oldalt szentel az 1947-1962 közötti időszak történetírásának, s bár szemlélete alapjában nem kritikus, jegyzetanyaga kitűnően hasznosítható, mivel minden történeti korszak teljes irodalmát tartalmazza. A román történetírás problémáinak ismertetését ld. Századok, 1955. 2. sz. ill. 1959. 5-6. sz.

A román régészeti kutatások irodalmát l. Studii 1962. 6. sz. 1355-1438. l., a főbb eredmények összefoglalását Condurachi E.: L'archéologie roumaine au XXe siècle. Buc. 1963. 104. l. c. munkájában.

A feudalizmus időszakára l. Studii 1962. 6. sz. 1439-1567. l. Jelentős irodalom található még Pascu, St.: La révolte populaire de Transylvanie des années 1437-38. Buc. 1964. III l., Panaiteanu, P. P.: Obstea țărănească în Țara Românească și Moldova. Buc. 1964. 284. l., Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare /Szerk. Berza, M./ Buc. 1964. 684 l.

A polgári Romániára vonatkozó történeti irodalom összefoglalása l. Studii 1962. 6. sz. 1569-1734. l. Kiegészítésképpen felhasználható még Maciu V., Pascu St., Berindei, Dan. stb.: Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918. Buc. 1964. 99. l., Desvoltarea economiei Moldovei între anii 1848-1864. Buc. 1963. 508 l., Popescu-Puțuri, I.-Zaharie, G. stb.: La Roumanie pendant la deuxième guerre mondiale. Buc. 1964.

Az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkelésre és az új államrendre vonatkozó kutatások összefoglalását l.: Petric, A.- Tutui G.: L'instauration et la consolidation du régime démocratique populaire en Roumanie. Buc. 1964. 139. l.

Szász Zoltán

M.T.A. K.E.Sz. Sokszorosító üzeme

F.v.: Szabó Gyula

A borítólapot tervezte: Bozóky Mária

HUNGARICA
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA